

Huszadik szám

Szépen sorakoznak könyvespolcomon a Zempléni Múzsza számai. Remélhetően sokan vannak ezzel így nemcsak Zemplénben, de az országban másutt is. Hiszen az eddig megjelent húsz lapszám – közel 80 ív – immár több kötetnyit tesz ki. Kitűnő tanulmányok, szép versek és novellák, a zempléni tájhaza kiadványait és kiállításait méltató cikkek. Ha végigtekintek a művészportré sorozat névsorán, bizony nem akármilyen szellemi arcképcsarnok tűnik fel a Zempléni Múzsza ötletét adó Czinke Ferencről a most bemutatott Makovecz Imréig.

Mondják, ha egy folyóirat túléli a második évét, akkor felnőttkorba léphet. S most már több mint öt esztendeje annak, hogy az első számunk – 2001 márciusában – az olvasók kezébe került. Bízást mondhatjuk tehát, hogy Zemplén egyetlen kulturális, tudományos folyóirata megerősödött. A rendszeresen megjelenő évi négy szám és az országos terjesztés rangos periodikává tették. Mind tartalmi értékei, mind megjelenési formája számos elismerő kritikát kapott.

A lap megjelentetésére az eltelt időben közel 15 millió forintot fordítottunk, nagyrészt a Nemzeti Kulturális Alapprogram és a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma támogatásával. Nem volt elhanyagolható a szponzoráció sem. Az, hogy kinek hány órányi munkája van mindebben, aligha számolható össze, és valószínűleg a szervezéssel, terjesztéssel kapcsolatban megtett kilométerek száma sem.

Persze mindezek csak számok, tények. Valaminek a hordozói. Egy szemléletnek, egy minőségnek. Mindannak a kulturális értéktömegnek, amelyet a történelmi Zemplén nemcsak a nevében jelent. Keretei az évszázados hagyományoknak és a ma itt élő vagy ide kötődő, gondolkodó emberek világának.

A lap látásmódja, szellemisége, apró letéteményesként bár, de része a mai magyar kultúrának. A megjelent írások sokszínűsége, a laphoz kötődő mind számosabb publikáló értelmiségi bizonyítja, hogy az eltelt idő valamiféle szellemi műhellyé formálta a Zempléni Múzsát. Olyan fórummá, ahol tartalmas gondolatok és a térség iránti elkötelezettség találkozik az író ember szívében, függetlenül az írás tartalmától. A témák változatosságát ez a gondolat köti össze egy füzérré a lap keretei között.

Ezért dolgozik együtt a szerkesztőség maroknyi csapata immár öt esztendeje. Ezért akad a kiadó alapítvány mindig támogatókra az egyre sokasodó – a kultúrát különösen sújtó – anyagi nehézségek ellenére.

Kicsit ünnepélyesen köszöntjük hűségese olvasóinkat a 20. lapszám megjelenése alkalmából. Kérjük, hogy forgassák a következő húsz számot is ugyanolyan bizalommal, mint ahogy ezt eddig tették.

*Bordás István
lapigazgató*

Éles Csaba

Maupassant másfél évtizede

*Párhuzamok és kereszteződések**a francia kultúra történetében, 1880-1893*

Henri René Albert Guy de Maupassant 1850. augusztus 5-én született a normandiai Fécamp városában. Hogy milyen meghatározó, egy egész életre és munkásságra kiható élményanyagot jelentettek számára a normandiai földbirtokosok és parasztok, a tenger és a halászfalvak, a várkastélyok és vadászatok világa, azt egy korábbi francia romantikus író példájával szeretném illusztrálni. A Normandiától délre fekvő Bretagne-félsziget Saint-Maló város egyik arisztokrata családjából származott François René de Chateaubriand. Ha a *Síron túli emlékiratok* első könyvét összevetjük Maupassant normandiai ihletésű novelláival, akkor ebből a 18. és 19. századi „vidéki” francia arisztokrácia hanyatlásának érdekes képsora rajzolódik ki.

Maupassant apját a párizsi tőzsde világa vonzotta – édesanyját viszont az irodalmi élet. Laure Le Poitevin a Flaubert baráti köréhez tartozó költő Le Poitevin húga volt, akinek értékrendjében – fiára is átörökítve – nagyon sokat számított a szabadság, a szellem és a szépség. Miután férj és feleség életútjai végképp elváltak, Guy anyjával Étretat-ba, az Atlanti-óceán még mindig normandiai partvidékének egyik halászfalujába költözött.

Amennyire elkedvetlenítette az ifjú Maupassant-t Yvetot papi líceumának aszkétikus fegyelme és zárt levegője, olyannyira föllelkesítette a rouen-i kollégium szabadabb és nyitottabb miliője. Ott tanított Laure másik közeli barátja, a költő és drámaíró Louis Bouilhet; aki Flaubert-rel együtt bátorította a tehetségesnek tűnő diák versekkel kezdődő irodalmi ambícióit. Nem véletlen tehát, hogy sok évvel később a már híressé vált író éppen nekik mondott posztumusz köszönetet a *Péter és János* szubjektív-teoretikus bevezetésében (*A „regény”*): kettejük „egyszerű és ragyogó tanítása adott nekem erőt arra, hogy egyre csak próbálkozzam”.

Maupassant-t a jogi egyetem lehetőségétől az 1870/71-es porosz-francia háború tragikomikus valósága térítette el. Amikor helyreállt a béke, a „szép (reményű) fiú” a frissen megszületett, de államhatárokon innen s túl gyorsan és többször megalázott Harmadik Köztársaság alkalmazottja lett. Előbb – 1872. március 20-tól – a Tengerészeti Minisztérium hivatalnok; majd 1878. december 19-től a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban dolgozott. Kezdetben a miniszter titkárságának munkatársaként, később a vallási ügyek, a felsőoktatás és a könyvelés miniszteri titkáráként.

A hétköznapiak monoton ritmusát igazából csak a vasárnapok törték meg. Kezdetben kizárólag a szajnai evezések (és ami ezzel jár a folyóparton), majd 1873-tól egyre nagyobb arányban a Flaubert-nél tett tanulságos látogatások. Az *Érzelmek iskolája* (1869) írója javíthatja Maupassant korai kéziratait. „Gyomlálja a fölösleges jelzőket, mondatait fölforgatja. »A tehetség – mondja – hosszú türelem.« Sétálni küldi, és aztán száz sorban megiratja vele, mit látott. Fiókjába téteti munkáit, önfegyelemre szoktatja, eléje tárva a választást, hogy vagy él, vagy ír, vagy életművész lesz, vagy művész, s még hozzá intézett leveleiben is prédikálja azt az egészségtelen íróhigiéniát, melynek a croisset-i remete könyörtelen követője.” Kosztolányi Dezső értően empátikus mondatai ezek, a *Nyugat* 1924. február 1-jén megjelent számának *Guy de Maupassant* cikkéből.

Nem mellékes jelentőségű dolog Maupassant íróvá érlelődésének, még inkább fejlődése felgyorsításának folyamatában az sem, hogy a huszonéves minisztériumi munkatárs Flaubert baráti társaságában olyan neves és nyitott szellemű írókkal találkozhatott, mint Daudet, Turgenyev, Zola, Taine és Edmond de Goncourt.

Flaubert az anyának közele – a fiúnak úgymond atyai jó barátja. Már a kortársakban felmerült a kérdés, hogy vajon nem volt-e több ennél is? Flaubert 1849. október 22-én jött el Croisset-ből és hét nap múlva utazott el Párizsból – Maxime du Camp társaságában – Egyiptomba. Maupassant viszont 1850. augusztus 5-én jött világra: a különbség tehát 286 nap, és a *Code Napoleon* csak 300 nap után tartja az apasági lehetőséget teljesen kizártnak. A tényeket és körülményeket ismerve, indokoltnak tűnik az az érzésünk vagy feltételezésünk, hogy mind Laure, mind Guy szerette volna, ha Flaubert az apa – ami tudtukon kívül bekövetkezhetett... (Azután, hogy Talleyrand lenne Delacroix apja, ám ez egy másik híres apasági rejtély a 19. századi francia kultúra történetéből.) Az intim talányoktól térjünk vissza az irodalomtörténeti tényekhez. Például Flaubert-nek Laurehoz fiáról – illetve fiával kapcsolatban – írt leveléhez. „Fiatalemberünk, azt hiszem, egy kicsit kósza természetű, és mérsékeltlen szorgalmas. Szeretném, ha valami hosszabb lélegzetű munkába kezdene, még ha csapnivaló is. ... Idővel szert tesz majd eredetiségre, egyéni látás- és érzésmódra (mert ez mindennek a lényege); ami az eredményt, a sikert illeti: mit számít az! Az a legfontosabb ezen a világon, hogy elég magasan tartsuk a lelkiünket, távol a polgári és demokratikus szeméttől. A Művészet kultusza gögőt ad az embernek; és ebből sohasem lehet elégünk. Ez az én morálom.”

Így kezdődött tehát mester és tanítvány kapcsolata 1873-ban. A vasárnapokat később gazdagították a csütörtökök, Croisset mellett Médan: Flaubert székhelyét Zola új háza. Hét hosszú tanulólév telik el, amikor 1880-ban Flaubert már így nyilatkozhat nyugodt lelkiismerettel és biztos meggyőződéssel Maupassant-ról: „A *Gömböc*, a tanítványom elbeszélése, amelyet ma reggel elolvastam, remekmű; megismétlem a szót, a szerkesztés, a komikum, a megfigyelőképeség remekműve.” Így történt, hogy abban a kötetben, amelyet a Zola köréhez (is) tartozó hat ifjú író – a *Médani fiatalok* csoportja: Maupassant mellett például Huysmans is – *Médani esték* címen jegyzett, megjelent végre a *Gömböc*.

Gustave Flaubert úgy halt meg 1880. május 8-án, hogy a *Bouvard és Pécuchet*-t befejezetlenül hagyta ugyan, de Maupassant ígéretes íróvá nevelését azonban nem. A tanítványnak jutott az a feladat, hogy a szomorú hírt megtáviratozza Zolának. A fentiek ismeretében nem lep meg bennünket, hogy Maupassant életében milyen mérhetetlenül nagy úrt hagyott maga után Flaubert váratlan exódusa.

„Ebben a pillanatban nagyon élesen átérzem az élet haszontalanságát, minden erőfeszítés hiábavalóságát, az események és dolgok iszonyatos egyhangúságát és azt a lelki elkülönülést, amelyben mindnyájan élünk, és amely nem gyötörne annyira, ha vele beszélgethették...” – írta Caroline Commanville-nak. Maupassant az emberi kötelesség után többször teljesítette az íróit is. 1880-ban jelent meg az *Egy délután G. Flaubert-nél* és a *G. Flaubert arca levelezésében*, 1881-ben a *G. Flaubert mindennapjai*, 1884-ben a *Bevezetés a George Sandhoz írt levelekhez* és végül 1885-ben a *Gustav Flaubert* című visszaemlékezése, esszéje illetve tanulmánya.

Milyen az a társadalom, milyen az a kor és kultúra, amely a háttérét jelentette Maupassant munkásságának? Milyen az a tizenégy esztendő, amelyet most kimetszünk Franciaország politika- és művelődéstörténetéből? A görcső alá vett időszak határoló évszámai objektíve természetesen esetlegesek – ám szubjektíve, az író felől nézve, nagyon is meghatározóak. 1880 (mint láttuk) a *Gömböc* megjelenésének – 1893 pedig (mint látni fogjuk) hősünk földi életből történt kilépésének dátuma.

Amikor a *Gömböc* az olvasó kezébe kerül, a Harmadik Köztársaság kikiáltása 10. évfordulójának évében él. A köztársasági elnök az 1879-ben hét évre megválasztott, jelentős hatalommal bíró Jules Grévy; a miniszterelnök pedig 1880 szeptemberétől Jules Ferry. Bár az államfő ellenezte a további gyarmati terjeszkedéseket, a kormányfő álláspontja győzött. Fokozatosan francia fennhatóság alá került Afrikában az Algériával szomszédos Tunézia (1881), Madagaszkár (1883), Francia-Kongó (1884), továbbá Dahomey és Elefántcsontpart; Ázsiában Indokína vagy Tonkin (1885). Ferry azonban nemcsak „a nagy gyarmati politikai védelmezőjeként” – továbbá a tőkevitel (főleg a Balkánt, Spanyol-, Orosz- és Törökországot megcélozva) egyik ösztönzőjeként – tett szert jelentős szerepre a francia politika történetében. Ferry politikusi ambíciói ugyanis nem merültek ki a fegyveres és „uzsorás” imperializmus terjeszkedésében. Olyan, a Harmadik Köztársaság belpolitikai életét és társadalmi közérzetét alapvetően befolyásoló törvényeket szavaztatott meg a nemzetgyűléssel, amelyek a gyülekezési és sajtószabadságról (1881), a szakszervezetekről és – 1791 óta először! – az egyesülési szabadságról (1884) szóltak. Demokratizálta a közigazgatást; bevezette az általánosan kötelező és ingyenes népoktatást, létrehozta a nőoktatás iskoláit. A legtöbb vitát az 1880 decemberében meghozott, ún. kongregációs rendeletek váltották ki. Ferry ezekkel feloszlatta a jezsuita és más, nem engedélyezett szerzetesrendeket; illetve kiterjesztette az adózás kötelezettségét a kongregációk és különböző egyházi egyesületek birtokaira is.

Mindezek alapján nem kétséges, hogy Jules Ferry jelentősen hozzájárult a fiatal francia polgári demokrácia jog- és intézményrendszerének kialakításához. Az egy másik kérdés, hogy a Harmadik Köztársaság törvényhozó és kormányzati végrehajtó szerveinek számos kritikával és támadással kellett szembesülniük; világi és egyházi, jobb- és baloldaltól egyaránt. Nem beszélve a monarchistákról és a szocialista munkásmozgalomról, a republikánus erők is polarizálódtak: a balszárnyon a Clemenceau-vezette Radikális Párttal.

A társadalmi vitáknak és különböző kritikáknak az irodalom is közvetítőjévé vált. Maupassant korai novellájának (*Egy párizsi polgár vasárnapjai*, 1880) egyik szereplője, Rade úr szerint a korlátozott választójog ugyan igazságtalanság – az általános szavazati jog viszont ostobaság. Anatole France *Jelenkori történet* című regénytetralógiája a megelőző évtizedekre is érvényes módon ábrázolja a társadalmi típusokat és gondolkodásmódjukat: *A szifasoron* (1897), *A próbabábu* (1897), *Az ametisztgyűrű* (1899) és a *Bergeret úr Párizsban* (1901).

France kortárs krónikája ugyan részletekbe menő körkép, mégis egy szép szerelmi regénye az, ahol a legmarkánsabb mellékszereplő, a nyilvánvalóan Verlaine-ről mintázott Choulette egy kupébeli beszélgetés híressé vált monológjába átcsapva, vitriolosan ironikus és indulatos ítéletet mond a polgári társadalom másik arcáról: hazug és romlott mechanizmusáról. Az alábbi, a szokottnál kissé hosszabb, de kétségkívül nagyon tanulságos idézet – főként azzal a kitételével, hogy gazdagnak és szegénynek egyformán tilos a hidak alatt aludni és az utcákon koldulni – *A vörös lilium* (1894) című regényéből való.

„Mi, franciák, katonák vagyunk és polgárok vagyunk. Ez is jogcím a büszkélkedésre: polgárnak lenni! A szegények számára abból áll, hogy támogatják és biztosítják a gazdagok hatalmát és semmittevését. Ezért dolgoznak a törvény előtti egyenlőség magasztos szárnyai alatt, amely gazdagnak-szegénynek egyformán megtiltja, hogy hidak alatt háljon, az utcákon kolduljon és kenyeret lopjon. Ez egyike a forradalom nagy vívmányainak. Ez a forradalom, minthogy örültek és hülyék csinálták a nemzeti javak kisajátítóinak hasznára, és minthogy végső eredményében csak az agyafűrt parasztok és uzsorás kispolgárok meggazdagodására vezetett, az egyenlőség nevében a gazdagság kényuralmának vetette meg az alapját. Rászabadította az országra a pénzembereket, akik száz esztendeje élőködnek rajta. Ők az urak, a parancsolók. A látszatkormány, amely ajgó-bajgó, habajgó-nyavalygó szegény ördögökből áll, a bankárok

zsoldejában tengődik. Száz év óta a társadalom árulójának bélyegzik azt, aki ebben az országban a szegényeket szívleli. És veszedelmes elemnek, aki ki meri mondani, hogy egyáltalában vannak nyomorultak. Még törvényeket is hoztak a felháborodás és az irgalmasság ellen. És azt, amit itt most mondok, nem lehetne kinyomtatni.”

Az 1880-as és 1890-es évtizedben három hírhedt eseménysorozat is megrázkódtatta a Harmadik Köztársaságot, állásfoglalásra kényszerítette a francia társadalom legkülönbözőbb csoportjait. Az első Boulanger tábornok, ex-hadügyminiszter és különféle monarchista-bonapartista-nacionalista híveinek szándéka-törekvése a parlamentáris demokrácia megdöntésére 1887 és 1889 között. A második a Panama-csatorna építésének leállása, a Ferdinand Lesseps mérnök vállalatának csődje miatt kirobbant botrány és a tulajdonos perbefogása (1889-1893). A harmadik és legnagyobb horderejű Alfred Dreyfus kapitány kémkedéssel való hamis megvádolása, elítélése, majd felmentése és rehabilitálása (1894-1899, 1906). A monarchizmus, a korrupció és az antiszemizmus úgy állnak itt előttünk, mint a francia polgári demokrácia súlyos gyermekbetegségei.

Az 1880-as években nemcsak a nagypolitikában, hanem a gazdaságban és a mindennapi életben is döntő horderejű változások zajlottak le. Az 1873 és 1895 közötti bő két évtized egyszerre hozott felvirágzást és válságokat – szorosan kötődve az európai és a világgazdaság fejlődési üteméhez. Jellemző, hogy a két legnagyobb francia bank pénzügyi konkurenciáját faji, vallási és politikai ellentétek is átszövik. Rothschild (a De Rothschild és Frères bankház) zsidó, protestáns és republikánus – míg az Union Générale katolikus, konzervatív és royalista. Robert Mandrou írja, hogy az 1870-ben élő emberek – főként a „vidékiek” (tehát minden nem Párizsban lakó francia!) – életmódjukat tekintve közelebb álltak 18., sőt 17. századi elődeikhez, mint századvégi utódaikhoz.

És milyen az új, a 19. század második felének, még inkább utolsó negyedének francia fővárosa? Az a Párizs, ahol Maupassant és híveinek egyik csoportja az életét eltöltötte? Olvassunk el egy szemelvényt *A francia civilizáció ezer éve* című könyvnek abból a részéből, amelyet Robert Mandrou írt.

„Pompás bérházak a tágas bulvárokon, ahol fiákerket húznak a peckes lovak; a Champs-Élysées, Auteuil és Passy mámora; a színházak, ahol könnyedén, frivolon zajlik a párizsi élet a »Szép Heléna« és a vígoperák stílusában, néha kétes ízlésre valló pompás keretben. A Tuilériák adják meg a hangot, míg a Faubourg Saint-Germain sértett göggel duzzog. Ezeknek az újgazdagoknak építik az első nyaralóhelyeket, közel Párizshoz, ahová üzleti ügyeik szólítják a nyugtalan spekulánsokat: ilyen Deauville, Dieppe és Enghien, azután a már távolabb fekvő fürdőhelyek, Vichy, Royat, Plombières. És e gazdag világ számára jönnek létre 1860 és 1880 között Párizsban a nagy divatcégek, amelyeknek vevőközönsége rendkívül elegáns és egyre inkább nemzetközi is; ezek, csakúgy mint a konfekcióipar, a varrógép hasznélvezői. A luxus divatszalonok, mint például Paquin, nagy híre tesznek szert Angliában és az Egyesült Államokban, Berlin és Bécs konkurenciája ellenére, s hírnevük a XX. században sem fakul. A fináncereskedelem és az ipari kapitalizmus felvirágzása tehát Párizsnak kedvez, a közigazgatási, vasúti és bankcentralizáció jóvoltából: új főváros születik: amelyet fénybe borít a gázvilágítás.”

A korszak Párizsának három épület hozott további világhír-gyarapodást. Egy új: az 1862 és 1875 között, Charles Garnier tervei szerint épült Opera; illetve két készülő: 1876-tól a Montmartre csúcsán magasodó Sacré-Coeur (Szent Szív), amelyet 1919-ben szenteltek föl; valamint a modern Párizs jelképévé váló (Gustave) Eiffel-torony, amelynek összeszerelése 1887 januárjától 1889 márciusáig tartott. Az első a zenei, a második a hit-, a harmadik a gazdasági élettel és valamiképpen mindegyik a politikával is kapcsolatos.

Az Opera épületében ugyanis a Második Császárság kívánta önmagát reprezentálni, de a Republikának kellett befejeznie. A Sacré-Coeur megépítését a katolikus egyház erőszakolta rá arra a Harmadik Köztársaságra, amelynek büdzséit a németeknek fizetett, öt milliárd aranyfrankos hadisarc terhelte meg. És végül az 1889-es vilákiállításra felállított Eiffel-torony: ebben már végre az új államrend kívánta megmutatni innovatív képességét. Aligha lehet nagyobb és fizikai valójában látványosabb ellentétet elképzelni az ipusztriális civilizációba tekintő és a spirituális múltba forduló Franciaország között elképzelni, mint amilyet a Tour Eiffel és a Sacré-Coeur kontrasztja testesít meg!

Maupassant-nak és barátainak az Opera jelentette a legtöbbet – míg az Eiffel-torony a legelenszenvesebbet. Francia írók és művészek (köztük Maupassant, Gounod, Sardou, Coppée, Lecomte de Lisle, az 1901-ben első irodalmi Nobel-díjas Sully Prudhomme és mások) 1887-ben közös levelet írtak Alphand-nak, a vilákiállítás igazgatójának az acélmonstrum felépítése ellen.

„Húsz éven keresztül nézhetjük, hogyan terjeng ennek a ronda összecsavarozott bádogszörnynek a ronda árnyéka, mint egy tintafolt... A torony, a magas, ösztövé, vaslépcsős piramis, hatalmas, esetlen csontváz, melynek alapja olyan, mintha egy hatalmas Küklopsz-szobrot kellene megtartania, s amely aztán egy nevetséges, keskeny gyárkémény alakzattá silányul...” Tény, hogy a torony felépült; s az is, hogy Maupassant megfogadta, hogy amíg az építmény áll, nem teszi be a lábát Párizsba... „Maupassant menekült az Eiffel-toronytól, mert giccsességével majd szétnyomta az agyát” – mondja Trepljov Anton Pavlovics Csehov *Sirály* (1896) című drámájában.

A következőkben a képzőművészet (a szobrászat és a festészet) értékeire világítunk rá a jelzett időmetszetben (amely egyben Louis Pasteur diadalának korszaka is). Abban az évben, amikor a *Gömböc* megjelent, Auguste Rodin befejezte *A gondolkodót*. Elkészült az *Ádámmal* is (amelynek párdarabja a következő évben az *Éva*, s hozzákezdett *A Pokol kapujához*. Az 1880-as évtized olyan nevezetes kompozíciókat eredményezett még a leghíresebb francia szobrászművész életében, mint az *Örök tavasz* (1884), *A csók* (1886), a *Calais-i polgárok* (1886-88), az *Örök bálvány* (1889) – és akkori műveinek másik felét még nem is említettük.

Az 1888-1893 közötti évekre esnek Antoine Bourdelle első jelentős szoboralakjai is: a *Beethoven*, az *Ádám*, a *Hamlet* és az *Anyaság*. Végül még egy egybeesés. Abban az 1880-as esztendőben, amikor hivatalba lépett az ambiciózus Jules Ferry kormánya, amikor az írói alkotókedvtől túlcserdülő Maupassant debütált a *Gömböccel*, amikor Rodin *A Pokol kapujának* nagyszerű nyitányaként befejezte *A gondolkodót*; akkor kezdett hozzá Rodin barátja és egyik megmintázottja Aime-Jules Dalou *A köztársaság diadala* című szoborcsoportjához. A Harmadik Köztársaság részéről megrendelt legmonumentálisabb emlékmű 1899-re készült el: Párizsban áll a Nemzet terén (Place de la Nation).

A festészetben az impresszionisták, a pointillisták és divizionisták, a különféle neo- és posztimpresszionisták művészeti mozgalmának fő- és mellékáramlatai mind terebélyesebben és termékenyebben bontakoznak ki. Édouard Manet, Claude Monet, Edgar Degas, Auguste Renoir, Henri Toulouse-Lautrec, Georges Seurat, Paul Cézanne egyre növekvő számban festik a fürdőző és fésülködő, toalettjüket készítő és társalkodó, olvasó és elmélázó, sétáló és táncoló, kerthelyiségben vagy színházban szórakozó úri hölgyeket és cseléd lányokat, az irigyelt kurtizánokat és a szálnalmas bordélyháziakat, a szereplő balerinákat, primadonnákat és felszolgáló pincérnőket. Társaságukban természetesen ott mulatnak az iddogáló és pipázgató, a kártyázó vagy csónakot evező férfiak.

Manet utolsó nagy művét alkotta meg 1881-ben *A Folies-Bergére bárja* címmel. Már Manet halála (1883) után készült Seurat *Nyári vasárnap délután a Grand Jatte szigetén* (1884-86),

a pointillista képalkotás bravúros remekműve. Renoir *Le Moulin de la Galette* (1876) című, a francia festészeti megújulás és a párizsi mindennapi élet megörökítése szempontjából is korszakos jelentőségű, mozgalmas kompozíciója után tizenhárom évvel Toulouse-Lautrec is megfestette ugyanezt a helyszínt (1889), a következő évben pedig a *Moulin Rouge*-t.

Ismét egy egybeesés: a *Gömböc* megjelenésének évében, 1880 júliusában indul el Van Gogh festői pályája; aki a korszaknak ha nem is a francia, de mindenképpen franciaországi művészeti kultúrájához tartozik. Az 1888-tól Párizsban, majd főleg Arles-ban és környékén szédületes tempóban fölgyorsuló, káprázatos kvalitású képeket felmutató életmű 1890. július 29-én, tragikus körülmények között már le is zárult: baljós előzményeként a Maupassant-t is utolérő művésztvégzetnek.

Van Gogh főbb művei szuggesztív önarcképei mellett 1888-ból a *Tájkép aratáskor*, a *Magvető*, a *Híd szekérrel*, a *Joseph Roulin postás ülőportréja*, az *Éjszakai kávéház*, a *Kávéházi terasz éjjel*, a *Napraforgók*, a *Gauguin karosszéke*; 1889-ből a *Búzamező ciprussal*, a *Csillagos éjszaka*, a *Hálószoba*; 1890-ből az *Út ciprussal és csillaggal*, *Az auvers-i templom*, a *Dr. Gachet arcképe* és a *Búzatábla repülő varjakkal*.

1888-ban – tehát abban az évben, amikor a korábbi prédikátorból a modern festészet igazán klasszikus Vincentje lesz – határozta el a negyvenéves Paul Gauguin, hogy enged „az ördög sarkantyúzásának”. Elkészült a *Látomás prédikáció után: Jákob harca az angyallal* (1888), Van Gogh közelében az *Éjszakai kávéház Arles-ban* (ua) majd *A sárga Krisztus* (1889); 1891-ben pedig megkezdődött Gauguin első trópusi korszaka, amely 1893-ig tartott Tahiti szigetén. Gauguin a trópusokon – a mesterkéeltséget, hiúságot, elidegenedést és nem mellékesen a művészet haszontalanságának nézetét tenyésztő nyugat-európai civilizációval szemben – a természetet és a természetességet, a testi-lelki értelemben vett őszinteséget és a kultúra új ösztönzőit kereste. Ami Gauguin számára Tahiti, az Maupassant-nak – mutatis mutandis és alkalmanként, szinte „lopva” – Korzika.

Mindeközben Paul Cézanne konok önfegyelemmel dolgozik magányosan a festészet újabb forradalmán. Ellentmondásnak tűnhet, de tény, hogy Cézanne kísérleteinek médiuma a hagyományos tematikai műfajok világa: anonim portrék (*Pipázó férfi*, *Hölgy kávéskannával*, *Vörös mellényes fiú*) és csoportképek (*Öt fürdőző nő*, *Fürdőzők*, *Kártyázók*), csendéletek különféle edényekkel, gyümölcsökkel, drapériákkal (*Konyhaasztal*) és tájképek (*Híd a Marne folyón Créteil-nél*, *Dombos-sziklás táj Provence-ban*) – az 1885 és 1895 közötti évtized terméséből véve a jelentősebb példákat.

Van Gogh, Gauguin és Cézanne a legnagyobb posztimpreszionisták. Több vonatkozásban elő is készítik az avantgarde első izmusait, de nem közvetlenül: a felgyorsuló festészeti fejlődésben olyan irányzatok „ékelődnek” közéjük, mint például a fauveizmus. Bár fő képviselőjének igazi arculatát 1904-től számítjuk – Henri Matisse munkásságának kezdetei, első megörözdött és szignált próbálkozásai, a nyilvánvalóan iskolás színezetű csendéletek az 1890-93 közötti évekből valók.

Maupassant regényeinek és elbeszéléseinek, sok anekdotikus történetének témavilágához és szereplőihöz Renoir és Pissarro, Degas és Toulouse-Lautrec jelenetei és figurái állnak nagyon közel. Az író személyes ízléséhez viszont kétségkívül Monet, akit 1885 októberének végén meglátogatott fővárosi műtermében, és lenyűgözve nézegette csodálatos impresszióit.

A Monet-féle vonzás maupassant-i választásának kettős oka van. A monet-i festészetben ugyanis egy olyan alternatíva testesül meg, amely egyszerre jelentett Maupassant számára tagadást és még erősebb állítást. Negligálását – ha nem is olyan drasztikusan, ahogyan azt Gauguin tette – az Eiffel-toronyban csúcsosodó francia civilizációnak. És afirmációját mindenekelőtt Normandia – írónk szülőföldje! – természeti esztétikumának. Vétheuil, Étretat,

Trouville, Dieppe és Fécamp környéke voltak azok a helyek, amelyeknek ihletésére, Monet és nézőinek örömeire új, immár művészi szépségek születtek a szaporodó vásznanon.

Ha minden bizonnyal Monet állt Maupassant-hoz a legközelebb, akkor legtávolabb nagy valószínűséggel az akadémikusok, közülük név szerint is Munkácsy Mihály. A párizsi arisztokrata elitnek az az 1880-as évtizedben ünnepezt festője, aki 1881-ben állította ki igen frekventált szalonjában a *Krisztus Pilátus előtt* című, monumentális méretű művét. A bibliai témájú festmény (jelenleg a debreceni Déri Múzeumban látható *Krisztus-trilógia* első darabja) premierjét – megváltoztatott művésznévvel és műcímmel – Maupassant beépítette *A Szépfű* (1885) című regényébe. A festményből *Hullámokon járó Krisztus*, alkotójából pedig Markovits Károly lett. Az 1880 és 1893 közötti évek a francia zenei életben is termékeny időszakot jelentettek. Bár Maurice Ravel 1875-ben született, Georges Bizet pedig ugyanabban az esztendőben hunyt el, viszonylag sok olyan muzsikusról tehetünk említést, aki a Maupassant egész életművét felölelő tizenégy évben alkotta meg számos jelentős – olyakor legfontosabb – darabját. A lexikális sorrendbe szedett nevek igazán impozáns zenetörténeti csoportot képviselnek: Claude Debussy, Léo Delibes, Gabriel Fauré, César Franck, Jules Massenet és Camille Saint-Saëns. Valaki „kimaradt a táncból”, s éppen annak a kánkánnak (*Orpheusz az alvilágban*, 1858) a komponistája, amelynek erotikus mozgású tánca akkoriban (sőt előtte és utána is) uralta a Moulin Rouge és más éjszakai mulatók színpadát! Az 1880 októberében meghalt Jacques Offenbachról, a „Champ-Élysées Mozartjáról” azért kell mégis az élők között szót ejtenünk, mert az Opéra-Comique négy hónappal a szerző exodusa után tűzte műsorára a *Hoffmann meséi* című fantasztikus operáját. És akkor írjuk ide a francia operett (benne a kánkán-zene) másik alapító klasszikusának, Hervének is a nevét, akinek négy legismertebb operettje közül – a több mint nyolcvanból – kettő az 1860-as, kettő viszont az 1880-as években született: a *Nebáncsvirág* (1883) és *A kozák* (1884).

A Coppélia (1870) szerzőjének 1880-ban a *Nivelle*, 1883-ban pedig a korábbi fő műve ismertségével veteksző *Lakmét* mutatták be. Léo Delibes vígoperái után César Franck színpadi zenei művei a tragikus vagy legalábbis a komolyabb témájú alternatívát példazzák. *A Rebeccát* (1881) és *a Huldát* (1882-85) Maupassant és a véle egyazon évben eltemetettek azonban mégsem hallhatták. Utóbbit ugyanis 1894-ben, előbbit még később: 1911-ben vitték a közönség elé.

Camille Saint-Saëns és Jules Massenet operái közül négy-négynek is erre az időre esik a premierje. Saint-Saënstől a *VIII. Henrik* (1883), a *Proserpine* (1887), az *Ascanio* (1890) és a *Phryné* (1893) – Massenet-től a *Hérodias* (1881), a legjelentősebbnek minősített *Manon* (1884), a *Cid* (1885) és a *Werther* (1886). Éppen 1893-ban kezdte el komponálni Claude Debussy a *Pelléas és Mélisande* című zenedrámáját, amelyet azonban csak 1902-ben fejezett be.

Debussy kórusra írt darabjai közül kiemelkedik a *Tavas* (1882), amelyet később szimfonikus költemény formájában is élvezhetett a koncertlátogató közönség (1887). Az 1883-as év két további kórusművét (*Invocation*, *A gladiátor*) később több kantáta követte (1884-88). 1881 és 1893 között egyre sűrűbben csendültek föl zongorakísérettel újabb és újabb dalai Musset, Baudelaire és Verlaine műveire. A vizsgált időszak Debussy részéről egy igazán klasszikus értékű, újabb zenekari alkotással zárul, amely az *Egy faun délutánja* (1892-94) címmel vált világhírűvé.

César Franck nevéhez is számos szimfónia és szimfonikus költemény, zongora- és kórusmű, hegedűszonáta és vonósnygyes, orgonakorál és zsoltár stb. fűződik. Gabriel Fauré nevét akkor elsősorban a *Vénusz születése* (1882) című kórusműve és Paul Verlaine – „Zenét minékünk, csak zenét...” (*Költészettan*, 1874) – strófáira írt sanzonjai (1891-93) tették ismertté. A máig leggyakrabban játszott szimfonikus költemény azonban – természetesen Debussy zenekari művei után vagy mellett – *Az állatok farsangja* (1886) Camille Saint-Saëns-től.

A végére maradt a *Faust* (1859-ben megbukott, de tíz év múltán balettel kibővítve már folyamatosan sikeres opera) zeneszerzője. Charles Gounod – miután 1869-ben elérkezett tehát a hírnév fensíkjára – 1893-ban bekövetkezett haláláig már csupán az egyházi muzsika gyarapításának élt. A *Stabat Mater* (1869) jelentette a kezdetet, majd megszülettek a misék, egy *Te Deum* és két *Requiem* (1873 és 1893). És mindez abban a párizsi lakásban, amelynek 1884 áprilisától Maupassant a szomszédja lett.

A vizsgált időszak francia irodalmának nagy öregje Victor Hugo (1802-1885); akinek világhírű regényei a megelőző múltból *A nyomorultak* (1862), *A tenger munkásai* (1866), *A nevető ember* (1869) és utolsó regénye, a nagy forradalom idején játszódó *Kilencvenhárom* (1874). Ő és a korábbi évtizedek több óriása posztumusz kötetekkel üzent az utódoknak és az olvasóknak. 1886-ban jelent meg *A sátán bukása* című poémakönyve, amely kétszeri nekikezdés (1854 és 1859-60) ellenére is befejezetlen maradt; csakúgy, mint az 1855/56-ban keletkezett *Isten* (1891).

1887-ben látott napvilágot Charles Baudelaire-től a *Bizalmas naplók* (1855-66); majd 1892-ben az *Egotista emlékezések*, Stendhal 1832-ben írt önéletrajzi jellegű könyve. Korábról posztumusz regény Flaubert-től a befejezetlen *Bouvard és Pécuchet* (1881). Tulajdonképpen ilyen „palackpostai” üzenetnek mondható az Arthur Rimbaud prózai költeményeit tartalmazó *Színvázlatok* (1886) is; hiszen az Abesszíniában kereskedő, egykori „kamasz Shakespeare” mint művész már önként meghalt...

Maupassant nagy és híres kortársai hazájának irodalmából Edmond de Goncourt (1822-1896), Émile Zola (1840-1902), Alphonse Daudet (1840-1897), Anatole France (1844-1924), Paul Verlaine (1844-1896) és Joris-Karl Huysmans (1848-1907). Edmond de Goncourt az öccsével, Jules-lel (1830-1870) közösen írt *Germinie Lacerteux* (1864) című kisregénnyel tette ekkorra igazán híressé a nevé; míg *A Zenganno testvéreket* (1879) – bár tervét részben még fivérével alakította ki – már egyedül jegyzi.

Zola *A Rougon-Macquart család* című, balzaci ambíciójú sorozatának 1870 és 1880 között kilenc kötetét jelentette meg. Ezek közé tartozik például a nyitányt jelentő *Rougonék szerencséje* (1870), majd a *Párizs gyomra* (1873), a *Mouret abbé vétke* (1875), *A patkányfogó* (1877) és a *Nana* (1880). Ezután látott napvilágot a *Tisztas úriház* 1882-ben. Daudet a Harmadik Köztársaság első évtizedében jelentkezett a könyvpiacra valószínűleg legjelentősebb regényével: *Tarasconi Tartarin* (1872), *Ifjabb Fromont és idősb Risler* (1874), *A nábob* (1877) és a *Numa Roumestan* (1880).

Anatole France-tól egy kötetben jelent meg 1879-ben a Flaubert által szintén „remekműnek” minősített kisebb regény, *A sovány kandúr* és a *Jokászté*; majd 1881-ben ezeket követte a *Bonnard Szilveszter vétke*. Akárcsak a *Gömböc*, az 1880-as év újdonsága Paul Verlaine verseskötete, a *Jóság* is.

S mielőtt időben továbblépnénk, súlyos sértés vagy legalábbis illetlenség volna a gyermekekkel – ideértve a felnőttek gyermekkorát is! – szemben, ha egyszerűen megfélemezünk a jó öreg Verne Gyuláról. Jules Verne (1828-1905) rendkívül termékeny életműve tágabb időhatárokon belül lényegében a *Hatteras kapitánytól* (1866) *A világ uráig* (1904) terjed; a most vizsgált időszakot prológusával tekintve *A tizenöt éves kapitánytól* (1878) egy magyarországi tárgyú regényéig (*Várkastély a Kárpátokban*, 1892).

Ilyen előzmények után érkezünk el az 1883-as esztendőhöz (amely különös véletlenek folytán Manet és Turgenyev, Wagner és Marx elhunytának közös éve is). A francia irodalomban ugyanekkor jelent meg az *Egy asszony élete* Maupassant-tól és a *Hölgyek öröme* Zolától. 1884-ben Verlaine publikálta *Az elétkozott költők* című kritikagyűjteményét; Daudet pedig a *Szaphó*, Huysmans a *Különc* és Zola az *Életöröm* című regényét a *Rougon-Macquart* ciklusból. 1885-ben hősünk közzétette *A Szépfűt*, Zola a *Germinalt*, France az *Barátom* könyvét,

Daudet a *Tartarin az Alpokont*, Verlaine pedig a *Hajdan és nemrég* című verseskötetét. 1887-ben Maupassant-tól olvasható lett a *Mont-Oriol*, Zola pedig még a híveit is megbotránkozta a *Földdel*. (Az előző évi regény, *A mestermű* miatt egy életre megharagudott rá ifjúkori barátja, Cézanne.) 1888-ban Maupassant megjelentette az esztétikatörténeti jelentőségű bevezetővel bíró *Péter és Jánost* (amelyet Van Gogh is tetszéssel olvasott). Ez az év hozta meg a *halhatatlan* című, a Francia Akadémiát szatirizáló regényt Daudet-tól és a *Szerelem* verseskötetét Verlaine-től, amelyet a következő évben a *Párhuzamosan* követett. 1889-ben Maupassant újabb regénnyel jelentkezett: ez volt az *Erős, mint a halál*. És ha most vetünk egy pillantást a filozófiai életre is, akkor újdonságként Henri Bergson művét láthatjuk: *Idő és szabadság. Tanulmány eszméletünk közvetlen adatairól* címmel. 1890-ben tanulmányunk főszereplője publikálta *Az ember szívét*, Zola az *Állat az emberben* című könyvét, Daudet a *Tarascon kikötővárost*, Anatole France a *Thad'st* és Verlaine az *Ajánlásokat*. 1891-ben ezt követte a kor leghíresebb költőjétől a *Boldogság* és a *Kórházaim* című emlékező prózája. 1892-ben megjelent az *Összeomlás* (Zola); a *Meghiitt liturgiák* (Verlaine); a *Lúdláb királynő*, a *Judea helytartója* és a *Miasszonyunk bohóca* (Anatole France). Ezeket követte 1893-ban – a szerzők előbbi sorrendjében – a *Pascal doktor*, a *Börtöneim* mint a *Kórházaim* folytatása és az *Elégiák*, illetve a *Coignard abbé vélekedései*. Végül ejtsünk szót Victorien Sardou (1831-1908) drámaírójáról is. Már 1877-ben a Francia Akadémia tagja, de az irodalmi értékrend mérvadóiban a 20. század elejétől „könnyűnek” találták. Van azonban három darabja – éppen a „maupassant-i” korból –, amelyek közül kettő muscalként, egy pedig operaként napjainkig él a világ zenés színpadain. Ezek a *Váljunk el!* (1880), a *Tosca* (1887 – Puccini nevében 1900-tól) és a *Szókimondó asszonyság* (1893).

A *Gömböc* tehát – amint azt a francia művészeti és irodalmi élet különféle eseményeivel való időbeli egybeesése okán már többször említettük – 1880-ban jelent meg a *Médani esték* című többszerzős kötetben. Maupassant mintegy másfél évig még állami alkalmazásban állt – munkaviszonya a kultuszminisztériumban 1882. január 11-én szűnt meg –, azután élete végéig (egyre jobb anyagi helyzetben élő) „szabadúszó” – hivatalosan szellemi szabadfoglalkozású – lett. Maupassant a magánéletben is új életet kezdett: más helyszíneken, más szokásokkal és más társaságban. Sem a szajnai evezősök, sem a *Médani Fiatalok* nem látták többé a környezetükben. Életének igazi magjává a magány és a munka vált; amelyet éppoly szenvedéllyel művelt (éterrel és más ajzószerekkel stimulálva), miként a töményen adagolt érzéki élvezeteket (a bortól a bordélyházakig). Nem szólva áradó publicisztikájáról, egyre szaporodott könyveinek száma, s vele nőtt sikere és hírneve.

Jelentősebb novelláskötetei, útirajzai és a már említett regényei (utóbbiak eredeti címükön is) időrendi sorba csoportosítva a következők. 1881: *A Tellier ház*, 1882: *Fifi kisasszony*, 1883: *Egy asszony élete (Une vie)*, 1884: az algériai úti élményeit és reflexióit sűrítő *Napsütésben, Holdvilág, A Rondoli lányok, Miss Harriet*, 1885: *A Szépfüű (Bel Ami)*, *Amit a nap és az éj mesél*, *Yvette, Tóni bá'*, 1886: *Parrent úr, Lujzika*, 1887: *Mont-Oriol*, a kísérteties *Horla* és más elbeszélések, 1888: *Péter és János (Pierre et Jean)*, *A rózsalegény*, 1889: *Erős, mint a halál (Fort comme la mort)*, *Balkézről* és 1890: *Az ember szíve (Notre coeur)*.

Milyennek látta Maupassant-t José Maria de Hérédia kubai születésű, anyai ágon francia származású költő 1890. november 23-án, Flaubert roueni emlékművének avatásán? „Maupassant híres, gazdag és erős volt. Boldognak látszott. Irigyelték. Pedig senki sem volt nála nyomorultabb... Hosszasan beszélt nekem a melankóliájáról, unalmas életéről, súlyosbodó betegségéről, látásának és emlékezetének gyengüléséről, a szeméről, arról, hogy egyszerre csak nem lát, sötét éjszaka áll be, a vakság negyedóráig, sőt félóráig, egy óráig is eltart... Aztán, ha a

látás visszatér, a sietségben, az újrakezdett munka lázában kihagy az emlékezet, és – mi csoda kinszenvedés egy ilyen írónak! – képtelen megtalálni a megfelelő szót, elkeseredetten töpreng, dühöng, kétségbe esik.”

Maupassant mindössze még egy évig alkotott, szakadozott tempóban és a legcsekélyebb belső öröm nélkül. Ami utána következett, az a legszomorúbb emberi történetek közé tartozik, s amelynek már csak a halál vehetett véget. „Meteorként léptem az irodalomba, s villámcsapásként fogok távozni belőle...” Hogy mikor mondta az író ezt a prófécíát egy barátjának, az nem tudható pontosan. De az igen, hogy ez a „villámcsapás” 1893. július 6-án történt Párizsban, ahová mégis visszatért – meghalni.

Összefonódva több tényező is közrejátszott a Szépfüü viszonylag korai hajótörésében. Az anyjától és nagybátyjától örökölt idegrendszeri betegségek (amelyek öccsénél is jelentkeztek), a megfeszített munkatempó, az 1880 óta egyre többször és növekvő mennyiségben használt droganyagok, az orvosi kezelések bizonytalansága és hatástalansága. A „föbűnös” azonban minden bizonnyal az a szifilisz, amelyet Maupassant 1871 és 1878 között kaphatott meg, és agylágyulást okozva, 1891-ben terjedt át az agykéregre.

Csak 1899-ben mutatta ki Babinski, hogy az Argyll Robertson-kór néven ismert szembetegség a szifilisz következménye, amelynek baktériumát 1913-ban találta meg Noguchi a paralysis progressiva stádiumában lévő betegek agyában. A vérbajt, amely nagyjából ugyanakkor törte meg Nietzsche pályáját, és amely főszerepet játszik Henrik Ibsen *Kísértetek* (1881) című drámájában is, majd 1917 körül kezdték el általánosan gyógyítani. Paul Ehrlich 1909-ben fedezte fel a gyógyítás alapjául szolgáló salvarsant.

Maupassant temetése két nappal elhunytá után, július 8-án történt a Montparnasse-temetőben. A „Rossz Kóborló” utolsó kívánságaként ugyan pusztá földet kívánt, ám az író teste fenyőtől, cinkből és tölgyből készült hármaskoporsóba került. Gyászbeszédében Zola visszatért a *Gömböcre* is. „Nagyon megörültünk neki; szerzője mindannyiunk testvére lett, a szemünk előtt nőtt fel, és nem is sejtettük „génuszát”.

Maupassant sok-sok elbeszélésének zöme néhány témacsoportba sorolható. „A háborúval kapcsolatban – írja Armand Lanoux – Maupassant pórén, ellentmondásosan áll előttünk, mint pacifista és hazafi egyszerre.” Az korántsem biztos, hogy a pacifizmus és a hazafiság mindig, teljesen és főként ellentmondásosan kizárja egymást. De az tény, hogy az 1870/71-es porosz-francia háború ifjan átélt és elmesélésekből hallott epizódjai mély nyomokat hagytak haláláig az író emlékezetében; s amelyek a nyolcvanas évek végéig megírásra is késztették. Bizonyítja ezt kezdetben a sokat emlegetett *Gömböc*, majd a *Fifi kisasszony*, az *Ordas anyó*, a *Két jó barát*, a *Párbaj*, az *őrült asszony* és később a *Háromkirályok*.

Ugyanezekben az években – tehát 1880-tól 1887 körül – születtek a hivatali-hivatalnok (magán)élettel kapcsolatos legjobb novellái is: *Egy párizsi polgár vasárnapjai*, *Kirándulás*, *Görbe este*, *A gyilkos* stb. Maupassant-nak ezekben az írásaiban – igazi realistiként – a maga történelmi konkrétágában sikerült megmutatnia az örök kispolgárt. Ifjúkorát már megismerve, nem véletlen, hogy egyik versében (*Két úr az utcán*) az egész polgári osztállyal szemben érzett intellektuális viszolygása teljes nyíltsággal juthatott kifejezésre:

S még prédikálja a pap, hogy a szellem.
Az égi tűz s az ember az úr itten,
S hogy az állat fölé emelt az isten,
Eszméket adva vergődő velőnknek.
S az emberi tudás előretörtet!

A vén világ új s új csapásra vág.
 De egy örök marad: a butaság.
 Ha marha s ember közt választanék,
 Valóban győzne tán a marha még,
 Mert, ó, tudósok, meg nem foghatom,
 Mért több a szóló, mint a szótlan barom?
 (Kosztolányi Dezső fordítása)

Maupassant alkotói érdeklődése a háború és a hivatalnokok élete iránt a nyolcvanas évek végére kimerült, de egy fonal végig megmaradt. „Ezek a törvénytelen, titkos, házasságtörésből származó, ismeretlen, elrejtett vagy elhagyott gyermekekről szóló változatok mennyiségileg művei legnagyobb részét alkotják.” – írja talán legerjedelmesebb, de olvasmányos stílusú monográfiusa, Armand Lanoux (*Maupassant, a szépfű*, 1967.; magyarul: 1974). Ide tartozik például két, a *Gömböc* előtt írt novellája: korábról *A szenteltvíznyújtó* (1877) és a *Simon apja*, majd *A fiam*, *Az apa*, a *Pincér, egy pohár sört!*, a *Parent úr*, végül *Az olajfás* (1890).

Csak nem azt bizonyítják ezek a novellák áttételesen, hogy Maupassant-t tulajdonképpen saját származása izgatta? Talán igen – talán nem. Ezért, de ettől függetlenül is, érdemes ismét Lanoux-hoz fordulnunk. „A Flaubert és Maupassant közötti sok lelki, testi, jellembeli, eszmei, művészi hasonlóság valóban szembeszökő. A normand keménységük, az örökletes tulajdonságaik, a cselédlányokhoz való vonzódásuk, művészetszeretetük, ... a nihilizmusuk, antiklerikalizmusuk, antimilitarizmusuk, az ostobaság iránti gyűlöletük, a nyárspolgár iránt való megvetésük, a Rend utálatá, az elkülönülés a »tömegtől«, egyszóval egész világnézetük egyforma.”

Ami a természetet illeti, teljesen egyértelmű, hogy Maupassant „osztja az élő víz iránti szenvedélyt, életműve az élő víz dicsőségét zengi, ugyanazon a módon, ahogy a Monet-é vagy a Debussyé, a múlt pillanatnak ez az egész, spontánul héraikleitoszi iskolája. Azért ír így, mert ő a század legvízibb prózaírója; de ő nem tud róla.” (Lanoux)

De ami a társadalomra vonatkozik, hogy ti. szerette-e vagy gyűlölte-e a nőt, az már korántsem. Maupassant, „a nagyvilági nő Balzacja” (Lanoux) gyűlölte volna a szebbik nemet? Az a Maupassant, aki hölgyek társaságában bizalmasnak és közlékenynek mutatkozott – a férfiakkal (kivéve néhány barátját) viszont udvariasnak és kimértnek? Nem gyűlölheti a nőt az – ez az érem egyik oldala –, aki szereti, sőt dicsőíti a szerelmet. A szerelmet, amelyben a szeretett nő nővérünk, leányunk, édesanyánk és több is náluk. Maupassant tragédiája, hogy ezt az összetett szerepet – talán az anyja iránti mély és tartalmas vonzódása negatív következményeként is – egyetlen nő sem volt képes betölteni az életében. Ez az érem másik oldala, innen fakad nőgyűlölete.

„Azok, akik nem költői szerelemmel szeretnek, úgy választanak és keresnek nőt, ahogyan az ember kotlettnek valót választ a mészárszékekben, csak a hús minőségével törődve.” Hogy ebből a szép gondolatból önjellemzés lett, azt magánéletének számos viszonya és kalandja mellett a *Vágyak* című verse is bizonyítja:

Én mást imádom: a test szűzi húsát,
 Az istenek bájára szomjazom,
 Hogy testem, ez a lángzó, büszke túlság
 Hódítson égve sok-sok századon.

Szeretném, hogy mindenki értem égjen,
Ma ezt ölelni, holnap újra azt,
Leányt szakítani, künn a messze réten,
Ahogy tépjük a gyümölcsöt, tavaszt.

A lány gyümölcsnek íze annyiféle,
Oly sokszerű illatlehellete,
Kezem bolyongva száll a lány fejére,
Most tűzpiros haj, máskor fekete.

(Kosztolányi Dezső fordítása)

Maupassant páratlanul természetes író. Valószínűleg ebből fakad a nőgyűlölet egyoldalú, árnyalatoktól mentes, ellenpontozatlan látszata is. „Amit ő élénk tár – írja Anatole France –, az az emberi állat rútsága, brutalitása és vaskos ostobasága; és ez közelről érint bennünket. Emberei általában kevésbé értelmesek, meglehetősen közönségesek és szörnyen igazak. Asszonyai ösztönlények, együgyűen perverzek, határozatlanok és így tragikusak. Ezek a nők mindent tiszta ösztönből tesznek: követik a hús és a vér homályos sugallatát.”

Maupassant-t a francia irodalom alkotói közül nem kedvelte Léon Daudet, Paul Claudel, Julien Green, Henry de Montherlant, Céline és mások. Szerette és nagyra értékelte viszont Hippolyte Adolphe Taine, Émile Zola, Stéphane Mallarmé, Paul Verlaine, Anatole France, Jules Renard és fia, Ary, Romain Rolland, Henri Barbusse, Julien Benda, Roger Martin du Gard, Hervé Bazin, Maurice Druon, Robert Merle, Georges Simenon és még folytatható lenne híveinek listája.

A Péter és János kedvence lett Zolának, aki „csodát, ritka drágakövet, igaz és nagy művet” látott benne; amelyet „lehetetlen túlszámolni”. Justh Zsigmond – aki Renan fiával szintén ezt tartotta Maupassant „legsikerültebb” regényének – Taine-nél tett látogatása után, 1888. április 12-én ezt írta *Párizsi naplójába*: „A modern francia regényírók közül Daudet-t és Maupassant-t szereti a legjobban. Kivált az utóbbit, ki mint Flaubert egyetlen tanítványa, a legközelebb áll a Taine szelleméhez. Legjobban Bel ami-t szereti művei között, már annál is inkább, mert ebben mert a legtöbbet. A zurnalisztika förtelmeit még soha senki sem merte így megrajzolni, s a hős típusa egy egész korszakot jellemez, csakúgy, mint Rastignac jellemzett.”

Anatole France Maupassant tehetségének – mi inkább úgy mondanánk: zsenijének – legjellemzőbb vonásaként a „hatalmas józanságot” jelölte meg. „Csodálom őt a tehetsége miatt!” – vallotta meg Mallarmé egy 1893. március 8-án megjelent újságcikkében. „Nem tudom elfelejteni – folytatta a költő –, hogy szabad időmben ösztönösen Maupassant egyik művére esett a választásom, hogy levegőzzön a szemem, és olvassam a kristálytisza sorokat, csak úgy, az olvasás kedvéért. Vonzereje a művelt emberre az, hogy az élet nagy árama nem szorítja ki a stílust; inkább valami finom vegyülés ez, és a szavakon keresztül, a szavak értékével együtt jelenik meg az Élet. Az író, a hétköznapi elbeszélő, vérbeli tehetség.”

Maupassant a francia irodalomhoz hasonló mértékű, de még nagyobb értékű elismerést és megbecsülést vívott ki magának a kortárs és a későbbi világirodalomban. Utánozták és/vagy dicsérték az olasz veristák, Gabriele D'Annunzio és Benedetto Croce, Luigi Pirandello és Alberto Moravia. Thomas Mann a novella nagy mesterét látta benne; Heinrich Mann pedig elismerte írásművészetére gyakorolt hatását.

Stefan Zweig megállapítása szerint Maupassant-nak „szinte természetfölötti érzéke volt a mérték iránt”. Ennek kritikai előzménye, hogy Georg Brandes, a kiváló dán irodalomtörténész

és esszéista, már 1890-ben rámutatott Maupassant stílusának egyáltalán nem mellékes értékű formai fölényére Zolával és a többi francia naturalistával összevetve. „Abban az időben és abban az országban, amelyben a legjelesebb írók abban tetszelegtek, hogy féloldalon vagy egészoldalon írták a mondatot, míg az állítmány következett; üvegházak százféle virága, vásárcsarnokok tömérdek halai és főzelékfajtája felsorolásával igyekeztek hatást elérni: – rövid volt, rövid és tömör, rövid és merész. Kíméletlenül érzéki, ironikus egészen a cinizmusig, vidám, vagy csípős, de mindig rövid.”

William Somerset Maugham kijelentette, hogy Maupassant-t illeti „a XIX. század legjobb elbeszélőjének” rangja. Hatása az angol nyelvű irodalomban tetten érhető Katherine Mansfield, John Galsworthy és David Herbert Lawrence műveiben. (Míg Thomas Hardyt az angol Zolának, addig Lawrence-t az angol Maupassant-nak is nevezték.) Az amerikai írók közül csodálta őt William Saroyan, Theodore Dreiser, John Dos Passos, Henry Miller és általában a naturalista ízü-színezetű realista irányzat.

Ivan Szergejevics Turgenyev még kéziratban megismerhette az *Egy asszony élete* című regényt, bő három hónappal a *Gil Blas*-ban való folytatásos megjelenése előtt. „A regény tartalmát ismerem – írta Sztaszjulevicsnek 1882 novemberében kelt levelében –; egyáltalában nem sikamlós, mint Maupassant némely más írása. A napokban felolvasott belőle néhány hosszabb részletet, és el voltam tőle ragadtatva; a *Bovaryné* óta nem jelent meg ehhez fogható mű. Ez aztán más, mint Zola és társai. Tudom, az a hírem, hogy túlságosan elnéző bírós és kritikus vagyok; de vagy nem értek az irodalomhoz, vagy Maupassant regénye igazán kimagasló munka, valódi remekmű!”

Lev Nyikolajevics Tolsztoj Turgenyev közvetítésével ismerte meg Maupassant-t. Neki ajánlotta és ajándékozta 1881-ben *A Tellier ház* című novelláskötetet, amelyet Turgenyev fordított le oroszra. Tolsztoj is az *Egy asszony életét* tartotta a francia és a kortárs világirodalom egyik legjobb regényének. Válogatásában és szerkesztésében jelent meg 1893-ban Maupassant műveinek orosz kiadása; a következő évben pedig a *Mont-Oriol*, amelyhez tanulmányméretű előszót írt. Ebből idézünk egy jellemző, etikai bírálatot is hozzáfűző részletet.

„Olvasmányomból ítélve, meggyőződtem róla, hogy Maupassant tehetséggel, vagyis a figyelem adottságával rendelkezik, s ez az élet tárgyaiban és jelenségeiben feltárja előtte azokat a tulajdonságokat, amelyeket mások nem látnak; művében megvan a forma szépsége, vagyis világosan, egyszerően és szépen fejezi ki mondanivalóját; megvan benne a művészi alkotás értékének az a feltétele is, amely nélkül az nem kelt hatást – az őszinteség, vagyis nem színlelte a szeretetet és gyűlöletet, hanem valóban szerette és gyűlölte azt, amiről írt. Sajnos azonban, az értékes műalkotás első s alighanem legfontosabb feltételének, az ábrázolt téma helyes, erkölcsi felfogásának – azaz a jó és a rossz közti különbség tudatának – híján azt szerette és ábrázolta, amit nem kell szeretni és ábrázolni, s nem szerette, nem ábrázolta azt, ami szeretni és ábrázolni kell.”

Anton Pavlovics Csehov *Nóuralom* című elbeszélésében (1894) Liszevics áradozva beszél arról Anna Akimovának, hogy Maupassant „egyetlen lapja többet nyújt, mint a világ minden kincse! Ahány sor, annyi új távlat. Nála a lélek leghalkabb, leggyöngédebb rezzenései erős, viharzó érzetekkel váltakoznak, a lelke mintha negyvenezer atmoszféra nyomás alatt fordulna valamely elmosódottan rózsaszínű tárgy parányi darabja felé, mely, ha egyáltalán lehetséges volna ajkára vennie, bizonyára bódítóan érzéki ízű lenne. Milyen örületes tánca az átmenetnek, motívumoknak, dallamoknak!”

Maupassant magyarországi ismertsége és népszerűsége szinte a franciaországgal egyidős. Publicisztikáján és egy-két útikönyvén kívül minden munkája olvasható magyarul. „Valaha mindenki őt olvasta” – írta Kosztolányi Dezső 1924. február 1-jén a Nyugatban. „Még emlékszünk

arra az időre – a múlt század végén s e század elején –, mikor az utcán, a fiatalberekknél vagy a vasúti fülkében az utasoknál, vagy a hintaágyon cigarettázó asszonyoknál csak az ő könyveit láttuk. Olvasóközönsége az irodalmároktól és hercegnőktől kezdve a hordárokig és boltilányokig terjedt.”

Társadalom- és típusrajza, kritikai szemlélete és stílusának tömörsége nálunk talán Móricz Zsigmondra hatott a legerőteljesebben. Felületes és rosszindulatú kritikusok „Nyugat csapatjának keleti zászlóját” ki is pellengéreztek – e jótékony hatásért – „tyukodi Maupassant-nak” titulálva. Szerencsére nagyszerű és éles szemű védelmezői is akadtak Móricznak eme váddal szemben: korábban például Ady Endre, később Tóth Árpád. Kosztolányi Dezső mellett olyan értékelő elemzői voltak még Maupassant-nak a magyar irodalomban, mint Ambrus Zoltán, Benedek Marcell, Illés Endre, Márai Sándor és Szentkuthy Miklós (a felsorolás teljességének igénye nélkül) – újság- és lexikoncikkektől tanulmányoktól és esszéken át naplójegyzetekig és monográfiáig.

Ambrus Zoltán 1913-ban megjelent tanulmánykötetében Maupassant-t „a mi időnk leggazdagabb tehetségű elbeszélőjének” és „az újkor Boccacciojának” kiáltotta ki. Benedek Marcell szerint (1923) Maupassant „túlszárnyalta” mesterét és keresztapját, Flaubert-t. „Flaubert elhanyagolta a művészetnek egy ősrégi követelését, amelyet pedig minden cirkuszi légtornász tud: a nehéz dolgot úgy kell megcsinálni, hogy a közönség ne vegye észre az erőfeszítést, az izzadságot. Flaubert írásain nagyon is észre lehet venni. Maupassant mintha játszanék.” Illés Endre észrevéve és hangsúlyozva a művelődéstörténeti összefüggéseket, úgy látja (1955), hogy Maupassant a fényt és izgalmat kereső lázas impresszionista évtizedekbe született bele. A színek királynője a fekete – ezt Renoir jegyezte meg egyszer, de elfelejtette; Maupassant azonban soha. „A lángoló vörösekbe és sárgákba, az édesen remegő kékes, zöldes és rózsás árnyalatokba, a felejthetetlen gyöngyházszürkékbe mindig vastagon behúzza a feketét. Minden történetében és minden nevetésében ott a fekete. Alig lehetne Maupassant művészetét egyszerűbben és teljesebben jellemezni, mint ezzel az ellentéttel és feloldhatatlansággal: a könnyű, égő színek között a kegyetlen feketével. Nála a színnek és a fénynek büntudata van.”

Csenger, adventista imaház, 1992.

Lubinszki Mária

Valóság és álom határán

József Attila Altatójának lélektana

Régi, kedves versem az *Altató*. Hangulata, mesés világának képei gyermekkoromat idézik; a családot, az együtt töltött estéket, a sok-sok verset, mesét. Az élet mély, alapvető varázsát, törvényeit csakis nyitott szívvel és füllel hallhatjuk meg. Érteni az életet, és megélni tudni – ezt nem lehet könyvekből tanulni. A könyvek utat mutathatnak egy költemény értelmezéséhez, a vers élménye azonban csak a miénk.

Minden, ami fontos kis Balázsna: fények, hangok, élmények, ízek ott vannak az *Altatóban*. Az életről beszélnek, s azt üzenik, nincs egyedül. Amíg alszik, a világ is alszik, minden apró részletében. Engedje el, amit szeret, engedje el kincseit, amelyek a valósághoz kötik, hiszen minden megvár, amiben bízni tudunk. A fontos dolgok szokott helyükön lesznek holnap. Érintetlenül, álomtól feltöltődve, a találkozás reményében várnak majd. Ha elengedjük a világot, megnyugszunk. A ház, a rét, a darázs, a robogás, a kabát százezer csodával átitatott álmunkból visszatér, ha beléjük vetett hitükkel megmutatjuk a hozzánk vezető utat.

Az *Altató* a bizalomról szól. Arról, hogy a kisgyermek nincs egyedül. És arról, hogy nincsenek hatalmas, 'eget rengető' ügyek. Kis dolgok vannak, amelyeknek nagy jelentősége lehet a kicsi számára. Sohasem szabad elfelejteni, mi teremtjük a tárgyak, hangok, ízek fontosságát, mi töltjük fel lüktető erővel az élet apró mozaik-darabkáit. Ezért nem jelenthetik mindenkinek ugyanazt. A gyermekhez vezető utat akkor találjuk meg, ha tudjuk, minek tulajdonít jelentőséget játékaiban és álmaiban. Ha ráérzünk az őt mozgató mágikus erőkre, valósághoz kapcsolódásának módjain át meg is tudjuk nyugtatni, el is tudjuk altatni.

Az alvás az anyával való bizalmi kapcsolat erősségének tükröképe. Regresszió az őszállapotba, az anya-gyerek szimbiózisba, amikor még nem szakadtak sokfelé a dolgok. Az ősbizalom állapota. Bármilyen törés keletkezik ebben a kapcsolatban, bizonytalanságot, pótolhatatlan hiányt teremt, amely elsősorban nem mindennapi sürgésünkben jelentkezik, hanem álmainkban. Nyugtalanná válunk, idegenné vagy éppen függővé a világban. Az *Altató* feltételezi ezt az űrt, de még a szoros anya-gyermek kapcsolatról szól: az édesanya altatja kis Balázszt. A kötődés azonban a hiány miatt kiszolgáltatottá tesz: a végességet és az elmúlást is magában hordja.

Az *Altató* utolsó két versszaka ígéretet ad, reményre buzdít: „A távolságot, mint üveggolyót, megkapod,” (...) „tűzoltó leszel, s katoná”. A gyermeknek szüksége van erre: reményre, bizalomra a megnyugváshoz. A már említett regresszió pozitív eleme az Én szolgálatában áll. Ilyenkor azt keressük, ami gyermekkorunkban még adott, és magától értetődő volt. A gyermek életében vannak olyan korszakok, amikor el kell hitetni vele: ő a legjobb, a legügyesebb, és minden úgy lehet, ahogy akarja. Ezt a „nárcisztikus” tükrözést idézi az utolsó két versszak. A nárcisztikus ellátás a pszichoanalízisből fejlődött modern tárgykapcsolat elméletek fontos eleme. Margaret Mahler szeparáció-individuáció fázisait áttekintve ennek igénye a második, a gyakorlás alfázisában jelenik meg. A csecsemő, akit elismerő és libidinálisan tükröző felnőtt vesznek körül, a tükröző csodálat által stimulálódik, feltöltődik energiával. Az anya ezt az ellátást leginkább a 10-16. hónap környékén tudja biztosítani gyermeke számára. A szülő külön-

leges figyelme, csodáló öröme „nárcisztikus tüzelőanyag”, amely az Én kialakulásának energetikai töltetét adja, és elengedhetetlen feltétele az autonóm Én és az egészséges énhatárok létrejöttének. Az *Altató* már nem csecsemőhöz szól – mégis benne rejlik ez a tükröző funkció. Úgy tölti fel energiával a gyermeket, hogy kezébe adja a jövő lehetőségeiben rejlő reményt. Elhiteti, megkapja, amire vágyik, és azzá válhat, amivé szeretne. Ezt a feltétlen szeretetet és bizalmat ilyen mélységben csakis az édesanyánktól kaphatjuk meg. Federn szerint az énézés, az énünk kialakulása ezeknek a szeretet-energiáknak a függvénye, s hiányuk pszichiátriai sérülékenységhöz, deperszonalizációs zavarokhoz vezethet. Felvetődik a kérdés: nem káros-e a nárcisztikus ellátás későbbi életkorokban, amikor már elválaszthat a valóságtól, és téves illúziókat kelthet? Ha az édesanya „elég jó anya”, akkor ráérez a gyermek szükségleteire és a realitásban tartja. Szeretetével ugyanúgy táplálja a gyermek egészséges önértékelését, mint a valósághoz való viszonyát. A gyermek ebben a folyamatban idővel, az Én és a felettes Én kialakulásával párhuzamosan partner lesz: az ösztönén, az örömelv impulzusaitól fokozatosan átveszi a realitáselvet működtető Én (ego) az irányítást. De bármilyen meglepő, illúziók az egészséges személyiségműködéshez is szükségesek, így tudunk hinni a jövőben és a haladásban. Az *Altató* a kicsit hinni és bízni tanítja.

Az *Altató* az anya-gyerek kapcsolat mély, intenzív kötődéséről szól, amely József Attilánál az *Anyá*, a *Mama*, és a *Kései sirató* című versekben is megjelenik. Az *Altató* azonban akkor is érdekes, ha a költő alváshoz való viszonya felől közelítünk hozzá. Testi-lelki problémái mellett József Attila komoly alvászavarral küzdött, gyakran szedett altatókat. Ő maga így ír erről: „Dacára neuraszténiámnak, ha már elaludtam, határtalanul alszom, de az elalvás nehezen megy. Nagyon sokszor ébren vagyok még az ágyban, amikor besüt a nap, tehát reggeli 7 órakor, ilyenkor aztán felkelek, mert különben elvész a nap.” Kezelőorvosa szerint kóriszméje: paranoid schizofrenia. A szkizofrénia örökletes betegség. De a hajlamért felelős sok-génes rendszer egyes génjei sokunkban megtalálhatók, a betegség létrejöttében a környezeti hatásoknak komoly szerepük van. A költő élettörténete, édesanyja korai halála közismert. A biztos családi háttér és a szeretet hiánya mellett különleges érzékenysége hozhatta elő betegségeit. József Attila versei mélységes fájdalomról és szenvedésről tanúskodnak. Szerb Antal írta: „Normális ember egyáltalán nem képes ennyi szenvedésre. Nincs rá semmi oka. Egy ember sorsa túl kevés ahhoz, hogy ennyi fájdalmat okozzon.” Beney Zsuzsa szintén hasonlóan vélekedik: „semmilyen más költő műveiben nem nyilatkozott meg ilyen erősen a létezés tragikumára.” Édesanyja akkor sem tudott mellette lenni, amikor szüksége volt rá: négy évesen skarláttal feküdt kórházban, és nagyon sokáig nem látogatta meg. Az *Altató*ban minden bizonyonnyal ez a hiány is benne van. A vágy, hogy bárcsak őt is így altatták volna. A vágy, hogy az álom megnyugvást és békét hozzon. A költő az alkotásban elvesztett lelki egyensúlyát, önfegyelmét és személyisége teljességét keresi.

József Attila egyetlen gyermekverset írt, az *Altatót*. A költeményben zseniálisan utat talált a gyermeki lélek szükségleteihez: a világgal, szeretettel és reménnyel van tele. A mű gyermeknyelven szól. A kisgyermek elementárisan él meg mindent. Nem különböztet meg verset és életet. Az *Altató* életdarabkái a gyermekek számára világos és fontos jelentéssel bírnak. A refrén visszavisszatérő kérésként, kívánságként megadja az elalvás ritmusát: „Aludj el szépen, kis Balázs”. Az *Altató* azt üzeni nekem és mindnyájunknak: felnőttként se veszítsük el a gyermeki világ rugalmasságát, a titkok, a végtelen lehetőségek játéktérét. Akármi is történt, akármit is hozunk a múltból, mindig lesz egy pont, ahol megnyugvást találunk. Egy találkozás, egy élet-darabka mindent megváltoztathat. Ameddig erre nem lelünk rá, nem léphetünk túl az elmúlás és hiány határmezsgyéjén. Lehet, hogy álmok segítenek át az életen, de boldogságot csak egy másik ember adhat.

Irodalom

Beney Zsuzsa: József Attila-tanulmányok, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1989

Bruno Bettelheim: Az elég jó szülő, in: Stöckert Károlyné (szerk.): Játékpszichológia. Szöveggyűjtemény, Eötvös József Könyvkiadó, 1997

Bognár Tas: A magyar gyermekvers, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2001

Czeizel Endre: Aki költő akar lenni, pokolra kell annak menni? Magyar költő-géniuszok testi és lelki betegségei, GMR, 2001

Fábián Dániel: József Attiláról, Múzsák Közművelődési Kiadó, 1989

N. G. Hamilton: Tárgykapcsolat-elmélet a gyakorlatban, Animula, 1996

József Attila minden verse és műfordítása, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1980

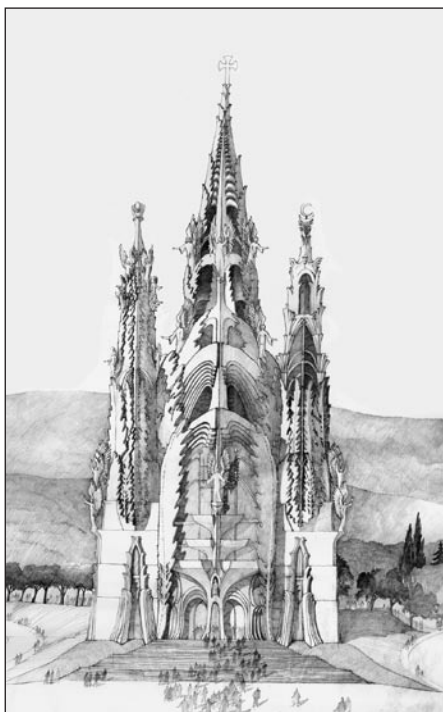
Kulcsár Zsuzsanna: Korai személyiségfejlődés és énfunkciók: pszichoanalitikus elméletek biopszichológiai elemzésben, Akadémiai Kiadó, 1996

Jean Laplanche: A pszichoanalízis szótára, Akadémiai Kiadó, 1994

S. E. Taylor: Pozitív illúziók, in.: Szakács Ferenc és Kulcsár Zsuzsanna (szerk.): Személyiséglélektani szöveggyűjtemény, 2. kötet, Tankönyvkiadó, 1980

Tverdota György: József Attila, Korona Kiadó, 1999

(Lubinszki Mária írásának közlésével szerkesztőségünk a József Attila Emlékévet köszönti.)

Budapest krisztinavárosi templom főhomlokzatának terve, 2004.

Ugrai János

A debreceni és a sárospataki kollégium gazdálkodása és működése a 19. század elején

A hazai protestáns iskolakollégiumok a központi elképzelések ellenére fejtették ki tevékenységüket. A Habsburg-kormányzat a török kiűzését követő évtizedekben főként partikularendszerük kiterjesztésének akadályozásával gátolta működésüket. Ez az egyház- és iskolapolitika a nagyobb kollégiumok (pl. Pozsony, Eperjes, Debrecen, Sárospatak) esetében drasztikus beavatkozást nem eredményezett, de a kisebb-nagyobb – esetenként kifejezetten súlyos kellemetlenkedésekig fajuló – ellenőrzések és az elvileg kötelező szabályok mellett az állam anyagi támogatásának teljes hiányával járt. A Ratio Educationis (1777) ugyan változtatott volna ezen a helyzeten, de a pénzügyi gondoskodásért cserében az állami felügyelet szorosabbra vonását írta elő. Ez ellen, illetve a katolikus térnyeréstől tartva a protestánsok szembeszálltak a Ratio passzusaival, s a jozefinus évtized türelmi politikáját követően az 1791: 26. tc. szentesítette a már régóta külön utakon járó református és evangélikus oktatás önállóságát.

A törvények megkerülésével kivívott, majd utóbb jogilag is elismert tanügyi autonómia mindvégig önfenntartó gazdálkodásra készítette a kollégiumokat, továbbá a hívek fokozottabb közvetlen áldozatkészségét követelte meg. Azonban a két protestáns felekezet nemcsak az uralkodó által elképzelt, a világi hatalom ernyője alatt történő egységesítéstől ódzkodott, hanem egymással sem egyezettette össze rendszerét, sőt, az egyes felekezeteken belül sem alakult ki egységes iskolarendszer. Így a nagyobb anyaiskolák nemcsak a közép- és felsőfokú képzés szinterei voltak, hanem a felülről építkező iskolarendszer elvén egymástól akár döntő kérdésekben is különböző, környékük kisiskola-hálózatát meghatározó, egymással szoros kapcsolatot nem ápoló, önálló oktatási központok is. Ennek megfelelően a két legnagyobb hazai helvét hitvallású intézmény, az egymáshoz közel fekvő debreceni és sárospataki kollégium berendezkedésének, mindennapi működésének vizsgálata, összevetése érdekes tanulságokkal szolgál.

Az alábbiakban a két intézmény gazdálkodását, s ebből kiindulva az iskolában zajló munka főbb jellemzőit hasonlítjuk össze. Persze nem állítjuk, hogy kizárólag az iskolák gazdasági ereje határozta meg a helyi jellemzőket, hiszen jó néhány egyéb körülmény is (hagyományok, egyes kiemelkedő személyiségek hatása, a közvetlen környezet speciális adottságai stb.) mély nyomot hagyott a kollégiumon.¹ Mégis, megítélésünk szerint az eltérő pénzügyi lehetőségek alapvetően alakították a két intézmény közötti különbségeket. Áttekintésünk anél is inkább indokolt, mert bár mindkét intézet gazdálkodásáról született beható elemzés², összehasonlításukra eddig nem került sor, s ezt a szempontot az iskola- és oktatástörténeti művek is elhanyagolták.³

Adománygyűjtés az intézményekben

A kollégiumok működéséhez szükséges bevételeket három nagyobb csoportba sorolhatjuk: a pénzügyi stabilitás gerincét a szervezett gyűjtés, az önkéntes adományok, illetve az ezeket az

eszközöket sokrétűen felhasználó, állandóan forgató, kiterjedt gazdálkodás alkotta; a kisebb költségek fedezéséül pedig a tanulói befizetések szolgáltak. Ez az általános rendszer azonban nem egyformán fejlődött a két városban.

Debrecen városa szívéen viselte a Kollégium sorsát, s több forrást is a rendelkezésére bocsátott: a helyi református egyházközség, a városi közösség (e kettő Mária Terézia idején vált szét egyre markánsabban) és legalább jelképes hozzájárulásukkal a céhek is kivették a részüket a finanszírozásból. A tanintézet használhatta a városi malmokat, a kollégiumot illetve egy idő után az eltévedt marhák és a magvaszakadt jószágok harmada, a helyiek fenntartották a sütő-főző házakat, gondoskodtak a gabonaőrlésről, az iskola só- és vízkészletének megvásárlásáról, illetve odaszállításáról, évről-évre ösztöndíjjal támogattak több tucat diákot (alumniusokat) és a külföldi képzésre készülő ifjakat (peregrinusokat). A település a nagyobb építkezéseknél, felújítási munkálatoknál is segédkezett, sőt három tanszék alapítását és folyamatos fenntartását is magára vállalta. A város megbízható, folytonos, nagy összegű támogatása mellett (kb. évi 50-60 ezer forint) a céhekre is számíthatott valamennyire az iskola. Igaz, a főként alumniusok tartását megcélzó társaságok csak néhány száz forinttal növelték a költségvetést.⁴ A fenntartóhoz méltó helyi gondoskodás Sárospatakon nyomaiban sem található meg. A pataki „schola mater” és a helyi előjárók közötti érintkezés ritka, s többnyire csak vitás esetekre – sokszor a diákok iskolán kívüli fegyelmezetlenségeire vagy gazdasági ellenérdekeltségből fakadó ügyekre – korlátozódott. Ezt az magyarázhatja, hogy Debrecen, hazánk második legnagyobb városa, méreteiben és lehetőségeiben messze meghaladta a még szabad királyi városi ranggal sem bíró, tizedakkora Patakét. A két helység társadalmi viszonyai és anyagi állapota nem mérhető ugyanazzal a mércével, ráadásul Debrecen felekezetiileg lényegesen egysíkúbb volt, mint a vallásilag megosztott Sárospatak. Debrecenben a II. József-féle népszámlálás idején már majdnem 30 ezren éltek, így Pozsony után a második legnagyobb városnak számított. Az 1820-as évek legelején is Debrecen a második legnagyobb város, immár Pest után – 1820-ban majd’ 40 ezer lelket számlált a település. Népes lakossága mellett országos viszonylatban is kiemelkedő iparos és kereskedő réteggel is büszkélkedhetett. Sárospatak mindössze piaci alközpontnak számított, viszonylag kevés, bár gyorsan növekvő népességgel: 1770-ben 1431-en, 1830-ban 4315-en laktak itt. Patakot vagy a kincstár vagy valamelyik földesúr birtokolta (előbb a Rákócziak, majd a Trautsohnok, később Bretzenheim Ferdinánd kezén volt), így alapvetően más körülmények jellemezték a település mindennapjait is.⁵ Ipari és kereskedelmi társaságok is csekély számban alakultak és kedvezőtlenebb feltételek között működhetek a Bodrog partján, 1828-ban mindössze 24 iparral foglalkozó személyt és nem egészen 500 adózó személyt írtak össze.⁶ Patak inkább egy nagy falura emlékeztette Fáy Andrást, az egykori jeles diákot, aki világítás nélküli sártengerről ír, ahol télen kész győtrelem volt iskolába menni.⁷ 1840-ben a debreceni lakosság 96 %-a, Sárospataknak csak a 49 %-a tartozott a helvét hitvallásúak közé.⁸

A kollégiumi vagyont a jötevek gyarapították a leghatékonyabban. Debrecenben 1804-ben összesen 155 alapítvány működött. Ösztöndíjakra 45, szegény diákok támogatására 69, a könyvtárra 22, betegek támogatására 12 alapot létesítettek és további hét más célra megajánlott fundatio kamatait is fel lehetett használni.⁹ A működő pataki alapítványokról beszámoló, 1800. évi összeírás 41 alapot tartalmaz, összesen 68.593 MFT értékben, általában 600-1200 MFT-os felajánlással.¹⁰ A hasznosítási célokat tekintve felfedezhetők lényeges eltérések: az ösztöndíjak száma itt is nagy (17), de Patakon többen érzékelték a tanári fizetések szinte állandó problémáját is (professzori és nyelvtanári, valamint diáktanítói fizetésre 11 alapítvány szolgált). Hat felajánlás a kollégium általános szükségleteire vonatkozott, további hat nem írt elő célt, egy fő pedig új tankönyvek nyomtatására szánta a pénzét.¹¹

A debreceni kollégium vagyonát az erdélyi fejedelmek alapozták meg, akik a 17. század elején regáléjövédelmekhez juttatták az intézetet (harmincad, tized, sójuttatás), s bár ezek később elvesztek, a Bocskai István-, a Bethlen Gábor- és a Bornemissza Anna-féle alapítványok átöröklése zavartalan maradt.¹² Patakon a helyi támogatás hiánya miatt fokozottan támaszkodtak a tehetősek segítségére és a kisebb adományokra egyaránt. Ugyan az erdélyi főurak a Bodrogparti kollégiumot csak ideig-óráig, s a debreceninel jóval szerényebben támogatták, gazdag pártfogókra ott is számíthattak. A legfőbb sárospataki támogatónak időszakunkban Vay József számított, aki az intézmény főgondnokaként több újítást is finanszírozott: a rajztanító és a némettanár alkalmazása, a nyomda újraindítása, az új kollégiumi építkezés megszervezése és megkezdése jelzi haladó felfogását és elszánt tenni akarását. Összesen 30.000 Rft-nyi értékű alapítványok létrehozásával nemcsak a 18-19. század fordulóján tapasztalható pataki mennyiségi-minőségi gazdagodás, hanem a későbbi előrelépések egyik fő letéteményesének is bizonyult.¹³ A többi előkelő és jómódú birtokos nemes bevonása érdekében Vay 1804-ben készített egy listát, amelyben összegyűjtötte azokat a pataki kollégiummal szoros kapcsolatot fenntartó nemesi családokat, akiknek a segítségére fokozottan támaszkodni kívánt az új, nagyszabású építkezés kivitelezésénél.¹⁴ (Kutatásaink szerint erre a felkérésre 21 családból összesen 42 felajánlás született, további hét családból viszont egy krajcár sem érkezett.)

Már Rácz István is kiemeli, hogy a különböző rendű és rangú felajánlások összegszerű felmérése csaknem lehetetlen, hiszen nagyok a szóródások (a legapróbb pénzcsekétől az egészen tekintélyes vagyonig), ráadásul ellenőrizhetetlen, hogy valóban befolytak-e a hagyatékokban megjelölt, az iskolát illető összegek. A jötevők túlnyomó többsége pénzben tette meg ajánlatát, de megesezt ház, malom, kisebb-nagyobb szőlőbirtok, esetleg ingóságok (borjú, eke, főzőedény) odaajándékozása is. A kutatás fontos tanulsága, hogy a helyiek mindössze 20 %-os arányban vették ki a részüket a segítségnyújtás e formájából, a többiek szerte az országból, Komáromtól Beregig, Tolnától Biharig a legkülönbözőbb megyekből származtak. Az adakozók javarésze vidéki kis- és középbirtokos volt, de akadtak főrangúak is (pl. gr. Teleki József). A felajánlásoknál sűrűn előfordultak további megszorítások: az ösztöndíj-alapítványoknál általában kikötötték, hogy csak szorgalmas, jó erkölcsű diák kaphat támogatást, de a területi hovatartozást (például falubeli), a rokoni kapcsolatot, esetleg a társadalmi rangot (nemes vagy nemtelen, polgár stb.) is feltételül állíthatták.¹⁵ Az 1777-1830 közötti pataki felajánlások összegyűjtése és elemzése során eltérések helyett inkább hasonlóságokat tártunk föl. A Bodrog partján is gyakoriak az összeg felhasználásával kapcsolatos megszorítások, a „célzott támogatások”; és szintén nagyok a szóródások. Az adományozók többsége az intézmény közvetlen környékén, Zemplénben és Borsodban élt, az ország távoli tájairól viszont jóval ritkábban érkeztek jótétemények, mint a legnagyobb református intézménybe. A helyi lakosok támogatása e szervezetlen formában sem számottevő. Az önkéntes adományok nagyfokú ingadozása miatt egyik intézmény vezetői sem kalkulálhattak biztosan ezzel a bevételi forrással.¹⁶

Rácz István a debreceni iskolára 1793-1803 között hagyott jótéteményeket számolta össze: ebben a tíz évben 39.764 Ft (az összes felajánlás 59,8 %-a) adomány, 6.130 Ft (15,4 %) végrendeleti hagyaték és 9.847 Ft (24,8 %) alapítvány formájában folyt be a pénztárba.¹⁷ Ugyan ebben a tíz évben a pataki senior 11.297 Ft-nyi adományt könyvelhetett el (ebből csak 4054 Ft-ot fordítottak a jötevők még életükben az iskola javára) és alapítványi felajánlasként további 24.420 Ft folyt be, s ezeket további három kisebb ingóság egészítette ki. Az összegszerű különbségeken túl feltűnő, hogy hasonló a végrendeleti hagyatékok (20,2%) aránya, ugyanakkor az alapítványok súlya jóval nagyobb, hiszen 68,3 %-nyi adományt az alaptőke gyarapítására ajánlottak föl.

Mindkét kollégium életében különösen hangsúlyos volt a szervezett gyűjtések állandó életben tartása. Az anyagi célok mellett a hívekkel való folyamatos kapcsolattartás, sőt a lelkeszkép-

zés szempontjából is fontos szupplikáció és legáció során pénz- és természetbeni adományokat gyűjtöttek az anyaiskolák diákjai. A kerületekbe szervezett, arra érdemes diákokkal lebonyolított akciók közül a szupplikációt a nagy betakarítások időszakában (aratáskor és szüret idején), a legációt pedig ünnepekkor (húsvétkor, pünkösdkor és karácsonykor) rendezték meg. Ezek nemcsak rendszeres jövedelmet biztosítottak a tanintézeteknek, hanem növelték a földrajzi bázisukat és személyessé, egyszersmind szorosabbá is tették a hívekkel való kapcsolatukat.¹⁸ Rácz és Hörcsik számításai szerint mindkét kollégium költségvetésének 10-15 %-át fedezték a gyűjtések (főként a jóval jövedelmezőbb szupplikáció).¹⁹ A legációk mellett az egyszeri szervezett alkalmak is döntő jelentőségűek voltak – mind a debreceni tűzvész utáni újjáépítésből, mind pedig a pataki kollégium kibővítéséből kivették a részüket a környező egyházközségek.²⁰

Csak a „cívus város” kollégiumának jelentettek számottevő segítséget a külföldi segélyek. A 18. század közepén Mára Terézia katolizáló törekvései miatt az ellehetetlenülés fenyegette az iskolát, s ekkor svájci, hollandiai és angliai támogatást sikerült az előjáróknak megszerezni. Mindhárom helyről általában évi 600-900 Ft körüli összeget küldtek a kálvinizmus hazai fővárosába.²¹ Sárospatakon ilyen bevétellel nem számolhattak, csak a külföldre kijutó diákoknak volt esélyük az egyes egyetemek stipendiumai közül megkapni egyet, de többnyire azonos elbírálás alá estek a többi magyarországi és erdélyi iskolából érkező peregrinussal, kifejezetten a patakiaknak szóló alapítványok nem működtek ekkoriban külföldön.²²

Gazdálkodás az intézményekben

Csak jötevői segítségből nem lehetett volna hosszú távon fenntartani a kollégiumokat, ezért a megszerzett tőke átgondolt felhasználására volt szükség. Ennek két fő módja alakult ki és szilárdult meg az évszázadok során: a birtokgazdálkodás és a hitelnyújtás. Debrecenben mindig is a hitelügyleteknek volt nagyobb a jelentősége, saját pénzen a 19. század közepéig egyszer sem vásárolt földet a tanintézet, kizárólag adományozás útján jutott birtokhoz. Korszakunkban három nagyobb határbeli ingatlannal rendelkezett a Szilágy megyei Pér, az abaúji Szikszó és a borsodi Sajókazinc mellett. Ezek közül csak az utóbbiban folytattak önálló gazdálkodást (szántóföldi és szőlőtermelést, juhtenyésztést), a péri és a szikszói birtokon járadékot szedett a Kollégium. Mivel a nagy ráfordítást igénylő termelés nem hozott elegendő hasznot, a 19. század közepén eladták a kazinci földet, a 20 ezer forintos bevétellel pedig a tőkepenzt gyarapították.²³

Patakon sokkal nagyobb hangsúlyt kapott az önálló gazdálkodás, amely egyrészt a régió szőlőkultúrájának fejlettségével, másrészt az eddig áttekintett jövedelmi források kisebb szerepével magyarázható. Ám épp ekkor kezdődött az a válság, amely a neoabszolútizmus korára a Kollégium évszázados szőlőgazdálkodásának szinte teljes felszámolását eredményezte. A 18-19. század fordulóján meglévő 21 szőlőbirtok állapota a gondatlanság, a befektetések csökkentése, valamint az egyébként is rossz évek miatt folyamatosan romlott, terméshozamuk visszaesett. Az iskolai ügyeket évente vizsgáló deputatio már 1815-ben arról számolt be, hogy a szőlők fele nem felel meg a korszerű elvárásoknak. Ezután az iskola ugyan fokozatosan áttért az intenzív termelésre, de hosszú távon ez sem jelentett megoldást: a századfordulón még 2254 Rft-os nyereséget hozó ágazat az 1814. évet már 404 Rft veszteséggel zárta.²⁴ A saját birtokon termelt és az adománybort a 19. század első negyedében kizárólag az iskola kocsmájában adták el, így az 1807-ben 303 hordó bort, valamint sört is forgalmazó, szigorúan ellenőrzött praebitoria fontos szerepet játszott a gazdálkodásban. (Egy 1811-es adat szerint az összbevétel 30%-át, 15.342 Mft-ot a kocsmá szolgáltatta.)²⁵ A bor- és húsmérés régi jogát egyébként hosszú pereskedést követően csak az 1780-90-es években szerezte vissza a tanintézet.²⁶

A legfontosabb jövedelmi forrásnak a kölcsönügyletek számítottak, hiszen takarékpénztárak, bankok hiányában a kollégiumok 6%-os kamatra történő hitelnyújtása nemcsak az intézménynek állt érdekében, hanem a régió gazdasága is igényelte azt. Az alapítványi felajánlások mellett többnyire az egyszeri kisebb-nagyobb adományokat, valamint az ingóságok, ingatlanok értékesítéséből származó bevételt is a tőkepénz növelésére szánták a kollégiumok, és így állandóan növekedett az évi kamatot biztosító alapösszeg. Alapelvek számított, hogy a kollégiumok vezetői csak a működéshez feltétlenül szükséges pénzmennyiséget nem kötötték le, a többi kölcsönadták. A forgalom erős ingadozása mellett azonban a törlesztések késlekedése is állandó fejtörést okozott az előjáróknak, ezért folyton erősítették a nyilvántartást, és szigorították a kiutalás feltételeit is. A problémák ellenére másfél-két évtized alatt meg lehetett duplázni a pénztőkét, ezzel a 19. század eleji Magyarországon a legjövedelmezőbb befektetésnek számított a hitelnyújtás. A debreceni iskolában 1793-ban az összes jövedelem 38, 1802-ban pedig 23%-a származott ebből a forrásból. Sárospatakon viszont fordított tendenciát tapasztalhatunk, hisz folyamatosan nőtt a kamatjövedelem súlya: 1801-ben az összes bevétel 14%-át biztosította ez az üzletág, 1814-re ez az arány 23%-ra, 1826-ra pedig 48%-ra növekedett.²⁷

Tanulói befizetések

Az alacsonyabb jövedelmek miatt a tanulói befizetéseknek Sárospatakon volt nagy a jelentősége. Egy 1798-1805 közötti kimutatás szerint a századforduló táján kb. 1300 és 2500 MFt közötti összeget szedtek be évente.²⁸ Összehasonlításként: az 1805-ben befolyt 1688 MFt-os tandíj-bevétel a Kollégium 1807. évi, 127 616 Rft-os alaptőkéjének az 1,1%-a, s az ezután ténylegesen befolyt 1807-es 5510 Rft-os kamatjövedelemnek alig több mint 25%-a. A tanítatás költségeit tovább növelte a magántanító járandósága, amely miatt a szülők többször panaszkodtak a főgondnoknak.²⁹ Az előjárók néhány bevezetésre szánt tantárgy tanítását külön tanulói hozzájárulással képzelték el, így magánórákra helyezték volna a rajzot, a zene- és franciatanárt pedig a nem lelkesítő pályára készülő akadémisták által fenntartott alapítványból óhajtották fizetni.³⁰ A tandíj mellett más módja is volt a tehervállalásnak: a 18. század végén az iskolai büntetéspénzek (évi 80-120 Rft), az 1 Rft-os beiratkozási díj, valamint az akadémiai tagsághoz kötelező feltétel, a kollégiumi törvények elfogadásával együtt befizetendő aláíráspénz a könyvtári gazdálkodást segítette. Évente 10-15 Rft-nyi jövedelem származott a könyvtári perselyből.³¹ Elvileg a papi felszentelés alkalmából kötelező felajánlással kellett segíteni a végzett tógátusoknak a könyvtári állománygyarapítást. 1805-ben és 1815-ben például tíz-tíz fő összesen 20 MFt-tal, illetve 38 Rft-tal gyarapította a gyűjtemény kasszáját.³² Részben szintén az ifjúság áldozatainak köszönhető a természettani, fizikai gyűjtemény eszközkészletének gyarapodását. 1776-ban valamivel több mint 218 Rft, az 1814-1817 közötti években pedig 793 Rft gyűlt össze erre a célra.³³ A kollégiumi énekkar működésének döntő részét a kórus tagjai biztosították egyrészt a belépéskor kötelező szimbolapénz befizetésével, másrészt a szigorú szervezeti szabályok megsértésével járó büntetési összegekkel, harmadrészt pedig a városi gyász- és örömmünnepeken való részvételért járó tiszteletdíjjal.³⁴ (A kórus Patakon három aranyat kért egy temetésért, ennek a fele maradt a szervezetnél, a másik fele a Kollégiumot illette.)³⁵

Debrecenben bizonyosan nem volt ekkora jelentősége ennek a bevételi forrásnak, bár egyes elemei itt is felfedezhetőek. Bár a 19. század elején rendszeresen emelték a magántanító és a közórák tandíját is, s emellett a könyvtári hozzájárulás és a büntetéspénz is ismert formája volt a jövedelem kiegészítésének, de az összbevétel alkotórészeként közel sem számított olyan fontos tényezőnek, mint Patakon.³⁶

A pénzügyi különbségek következményei

A két kollégium anyagi erőforrásának tekintetében és gazdálkodásuk felépítésében egyaránt olyan komoly eltérések figyelhetők meg, amelyek minden bizonnyal döntően formálták a debreceni és a pataki képzés egészét, illetve a tanulók iskolai és azon kívüli mindennapjait. A legegységértelműbb különbség a kollégiumi ifjúság létszámában mutatkozik. A híresebb, nagyobb és a fenti összevetésből láthatóan gazdagabb debreceni kollégium 30-50 %-kal több hallgatót tudhatott a magáénak, mint a pataki.³⁷ Azonban tanár és tanszék nem volt több Debrecenben: ott 1830-ban alakult a kilencedik tanszék (az utolsó három évtizedben öt újat hoztak létre).³⁸ Patakon viszont már 1821-ben kilenc professzor dolgozott, hasonló ütemben fejlődve, mint a nagyobb kollégium. (Sőt, itt már 1793-ban megindult – Debrecen hét évvel megelőzve – az önálló jogi képzés.)³⁹ Bár ugyanannyi professzor dolgozott a két kollégiumban, közel sem ugyanolyan javadalmazásban részesültek. A szolgálati lakás és a természetbeni juttatások mellett a debreceni professorok 1796-ban 600 Rft készpénzhez jutottak, Sárospatakon a szerényebb természetbeni juttatások mellett 340 Rft-ot kaptak.⁴⁰

A nyilvánvaló mennyiségi eltérések mellett az intézmények szervezeti felépítésében is tükröződtek a finanszírozási különbségek. A református egyház hierarchiájának minden szintje a kettős elnökség elvén épült föl, így az egyházkerület a püspök és a főgondnok, az egyházmegye az esperes és a gondnok, az eklézsia pedig a lelkész és a presbitérium irányítása alatt állt. A nagyobb iskola legfőbb felügyeletét szintén a szuperintendens-főgondnok kettős látta el, az alacsonyabb szintű döntéshozatalba pedig beavatták az egyházmegyei vezetést is, míg a rector-professzor a végrehajtást vezette.⁴¹ Ez a helyzet főként Patakon érvényesült, ahol korszakunkban is megfigyelhető, hogy a szuperintendens-főgondnok kettős közül a határozottabb személyiség vagy a Kollégium ügyei iránt élénkebben érdeklődő vezető hatása érvényesült erősebben. Ennek megfelelően az elvileg közel azonos súlyú két tisztviselő közül az 1780-as években Szalay Sámuel szuperintendens, a 19. század első évtizedeiben pedig Vay József főgondnok tevékenysége határozta meg a döntéshozatalat. Ezzel szemben Debrecenben – amint már láthattuk – az egyházközség és a helyi magisztrátus szava számított meghatározónak, s az egyházkerület csak átmenetileg, a 18. század második felében játszott lényegesebb szerepet. Az elszánt központi erőfeszítések hatására az 1791-es budai zsinaton végül az egyházkerületi irányítás mellett az eklézsia közvetlen felügyeletét is garantálták, s a valóságban is meghatározó maradt a tanári kar és a helyi egyházvezetők közötti szellemi és anyagi kapcsolat.⁴²

A kollégiumok közül Sárospatakon lényegesen fontosabb volt a diákönkormányzat szerepe, amely részben az intézmények anyagi állapotával is magyarázható. A pataki gazdálkodás egyik pillére ugyanis az önálló birtokgazdálkodás volt, amelyhez néhány egyéb kereskedelmi tevékenység (kocsma, húsmérés) is kapcsolódott. Anyagi okokból csak az 1820-as évektől alkalmaztak hivatásos gazdákat, előtte kizárólag, s a reformkor végéig döntő mértékben a diákok végezték a termelői, begyűjtői feladatokat.⁴³ Debrecenben az egyébként is sokkal kisebb jelentőségű és távoli helyeken folyó birtokgazdálkodást fogadott szakemberek és alkalmazottak végezték, vagy földesúri jogokat gyakorolva a települések népességével végeztették el a napi munkát, a senior és a többi diáktisztviselő hatásköre így az iskola falain belüli ügyekre korlátozódott. A diákmunkára azonban nemcsak az intézménynek volt szüksége, hanem a tanulóknak is, hiszen lényegében bármilyen diáktisztviselés (a széles hatáskörű iskolai önkormányzatban és a gazdálkodás napi ügyeiben egyaránt) szociális funkcióval is rendelkezett. Nem véletlenül, hiszen „Patakon a diák vagy igen szegényül él vagy igen gazdagul.”⁴⁴

A diáktársadalom mindkét kollégiumban három fő csoportra tagolódott: az úrfiaknak volt a legjobb soruk, saját házban laktak, külön tanítójuk és szolgálóikjuk volt. A legtöbben a köz-

rendűek, a „tarisznások” voltak. Ők viszonylag jobb módú szülői házakból kerültek ki, és – ösztöndíjak segítségével vagy diákmunkával – nagy számban tudták maguknak biztosítani hosszú távon is a tanulásukat. Annyira azonban nem voltak gazdagok, hogy mindent ki tudtak volna fizetni, ezért hatalmas elemőzsiás zsákokkal (innen a „tarisznás” elnevezés) érkeztek a szünidőből vissza, s ebből adták szállásadó gazdasszonyuknak a főznievalót. Ők lényegében önállóan gazdálkodtak javaikkal, s saját elhatározásukból gyarapíthatták is pénzüket. A harmadik csoportba az inasok tartoztak, akik kiszolgálták a velük együttlakó úrfiakat, s ezért kosztot-kvartélyt kaptak.⁴⁵ Fáy András visszaemlékezéseiben a vastag ruhát és csizmát is nélkülöző, gyakran éhező szegény tanulók nagy számát, illetve a tarisznásokat rendszerint megrövidítő, az odavitt ételt megdézsmáló, „ármánykodó” gazdasszonyokat emelte ki.⁴⁶ A debreceni inasdiákok aránya fokozatosan csökkent, az 1800-as évek elején az iskolai népesség 15-20 %-át tették ki.⁴⁷ Sárospatakon valamivel nagyobb volt a részesedésük, a kollégiumi ifjúság 25 %-a tartozott a legszegényebbek közé. (Az úrfiak aránya mindkét helyen 8-9 %-os volt.)

A Debreceni Kollégiumban jobb lakáskörülmények fogadták a tanulókat. Itt a lakószobák mellett külön lakókonyhókat létesítettek a diákok számára, ahol két-két főt tudtak elhelyezni. E konyhók egyikének berendezéséről is van képünk, hiszen Szikszai Benjámint 26 éves teológushallgató konyhója 1798-ban gondatlanság miatt leégett és a kárról jegyzőkönyvet vettek föl. Ebből kiderül, hogy kb. 450 Rft-nyi veszteséget szenvedett (a helyiséget 54 Rft-ra értékelték). A közrendű, bár idősebb és az átlagosnál lényegesen többet olvasó deák szobájában olyan berendezések is találhatók (pl. borszékek, kanapé), amelyek a pataki professzorok házában luxusnak számítottak.⁴⁸ A századforduló idején a debreceni diákok kétharmada, Patakon mindössze a tanulók 20 %-a fért el az iskola szálláshelyein.⁴⁹ Ugyancsak Debrecenben számított megoldottabbnak az ételmezés, hiszen a hivatalos városi támogatás mellett a helyi polgárok napi rendszerességgel adtak ételt a kollégiumi tanulóknak, akiknek a képviselőletében ezt a mendicánsok gyűjtötték össze.⁵⁰ E korántsem zökkenőmentes és kielégítő rendszert kiegészítette a kollégiumi konyha, ahol a legszegényebbek ehettek; a helyi diákok, valamint a tehetősek pedig a városban oldották meg ételmezésüket. Mindent egybevéve a debreceni tanulóknak legalább a fele az iskola falain belül – legrosszabb esetben is naponta egyszer – étkezett.⁵¹ Ezzel szemben Patakon lényegében mindenki úgy jutott rendszeres ételhez, ahogyan tudott, az iskola nem rendelkezett sem konyhával, sem az ételmezés megszervezésére alkalmas módszerekkel.⁵²

A két kollégium gazdálkodásának különbsége leginkább az ösztöndíj-lehetőségek számában tükröződött. Sokkal könnyebb volt a szegényebbek sorsa Debrecenben. Sárospatakon 1782-ben csak 10 fő részesült összesen 149 Rft alumneumban, 1801-ben 26-an kaptak ösztöndíjat kb. 450 Rft értékben.⁵³ Eközben Debrecenben a tanulók közel harmada részesülhetett valamilyen alumneumban, így itt jóval kedvezőbb feltételek várták a közrendűeket és az inasdiákokat.⁵⁴

Szembeszökő a külföldi tanulmányútra való kijutási lehetőségek közötti eltérés is. Egyrészt Debrecen a rendszeres külföldi kapcsolattartásból évi több száz forinttal profitált; másrészt a gazdagabb alapítványok és a bőkezűbb adakozók révén a peregrináció tervszerű ösztönzésének kiépítésére is sor került. Hasonló alapítvány hiányában viszont csak azok a pataki hallgatók tudtak kijutni, akiknek a szülei fizették a tetemes költségeket, vagy kettő-négy évig falusi tanítóskodással (rectori vagy praeceptorai tevékenységgel) előre megkeresték a külföldi utazáshoz és tanuláshoz szükséges összeget. (Bár patakiak is részesülhettek a külföldi akadémiákon létesített ösztöndíjakból, de ezek odaitélése többnyire csak helyben történt meg, s bizonytalan sorsuk miatt nem lehetett kizárólag erre alapozni egy olyan utazást, amelynek

első költségeit ráadásul előre ki is kellett fizetni.) Igaz, 1817-ből ismerünk olyan pataki rendelkezést, amely a külföldre indulóknak 300 Rft kiutalását írja elő, de ez már csak a peregrináció legutolsó, hanyatló időszakában segített a hallgatókon.⁵⁵

Az eltéréseket „elfedő” hasonlóságok

Az eltérő pénzügyi kondíciók tehát számos területen komoly különbségeket okoztak a két iskola felépítésében és működésében. Azonban mindenképpen ki kell emelnünk, hogy mindkét intézmény országos jelentőségű kollégiumnak számított, s a fenti különbségek nem okoztak minden területen behozhatatlan sárospataki hátrányt. Az eltérő anyagi lehetőségek ellenére a 19. század első negyedében egy-egy nagyszabású építkezés folyt a két kollégiumban: bár kényszerből – Debrecenben a 19. század eleji tűzvész, Patakon az egyre kezelhetetlenebb zsúfoltság nyomán –, de mindkét helyen óriási összefogást igénylő építkezések kezdődtek. Mindkét iskolában már a 17. század végétől rendelkezésre álltak a legkorszerűbb, sokszor igen költséges fizikai berendezések, valamint az erőn felüli fejlesztések, vásárlások révén a korszerű tudományos könyvek is. A két kollégiumban hazai és nemzetközi elismerést is kiváltó személyiségek tanítottak: Debrecenben mások mellett Hatvani István, Sinai Miklós, Budai Ézsaiás, Sárvári Pál, Kerekes Ferenc; Sárospatakon Szombathy János, Beregszászi Nagy Pál, Nyíri István és Kövy Sándor révén valósult meg igazán színvonalas oktatás.

A debreceni kollégiumban országsszerte közismerten alapos tudás birtokába juthattak a diákok. A tudományágak külön tanszékeken történő szétválasztása és az új tudományos követelmények tananyagba való beemelése (pedagógia, mértan, orvostudomány stb.) viszonylag gyorsan történt meg. Itt nagyobb eséllyel fejzehtették be a tanulmányaikat, illetve folytathatták azt külföldön a hallgatók. Sárospatakon viszont – megítélésünk szerint az anyagi alapok előteremtésével szoros összefüggésben – a szabadabb légkör, a nyitottabb szellemiség emelendő ki első helyen. Ennek köszönhetően a közép- majd felsőfokú képzésben is hazánkban itt vezették be először a magyar nyelvű oktatást, itt valósult meg először a gyakorlati és elméleti oktatásra épülő jogászképzés, és a felvilágosodás radikálisabb nézeteit is jobban tűrték a Bodrog partján, mint a „kálvinista Rómában”. Nem véletlenül végzett Patakon a felvilágosodás, majd a reformkor jónéhány meghatározó személyisége (így Kazinczy Ferenc, Nagyváthy János, Decsy Sámuel, Fáy András, Palóczy László, Szemere Bertalan és mások).

Összességében megállapíthatjuk, hogy a gazdasági erőforrások összetétele, minősége és mennyisége döntően meghatározta egy-egy nagyobb iskolakollégium berendezkedését, földrajzi hatósugarát, s leginkább diáktársadalmának legfőbb jellemzőit. Sőt, nagyon valószínű, hogy a két intézmény szellemisége, hangulata közötti különbségek – legalábbis részben – levezethetők a fenntartói-finanszírozási eltérésekből. A Debrecen-Sárospatak összehasonlítás azonban azt is alátámasztja, hogy a működéshez szükséges anyagi eszközök közötti – esetenként mélyreható – eltérések ellenére mindkét, hasonló hagyományokra épülő és hasonló célokért dolgozó intézmény hosszú távon képes volt a hazai iskolarendszert jelentősen meghatározó, azt sajátos, önálló szellemiséggel gazdagító oktatási központként működni.

Jegyzetek

¹ E közlemény a kézirat leadásával párhuzamosan, 2005 áprilisában a Debreceni Egyetemen megvédett PhD-értekezésünk egyik legfontosabb fejezetének, a sárospataki kollégium gazdálkodását bemutató részének a rövidített változata. A kollégium szervezeti-irányítási és gazdasági viszonyainak részletes bemutatása és ezek sokrétű — a tanügyi viszonyokra is kiható — következményeinek a tételes kifejtése a disszertációban olvasható: Ugrai János: *Önállóság és kiszolgáltatottság. A Sárospataki Református Kollégium működése, 1793-1830. Debrecen, 2004. Doktori értekezés, kézirat. (A továbbiakban: Ugrai, 2004.)*

² Hörcsik Richárd: *A Sárospataki Református Kollégium gazdaságtörténete, 1800-1919. Sárospatak, 1996. (A továbbiakban: Hörcsik, 1996.); Rácz István: Az ország iskolája. A Debreceni Református Kollégium gazdasági erőforrásai. Debrecen, 1995. (A továbbiakban: Rácz, 1995.)*

³ Például: Bajkó Mátyás: *Kollégiumi iskolakultúránk a felvilágosodás idején és a reformkorban. Budapest, 1976.; Bajkó Mátyás: A nemzeti műveltség jelentkezésének és kibontakozásának kora (1804-1849), in: Kocsis Elemér (főszerk.) – Barcza József (szerk.): A Debreceni Református Kollégium története, Református Zsinati Iroda, Budapest, 1988. 151-165. p. Mészáros István: *Az iskolaügy története Magyarországon 996-1777 között. Budapest, 1981.**

⁴ Rácz, 1995. 101-107. o.

⁵ Csaplovics János: *A Magyar Országai Szabad Királyi Városok, Mező-városok és nagyobb helységek népességekről = Tudományos Gyűjtemény. 1821. VII. k. 66-75. o.; Gáll József: Sárospatak közigazgatása a XIX. század első felében. Kézirat. A Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményeinek Kézirattára. (A továbbiakban: SRKKt.) Kt. d. 26. 684.; Thirring Gusztáv: *Városaink lakosságának kereseti viszonyai a 18. század második felében = Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle. 1908. (VIII.) 130-152. o.**

⁶ Oláh József: *A sárospataki és a regéci uradalmak adózó népessége az 1828. évi összeírásban, in: Rácz István (szerk.): Szabó István Emlékkönyv. Debrecen, 1998. 215-231. o.*

⁷ Fáy András: *Sáros-Patak 1794 tájban. (Töredék, pályám emlékeiből.) in: Nefejejts., 1859-60. (A továbbiakban: Fáy, 1859-60.) 49. o.*

⁸ Deák, Ernő: *Das Städtewesen der Länder der ungarischen Krone. (1780-1918) Wien, 1989. II/I. Bd. 249-255., II/II. Bd. 583-586. o.*

⁹ Rácz, 1995. 121-130. o.

¹⁰ *A dolgozatban előforduló pénzegységekre vonatkozó adatok: Hörcsik, 1996. 45-47. o. (1 MFt = 100 dénár; 1 RFt = 120 dénár; 1 császári arany = 5 RFt 40 kr.)*

¹¹ *A Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményeinek Levéltára. (A továbbiakban: SRKlt.) A. XXVIII. 10. 496.*

¹² Rácz, 1995. 109-119. o.

¹³ Gulyás József: *A Vay-Mocsáry alap története = Sárospataki Ifjúsági Közlöny. 1938. (LIII.) 5-6. sz. 74-75. o., 1938. 74-75. o. Megjegyezzük, hogy a Vayak hagyományosan bőkezű patrónusainak számítottak a Bodrog-parti kollégiumban, adományaik, alapítványaik az egész XVIII. században meghatározónak számítottak. Vay István ráadásul mielőtt a pataki kollégium főgondnoka lett volna az 1770-es években, három évig (1774-1777) Debrecenben is ugyanezt a szerepet töltötte be. Korpa János: *A Vay-család viszonya a sárospataki főiskolához. SRKKt. 3350.**

¹⁴ *Ezek a családok: Bárczay, Bay, Bernáth, Bónis, Borbély, Csoma, Dániel, Darvas, Fáy, Gyürki, Gutí, Jósa, Janthó, Kazinczy, Komáromy, Klobusitzky, Kandó, Király de Szathmári, Lónyai, Márjásy, Patay, Ráday, Ragályi, Szepesi, Szemere, Szilassy, Teleky, Vay. SRKlt. A. XXXVII. 14. 643. Közli: Hörcsik, 1996. 101. o.*

¹⁵ Rácz, 1995. 121-130. o.

¹⁶ Ugrai, 2004. 5. fejezet.

¹⁷ Rácz, 1995. 124. o.

¹⁸ A gyűjtésekről részletesen: Szabó Andor: *A legáció története* = *Sárospataki Ifjúsági Közlöny*. 1916/17. (XXIII.) 40-44.; 61-64.; 100-103.; 149-152. o.; 1917/18. (XXIV.) 6-9.; 37-40.; 85-88. o.

¹⁹ Hörcsik, 1996. 87-92. o.; Rácz, 1995. 153-170. o.

²⁰ Illyés Endre: *A debreceni kollégium és a tiszántúli egyházkerület* = *Református Egyház*. 1949. (I.) 3. sz. 17-18. o.; SRKLt. A. XXXVII. 14. 715.

²¹ Balogh Ferenc: *A debreceni református Kollégium adattára, azaz a Kollégium története adattári alakban* = *Debreceni Protestáns Lap*. 1904-1906. (A továbbiakban: Balogh, 1904-1906.) 1905. 196-197. o.; Rácz, 1995. 131-139. o.

²² A svájci és belgiumi akadémiákon például Magyarországról és Erdélyből meghatározott számú ifjút segítettek rendszeresen, így inkább az egyes főiskolák látogatása körül alakult ki versenyhelyzet a két iskola között. L. erre: Zsoldos B.: *A sárospataki főiskola összekötése a genfi akadémiával a XVIII. században* = *Sárospataki Református Lapok*. 1911. (VII.) 296.; 303. o. *Megjegyezzük, hogy a legációk és a peregrinációs helyek és támogatások terén bizonyos ellentétek feszültek Debrecen és Sárospatak között, a patakiak nehezen törődtek bele, hogy bel- és külföldön egyaránt nagyobb tekintélynek és ennek következményeként nagyobb támogatásnak is örvendhetett közeli vetélytársuk. Csáji Pál: Az északholland zsinat üzenetei*. SRKKt. Kt. 4306/1.

²³ Rácz, 1995. 189-199. o.

²⁴ Hörcsik, 1996. 52-66. o.

²⁵ Hörcsik, 1996. 67-82. o.

²⁶ Benda Kálmán: *A kollégium története 1703-tól 1849-ig*, in: *A Sárospataki Református Kollégium. Tanulmányok alapításának 450. évfordulójára*. Budapest, 1981. 87-115. o.

²⁷ Hörcsik, 1996. 45-51. o.; Rácz, 1995. 201-214. o.

²⁸ SRKLt. A. XXXII. 12.401.

²⁹ SRKLt. A. XVIII. 6320. *A szülők 1781. évi leveléből kiderül, hogy a privatus praeceptoroknak 1 aranyat (= 5 Rft 40 kr) kellett fizetniük. Sokan a magas költségek miatt szakították félbe vagy fejezték be idő előtt a tanulmányaikat. 1812-ben ismét folyamodványban panaszkodtak, mert az iskola vezetői kizárólag a tandíjak emeléséből kívánták megemelni a praeceptorok járandóságát*. SRKLt. A. XXXVI. 14. 253.

³⁰ *Politica Collegii Administratio*. (A továbbiakban: P.C.A.) SRKKt. 1176. 12., 26. o.

³¹ Szinyei Gerzson: *A Sárospataki Főiskolai Könyvtár története*. Sárospatak, 1884.

³² SRKLt. A. XXXI. 11. 933.; A. XXXVIII. 15. 261.

³³ Ellend József: *A sárospataki főiskola kétszázados physikai museuma* = *Magyar Paedagogia*. 1899. 456-468. o.

³⁴ Orbán József: *A sárospataki énekkar története*. Sárospatak, 1882. 28-35. o.

³⁵ P.C.A. 31. p.

³⁶ Balogh, 1904-1906. 1905. 412-415. o.; Barcsa János: *A debreceni kollégium és partikulái, Debrecen, 1905*. (A továbbiakban: Barcsa, 1905.) 173-187. o.

³⁷ *A tanulói névsorok áttekintése alapján a századforduló táján évente 1100-1500 fő tanult Sárospatakon, Rácz István összeállítása szerint Debrecenben pedig 1400-2000 hallgató*. Rácz István: *Debreceni Deákok, Debrecen, 1997*. 29-30. o.

³⁸ Balogh, 1904-1906. 1904. 101-103.; 117-119. o.

³⁹ *A Sáros Pataki Reform. Collegiumnak legújabb Statisticája* = *Tudományos Gyűjtemény*, 1821. (XII.) 51-54. o.

⁴⁰ Balogh 1904-1906. 1904. 412-415. o.; Hörcsik, 1996. 154-158. o.; A kérdésről részletesen: Ugrai János: Kiváltságosok és kiszolgáltatottak. Fizetési és megélhetési viszonyok az oktatásban kétszáz évvel ezelőtt, = Iskolakultúra. 2004. (XIV.) 6-7. sz. 156-165. o.

⁴¹ Balogh Margit - Gergely Jenő: Egyházak az újkori Magyarországon, 1790-1992. Adattár. Budapest, 1996. 123-136. o.; P. C. A. 1-3. o.

⁴² Balogh Ferenc: A debreceni református kollégium viszonya városhoz, egyházhoz és kerülethez néhány alkalmi pont szerint megvilágítva = Debreceni Protestáns Lap. 1902. (XXII.) 46. sz. 707-709.; 723-726. o.

⁴³ Igaz, korszakunkban többször is fontolgatták, hogy állandó tisztartóval váltják fel a seniort, a Kollégium egész gazdálkodását irányító, évente választott diákot, de a költségek növekedése és a diákönkormányzat ellenkezése miatt erre nem került sor. (Ilyen törekvés pl. 1806-ból: A. XXXII. 12. 463-464.) A seniori tevékenységre: Benke Kálmán: Széniori állás a sárospataki főiskolában = Sárospataki Ifjúsági Közlöny. 1927. (XLII.) 128-129.; 147-152.; 168-171.; 188-192. o.; Barcsa, 1905. 135-139., 188-191. o.

⁴⁴ A Litteraria Deputatio 1796. évi munkálata SRKLT. K. b. II. 11. 114. o.

⁴⁵ Radácsi György: Régi pataki diákélet = Sárospataki Református Lapok. 1906. (II.) 400-402.; 412-414. o.; Hegyi József: Régi diákélet Sárospatakon = Neveléstörténeti Füzetek. 7. Budapest, 1988. 29-36. o.

⁴⁶ Fáy A. I.m. 49-51. o.

⁴⁷ Tóth Béla: A kollégium története a XVIII. században, in: A Debreceni Református Kollégium története. i.m. 136-139. o.

⁴⁸ Csohány János: Szikszai Benjámintó gátus diák kunyhójának leltára = Múzeumi Kurír. 1975. (II.) 8. sz. 24-27. o.; Szombathy János pataki professzor rendkívül szerény berendezésére 1815-ből: SRKLT. A. XXXVIII. 15. 560.

⁴⁹ Rácz, 1995. 23-55. o.; SRKKt. 1123/20.

⁵⁰ Barcsa János: Kollégiumi élet Csokonai korában = Debreceni Protestáns Lap. 1905. (XXV.) 101-103. o.

⁵¹ Balogh, 1904-1906. 1905. 213-215. o.

⁵² Rácz, 1995. 217-232. o.

⁵³ SRKLT. A. XVIII. 6661.; A. XXIX. 10.891.

⁵⁴ Rácz, 1995. 29-55. o.

⁵⁵ P. C. A. 40-42. o.

Egy legendás botanikus tanár

Surányi Dezső

Hargitai Zoltán (1912-1945) kései siratója

A kisújszállási városházán 1948. április 1-i keltezéssel egy német hadifogolytáborokban elhunyt katonákat felsoroló jegyzéket függesztettek ki, amelyen a következő szöveg állt: „*Hargitai Zoltán dr. ref., egy. magántanár, karp. honvéd (szül.: Mezősámsond, 1912. - Anyja: Sós Mária) Lakhely: Kolozsvár. Mh.: Passau, 1945. Hozzá tartozó: ismeretlen.*”

Hargitai Zoltán 1912. augusztus 7-én született a Maros-Torda vármegyei Mezősámsondon. Mivel apja csendőr volt, állandóan és sokfelé vezényelték, a családja természetesen mindegyik állomáshelyre követte a családfőt. Éppen ezért Hargitai több helyen járta iskoláit, Csimpán kezdte, majd Désen folytatta, s Alparéten fejezte be. Ekkor azonban a család válaszút elé került: Trianon után maradjanak, vagy menjenek? – Az utóbbit választották. Mányban telepedtek le, s az ottani református lelkész javaslatára, a gyermeket a híres nagykőrösi Arany János Gimnáziumba írták be.

Nagykőrösön az akkor még Vinter Zoltán néven szereplő kisdiák számára sorsfordító élményt jelentett a kiváló református kollégium és iskola. Bánóczy Endre igazgató és tanártársai, a környék földbirtokosai megkülönböztetett figyelemmel voltak iránta mind pedagógiai, mind anyagi-támogatási értelemben. A nagyszerű képességű tanuló kitűnt iskolai eredményeivel és nagy természetszeretettel. A gimnázium évkönyveit lapozgatva kiderült, végig eminens tanuló volt, és szinte mindegyik tanévben nyert tanulmányi jutalmat. 1931-ben a Kőrösetétlen környéki kirándulás után egy kitűnő beszámolót írt. Ez az első publikációja, a helyi gimnáziumi értesítőben jelent meg. A magyar alföldi táj különös szeretete sugárzik soráiból, amikor a tetétlen dombon Arany Jánosra emlékezve szemlélődik, vagy a Kutyakaparónál a *Tribulus orientalis* töveket csodálja – Petőfire gondolva. Íme egy részlet a nevezetes kirándulási élménybeszámolóból:

„A gép gyorsan szaladt. Egyik kedves kép a másik után tűnt el. Az őszi nap rezgő sugarai bearynozták a sárguló határt. Amerre az ember szeme ellát, mindenütt sík vidék. Itt egy kis tanya áll a zöldellő lomb nyújtotta árnyékban s mellette a gémes kút az eget kémleli. Ott a szénaboglyák közt egy csikó legel, béklyó a lábán. Amott a gulya legelészik csendesen. Messze a halovány bokrok kékje között áll egy szélmalom, régi, jó időknél itt felejtett emléke. Míg nézem, nézem a tájat, azon gondolkodom, hogy milyen jó volna gyalogosan járnai a természet nyitott könyvének eme legszebb lapjain. Lelkesen érzem a költővel:

„Börtönéből szabadult sas lelkem, // Ha a rónák végtelenjét látom.”

A gépek egyhangú berregése elhalkult. A három autóbusz megállt. Innen már nincs messze a Kutyakaparó. Vidáman ugráltunk ki és a homokos úton elindultunk a csendes csárda felé, mely magában áll a homoktenger közepén. Körülötte a fák sárguló lombját fújdogálta a pusztáik kósza szele. Mellette egy kút horgadó gémeje meredt az égnek. Előtte talán a régi kőszent helyén kopott, rozsdás

feszület. Távolabb innen egy rozoga fahíd nyújtózkodik álmosan az árok felett. Ebbe a szomorú, romantikus tájba, könnyű visszaképzelné a régi Kutyakaparót, azt a „kívül-belül szomorú csárdát,” melynek vén falai látták Petőfi Sándort s melyről a Kutyakaparó c. csodás leíró költeményét írta.

Sajnos ezt a régi csárdát megemésztette az idő vasfoga. 1926. március 16-án leégett a teteje s a tulajdonos Kocsér község „rendbe hozatta.” A teteje most már cserép s az épület beosztása is kissé más, így az új csárda csak jelképe a réginek. Falán emléktábla hirdeti, hogy itt járt Petőfi Sándor. Az azonban téves, hogy itt írta volna „Kutyakaparó”-ját, mert az a költemény aláírása szerint Pesten kelt, természetesen az emlékek eleven hatása alatt, mint a csárda ajtajából mondott méltató beszédében Dr. Török László tanár úr kifejtette, kitérve a hely egész történetére, Pefőfivel való kapcsolataira. Majd Éber László VIII. o. t. elszavalta a „Kutyakaparó”-t. Azóta beírtuk nevünket az emlékkönyvbe és miután elteltünk a múlt emlékeivel s a múltnak adtuk a hazuról hozott jóízű tízórait, búcsút intve a csárdának, folytattuk tovább utunkat.

Még valamennyien a Kutyakaparó romantikájának hatása alatt voltunk, midőn két nevezetes lát-nivaló kötötte le figyelmünket. Az egyik a nyársapáti-út elején lévő új tanyai iskola. Valóságos kis oázis ez a pusztá futóhomokjának ólén. A szél fúj szakadatlanul, mintha el akarna seperni mindent, de az Unghváry-család szorgalmas kertész keze legyőzte: a futni akaró fővenyt gyönyörű faültetvényekkel kötötte meg. Benn az iskola padjaiban egyszerű tanyai kis fiúk és leányok ülnek s kerekre nyílt szemekkel nézték a nem várt látogatókat. A futóhomokon nemcsak a növény, hanem az emberi művelődés is gyökeret vert már.

Odább haladva a történelmi szélmalom parancsolt megállást. Képzelték mekkora volt az öröm, midőn végre természetben is láthattam szélmalomot, mert igazat megvallva csak képekről ismertem eddig. Ez a szélmalom a falu szélén terpeszkedik és fehérre meszelt fala már messziről szembetűnik. Jól megtermett vitorlái éppen álltak, azt gondoltuk azért, mert csak gyenge szellő lengedezett.

Fölhasználva ezt a körülményt, néhányan közelebről akarván megismerkedni vitorláival, egészen közel mentünk azokhoz. A vitorla egész türelmes jószágnak bizonyult és egykedvűen tűrte a fényképezők pergőtűzét, de egyszerre örölni való érkezett s egy pecek megrántására iszonyatos forgásba kezdett és légi utazással fenyegette a vele incselkedőket. Elég volt erre a gyöngye szél is. Hallhatóvá lett a malomköveknek tompa, zümmögésszerű hangja. Felmásztunk a torony legfelső részébe is, csodálva néztük az egyszerű szerkezetet, mely fogaskerek áttételével is ilyen tekintélyes erőt tud kifejteni. Önkéntelenül is arra gondoltunk, milyen nagy segítséget nyerhetnének gazdáink szerte az Alföldön a szélben, melynek eddig inkább csak kártevését tapasztalták, ha a mai műszaki eszközökkel próbálnák kiaknázni...” (Bánóczy 1939).

Érdeklődése és tanárainak segítsége arra ösztönzi, hogy a természet titkainak megismerésében elmélyedjen, ebben még Nagykőrös zseniális polgármestere, Dezső Kázmér is segítségére volt. Több későbbi terepmunkájához segéderőt és lovas kocsit biztosított számára. Nem meglepő, hogy nagy buzgalommal tanult 1932-től a debreceni Tisza István Tudományegyetemen. Már ebben az évben, majd az elkövetkezőkben is, florisztikai, cönológiai és mikroklimatológiai kutatásokat kezdett Nagykőrösön, figyelembe véve a nagy elődök munkásságát is (pl. Kanitz, Holló vagy Boros). De az egyetemi évek nem szakították el Nagykőröstől, sőt fiatal tanárként is visszajárt az erdőbe. Megfigyelései elsősorban az ottani Nagyerdőre és a Strázasdomb környékére koncentráltak. Kutatási tervét 1934. július 16-án kelt levélben írta meg Soó Rezső professzornak.

„Kedves Professzor Úr!

Ígéretem szerint röviden beszámolok eddigi munkásságomról. Még csak a nagykőrösi erdőben jártam. Annak sem minden részén. A fő súlyt a terület megismerésére fektetem. Kora reggel indulok

mindig és késő este érek haza. A naplemente mindig a buckák között ér. A most virágzó fajkból eddig kb. 150-200-t begyűjtöttem. Ezeket minden nap gondosan présbe teszem és lehetőleg háta- tározok is. Van természetesen sok amit nem tudok meghatározni. A nálam lévő kis irodalom és a kint szerzett tapasztalatok alapján egy pár növényszövetkezetet eddig megállapítottam. Sajnos még mindig nem jutottam el, hogy a facieseket és subassotiatiókat is el tudjam különíteni. De ha összehasonlítom azt, hogy a tavalyi tudásomhoz képest ma mennyit tudok, akkor nálam egy éven belül az is sikerülni fog. (...)

A nagykörsi Nagyerdő koránt sincs olyan szép, mint a debreceni. Ennek bizonyára több oka van. Egyik alapos ok az, hogy míg a debreceni erdő vágás forgója 120 év, addig itt 20 évenként vágják az erdőt. Ennek és bizonyos terep viszonyok következtében soha sem tud az erdő záródni, sok benne a tisztás. Hiában kerestem itt azt a nagy fás, árnyékos tölgyerdőt, amit a debreceni Nagyerdőben ismertem meg. Az erdő általában kisebb mélyedésekből és kiemelkedésekből (bucka) áll. Eddigi tapasztalatom szerint a mélyedésekben van mindig a Quercetum, amely igen sok helyt kevert állományú (Betula pendula), a kiemelkedő részekben mindig tisztán van, amelynek aspektusa most nagyon szép és amely érdekesen keveredik erdei elemekkel a szegély formái esetében. (...)

Kirándulásaimról jegyzetet készítek, térképeket és rajzokat és sokat olvasok. Várom a tavaszi aspectust, amely itt is más lehet. A térképeket köszönöm szépen. Holnap megyek a Nyírbe.

Kívánok Professzor úrnak kellemes nyári pihenést, hálás tisztelettel és tanítványi ragaszkodással: Hargitai Zoltán” (Természettudományi Múzeum Tudománytörténeti Adattára).

Kiforrott kutatói elképzeléseiről tanúskodik az első publikációja is, a Nagykörsi Híradó 1935. július 21-i számában ugyanis egy tárcát jelentetett meg a pótharaszti erdőkről (ma Csevharaszt) „Amiről a pótharaszti homok beszél” címen. Mottónak Petőfitől származó sorokat választott: „Ott tenyészik a bús árvalányhaj, // S kék virága a szamár kenyérnek...”

Ezek a szavak, amelyekkel Petőfi halhatatlanná tette a magyar Alföldet, olyan egyszerűek, és mégis egy egész világot rejtenek magukban, mint a homok, amiben ezer álom alszik, csak le kell hajolni hozzá és észrevenni.

Az elmúlt napokban Dezső Kázmér polgármester úr szíves jóvoltából volt alkalmam a vidéken (első sorban Nagykörsön) folytatott növényföldrajzi tanulmányaimat Pótharaszt pusztára is kiterjeszteni, ahol éppen napjainkban játszódik le az anyaföld felfedezés egyik legszebb fejezete.

Ennek a felfedező munkának mozgatója és irányítója a város tudományért lelkesedő polgármestere, aki korszerű érzékelésével természettudósokat hívott a homok tengerrel körülvett pusztára, hogy győződjenek meg a pótharaszti homok ősi vegetációjáról, aminek ma már tudományos körökben is messze elterjedt híre van.

A puszta növényi ritkaságait már felkutatták (Boros Ádám), én csupán a növények társulására, a növényszövetkezetekre voltam kíváncsi. Bár csupán egy rövid délelőtt nézhettem szembe a puszta szépségeivel, de meg kellett állapítanom, hogy a puszta e téren is egyedüláll. A Nyárfaerdő buckáinak homokján Festucion vaginatae asszociáció csoportba tartozó legfontosabb magyar alföldi növényszövetkezeteket (Festuca vaginata ass., Stipa joannis – Stipa capillata – Salix rosmarinifolia és Juniperus communis subass.) ilyen kifejlődésben és annyi ősi jellemvonással sehol nem láttam. A buckák háta tele borókéval (Juniperus communis), aminek örökzöld kúpszerű bokrai egészen keleti tájat varázsolnak elénk. A napsütésben izzó homokon összeszáradt különös zúzmók ropognak lépéseink alatt és a magyar csenkesz (Festuca vaginata) szürkén deres csomói között a lilapiros színű pótharaszti szegfű (Dianthus diutinus) virít, aminek itt ring a bölcsője és itt van igazi hazája ezen a homokon.

Nem akarom itt felsorolni azokat a ritka érdekes homoki növényeket, amik ezeknek a növényszövetkezeteknek karakterfajai, amiket egy egészen kis területen futólagosan is fel tudtam jegyezni. Meg

sem kísérlem, hogy leírjam a homokra boruló színek végtelen finom nüanszait, amik még ebben a perzselő nyárban is felejtethetlenné teszik a pusztát és csak sejtetik a tavasz ezer szépségét, amikor árvalányhaj díszbe öltöznek a buckák.

De azt meg kell említenem, hogy a pótharaszti Nyárfaerdő homokja az egykori ősi sztyepp vegetációt olyan szépen megőrizte, mint az Alföldön nagyon kevés helyen. A terület rendkívül alkalmas a homoki növény szövetkezetek életének tanulmányozására és így minden bizonnyal a hazai és külföldi tudósok hosszú sora fogja felkeresni.

E táj ősi képe csak a puszta minden kultúrától távol álló elszigeteltségével magyarázható meg. Akkor tehát, amidőn a város emberi kultúrához egészen közel akarja hozni a pusztát és messze-menő idegenforgalmi tervei vannak vele, nagyon helyesen megértette az idő parancsszavát és a természet védelmébe részesítette azokat az ősi foltokat, – közöttük az Alföld egyetlen gyertyánosát (*Carpinetum betulae*) – amik ma az egész Alföldön pusztulóban vannak és amikkel eltűnnek lassanként az Alföld természetvédelmének jelei is. Ezzel a város a természetvédelem terén a magyar tudománynak olyan megfizethetetlen értéket adott, amikkel ma csak egy-két város dicsekedhetik. Nagy jelentőségű esemény ez, akkor, amidőn a természetvédelem terén messze a külföld mögött járunk! Fontos közérdek, hogy a pótharaszti ősi növényvilág a maga háborítatlan szépségében viruljon, mert ez fogja vonzani nemcsak a tudósokat, hanem a szépért lelkesedő turista közönséget is és így lassanként megvalósulhat egy tudományos idegenforgalom.

A magyar pusztának különös szépsége van, mert benne visszatükröződik az Alföld ezer arca. Menyit tudna beszélni az éger és a kőrös liget, a tölgyerdő és tisztásai, a zsombék és a nádas, a füzes és a tündérrózsa, a hínár virágos szőnyege, amik egész kis területen itt mind megvannak.

A látóhatár szélén a pesti hegyek kéklenek és a nagy rádióleadó tornya belerajzolódik a lilaködös messziségbe. A Duna felől hűvös szél fúj Pótharaszt pusztára, amire lassanként új álmok rajzolódnak: artézi kutak vize tör fel, villany huzalok futnak végig, betonutak kanyarognak, a fenyvesek ölen üdülő paloták fehérlelenek, vidám nevető emberek mindenütt a sétatereken, a tó tükreán, a fürdő hűvös vizében vagy erdők végtelen csendjében! Egy pár pillanat és az ember új arcvonást vés a pusztá homokjára. És ebben a zajos új életben is ott fognak élni a buckák virágai, hogy örökké hirdessék a magyar föld szépségét.”(Hargitai 1935).

Hargitai összesen 40 kutatóutat tett Nagykörs környékén, a jegyzeteinek csak egy része (maradt meg vagy) jutott Soó birtokába, onnan a Természetudományi Múzeum adattárába került. Érdekes az a megállapítása is, amelyben a kőrösi és a debreceni Nagyerdő növényvilágát, fajait, diverzitását hasonlította össze, kimutatva, hogy a rövid vágási forduló valóban káros, illetve előnytelen. Későbbi eseményekhez, szomorú sorsához kapcsolódik, de nagy-kőrösi éveit idézi fel a néhai Csongor Győzőhöz Érsekújvárról írott tábori levelezőlapja; a következőket írta: „Miótán mindenemet elvesztettem (nagykőrösi dolgaimat is) és itt vagyok Érsekújváron, már nem is gondolkozom.” Eddigi kutatásaink szerint tervezte a kőrösi orchideákról szóló munkájának, majd egy nagy hazai orchidea monográfiának megírását is, már a tanári szemle-munkája ezt igazolta. A megsárgult cédulák, pepitafüzetek lapjain érdekes rajzok találhatóak. A Kőrös-érhez kapcsoltn írt a fehér vízről, amelynek partján semmiféle növényzet sincs. Gógányban és a vasútállomás mellett *Menyanthes trifoliata*, *Trapa natans* és *Thelypteris palustris* termőhelyeit is megtalálta.

Vinter Zoltán 1934-ben megfogalmazta kulturális-etnikai hovatartozását, nevét megváltoztatva, s ezután Hargitai családnév szerepelt adatlapjain. 1937-ben természetrajz-vegytan-földrajz diplomás tanárként pályázott a Sárospataki Református Tanítóképzőbe, de kapcsolata megmaradt a Soó-intézettel. 1941-ig maradt főállásban Sárospatakon, tanártársai és diákjai

beszámolóiból kiderült, hogy Hargitai doktort már akkor legendák övezték: szerénysége, felkészültsége mindenkire hatással volt. Rendszeresen járta Bodroghözt, a Zempléni-hegységet, ezekről több tanulmánya is megjelent.

Soó Rezső 1941-ben Kolozsvárra hívta, ahol 1944-ben növényföldrajz és ökológia tárgyakból habilitált, megkapta magántanári oklevelét, s az Erdélyi Múzeum Egylet öréül választotta. Amíg lehetett, sokat dolgozott terepen, Csongor Győző nagylelkű segítségével két korabeli fotó is igazolja, hogy Soó professzor munkatársaival nagy hangsúlyt fektetett az erdélyi flóra kutatására, ennek sajátos üzenete volt ekkor az országban. A személyes sorsára vonatkozó adatgyűjtésben sokat segített Csongor, tőle tudom, hogy amikor Kolozsvárról menekült, kénytelen volt gyűrűs menyasszonyát is szinte búcsú nélkül hátrahagyni. További kutatások szükségessé teszik annak kiderítésére, vajon mi lett a sorsa az őt hűségesen váró Doinea Bobnak. Érkezett-e levél Hargitaitól? Sajnos a gyűrűs menyasszony felkutatására tett eddigi kísérleteink nem jártak sikerrel...

Egy drámai erejű fotón Hargitai Zoltánt a Szamos menti Hajtásvölgyben kapta lencsevégre Priszter Szaniszló. A további sorsdöntő epizódok mozaikjait tábori lapokból és Csongor Győző leveleiből raktuk össze.

„... (1944.) szeptember 22-én hagytuk el Kolozsvárt, a holmikkal megrakott konflissal, melyet a Sztálin elnevezésű lovacska húzott. (H.) Zolin s rajtam kívül, még velünk volt Bruder János, a (Kolozsvári) Botanikus Kert főkertésze, s aki a lovakat hajtotta – a nevére már nem emlékszem... Viszontagságos úton, felváltva olykor pihenésre a kocsinkat, de sokszor gyalogmenetben, többszöri légítamadás után, Debrecenen keresztül, Ceglédig még együtt voltunk, azután én Szegedre mentem vonaton. Zoli és Bruder János Makóig együtt voltak, időközben engem Szegeden is kerestek, a Virág cukrászdában...” (Mint elmondta Csongor Győző sosem felejtette el, hogy a Sors nem engedte meg neki: rábeszélje Hargitait a szökésre. Élete végéig mardosták Csongort ezek az érzések.)

A következő levelezőlapot Csongor Győző már Esztergomból kapta. Hargitai Zoltán nagyon reménykedett, segítenek neki, hogy múzeumi állásba s nem a hadseregbe osztják be. Ugyan ebben olvasható egy talányos mondat: „Viszem a pénzt holnap a Profhoz (és ezen sokat gondolkodom). Dojna okt. 4-én írt Kolozsvárról...”

„E sorokat Érsekújvárról írom. (ti. SAS-behívójával ide irányították) Gyengélkedőn lévén kis időm van levélírássra. (Kezem egyik ujját felvágják, meggyűlt, szalma hordás, óh szép katona élet)... A nagy események dobálnak, mint vihar a levelet...” A 4. Karpaszományos Kiképző Központból nem lehet tudni pontosan, merre irányították alakulatát, Ausztriába vagy előbb Csehországba s Ausztriába – kideríthetetlen. Tény viszont, hogy német alárendeltségbe került százada.

Utolsó ismert levele Bautzenből való, horogkeresztes német háborús jelszavakkal díszített tábori levelezőlap formájában. A benne írtak szívszorítóak. Személyes emlékek, két ember igaz barátságáról a karácsonyi ünnepkörben, a fiatal emberek bohóságával együtt. „Győzőkém! Ne lepődj meg: boldog karácsonyi ünnepeket kívánok és katonai kiképzésünk új helyéről sok-sok üdvözlést küldök. Sokszor gondolok azokra az őszi napokra, amelyeket jól eltöltöttünk a sok kiránduláson, a kirándulások locsolására, ivásra és fröccsökre meg a zömmögő dobozokra.... Írj, mert egy levelet sem kaptam senkitől. Akitől várok, az nem tud írni. Gondolatban sokat vagyok vele és csak (ti. Doina) képeit nézegethetem. A jó Isten legyen velünk...”

1945. január 14-én még látták Löbauban, vagyis Bautzen közelében, majd Drezda felé vonultak. Igen legyengült állapotban volt, szekéren vitték a századbeli társai (Simon – Egey – Molnár 1975). További adatkezelőt nem találtunk, de hogy tényleg pontos képünk lehessen az elkövetkező hónapok eseményeiről, a következő irányokban folytatjuk a kutatásokat:

- 1) Megvizsgáljuk a M. kir. 4. Karp. Kiképző Központ, majd a 3/II. Újonckiképző század iratait a Hadtörténeti Levéltárban. Ez felelősségi kérdéseket is felvet (ti. Miért kellett őt oda bevetni? Érdeke lehetett esetleg valakinek?) – célszerű átnézni bizony majd a dokumentumokat.
- 2) Menyasszonyának vagy családjának felkutatása Kolozsvárott – ha rábukkanunk, több adatot is megtudhattunk volna.
- 3) Leánytestvérét azonban megtaláltuk Németországban, a munka jelenleg is folyik.
- 4) Hargitai környezetében vagy a lágerben körülötte levő személyek leszármazottainak megkeresése, talán így sikerül kideríteni halálának okát.

Bár sok feladat van még hátra, s a sikerhez szerencse is szükséges, megteesszük a lépéseket, mert személyében a magyar botanika egyik legnagyobb tehetségét veszítette el. Hargitai Zoltán egyetemi magántanár halálának pontos dátumát a véletlen folytán ismertük meg. A ceglédi német katonák földi maradványainak exhumálása után átvették kérésemet Cegléden a német illetékes szervek. A válasz előbb érkezett Münchenből, mint remélni lehetett: „*DR. HARGITAI ZOLTÁN elhunyt 1945. május 27-én, Kiss Ferencsel közös sírban nyugszik Passauban, a Nyugati temetőben, 33/8/28 jelű parcellájában*”.

Talán egyszer lesz egy olyan nemes lelkű vállalkozó, aki csontjait is segít hazahozni!

Irodalom

- B. E. (Bánóczy E.) 1939: *Dr. Hargitai Zoltán. Nagykőrösi Ref. Arany J. Gimnázium Évkönyve 1938-1939.* 3-5.
- Csongor Gy. 1944 a-d: *Hargitai Zoltántól kapott levelek (közlésre).* Csongor Gy. 1996: *Adatközlő levél Surányi Dezsőnek.*
- Hargitai Z. 1935: *Amiről a pótharaszti homok mesél. Nagykőrösi Híradó 1935. júl. 25.*
- Hargitai Z. (1937): *Nagykőrös növényvilága I. A flóra. Debreceni Református Kollégium Tanárképző Intézetének Dolgozatai, 17: 1-55.*
- Hargitai Z. (1940): *Nagykőrös növényvilága II. A homoki növényközösségek. Botanikai Közlemények 37 (5-6): 205-240.*
- Hargitai Z. (1942): *Nagykőrös növényvilága III. Mikroklima vizsgálatok a nagykőrösi Nagyerdőben. Acta Geobot. Hung. 4 (2): 197-242.*
- Magyar Életrajzi Lexikon I. köt. 1967. főszerk: Kenyeres Á. Akadémiai Kiadó, Bp. 676.*
- Módos L. - Ludányi V. 1956: *Bibliographia Universitatis Debreceniensis Pars I. Fac. Sci. Nat. 1914-1955. Bp. 245.*
- Priszter Sz. 1995: *Adatközlés egy fotó keletkezéséről.*
- Simon T. - Egey A. - Molnár A. 1975: *Emlékezés Hargitai Zoltánra (1912-1945). Botanikai Közlemények 62: 159-163.* Surányi D. 1997: *Dr. Hargitai Zoltán – egy tragikus életút Nagykőröstől Passauiig. Botanikai Közlemények 84: 59-71.*
- Természettudományi Múzeum Tudománytörténeti Adattára é. n.: Hargitai Zoltán kéziratainak doboza Soó Rezső hagyatékából.*

Tuba Zoltán

Hargitai Zoltán sárospataki évei

Hargitai Zoltán 1937-től 1941 tavaszáig élt, tanított és alkotott Sárospatakon. Egyetemi tanulmányainak befejezése után élete nagyobb részét tehát Patakon töltötte. Itt fejtette ki oktatósi és egyetem utáni kutatási tevékenységének meghatározó részét. Ez akkor is így van, ha Sárospatakon végzett kutatásait tartalmazó tudományos munkáinak egy része már Patakról Kolozsvárra való távozását követően jelent meg.

A kitűnő természetrajz-vegytan tanári diploma mellett földrajzból is alapvizsgával bíró friss pedagógust hét pályázó közül egyhangúlag választotta a tantestület tagjává a Tiszáninneni Református Egyházkerület Sárospataki Tanítóképző Intézetének igazgatótanácsa. (A pályázók között ott volt például Máthé Imre botanikus, a későbbi akadémikus is.) Hargitai kiemelkedő szaktanári és emberi nevelőmunkájával meghálálta a bizalmat. A tanári kar egyik legképzettebb tagja volt, pedig ott olyan személyiségek tanítottak, mint a szintén botanikus Dr. Egey Antal, az akkori intézetigazgató, a Pázmány Péter Tudományegyetem Növénytani Tanszékének korábbi adjunktusa (Sipos, 1996) vagy Képes Géza. Tanítási órái magukkal ragadták diákjait. Egyik tanítványának írásos emlékezése kiválóan jellemzi: *„Amikor az Internátusban reggel 6 órakor ébredtünk, már hatalmas hátizsákkal jött haza a tanítóképzőbe. A szobájában lépni is alig lehetett a növényektől. Szekrény, asztal, padló, ágy, minden a növények szárítója, raktárterülete volt. Tanítási óráin sokat rajzolt és sokat szemléltetett. ... Szigorú, pontos tanár volt, de nagyon megértő. Osztályát, ahol osztályfőnök volt, különösen szerette. Egyénenként foglalkozott velük, hasznos tanácsokkal, útmutatásokkal látva el őket. Haladó gondolkodású ember volt, olvasta a népi írók könyveit. A diákok előtt nagy tekintélye volt, felnéztek rá.”* (in: Simon et al., 1976 forrás megjelölése nélkül).

Megkülönböztetett figyelmet szentelt a szemléltetésnek és az élő természetben való természetismeret-oktatásnak, amely még sajnos ma sem teljesen általános. Mindezeket a Tanítóképző Intézet évkönyvei (pl. Egey, 1940) jól dokumentálják: *„Elhelyeztünk az intézet folyosóján két természetrajzi szemléltető szekrényt, melyben óráról órára váltogattuk az időszerű növény- és állattani szemléltető anyagot.”* A diákokkal folyamatos szertárgyarapítást végzett: *„Növendékeink adományoztak... közel és távolabbi vidékekről származó kőületeket, növénylenyomatot diatomaföldet, és nagyszámú kőzettéleket.”* Fontos eszköze volt a tanulmányi kirándulás, az 1938-39-es tanévben hat félnapos, négy egynapos és két kétnapos utazást szervezett Miskolc – Lillafüredre és a fővárosba. *„1939. október 29-30-án... 25 növendékünkkel Budapesten jártunk, ahol megtekintettük a főváros nevezetességeit, többek között az Országházat, a Nemzeti Múzeum gyűjteménytárait. Kiállításokat látogattunk meg, és elvittük növendékeinket a Nemzeti Színház előadására.”* Előszeretettel és rendkívül gyakran használta az oktatási szemléltetés akkori legmodernebb módszerét az oktatófilmet, melyet igazgatója

vezetett be a hazai tanítóképzés oktatásába (Sipos, 1996): *„Bemutattunk összesen 41 állattani és 52 földrajzi, ebből 23 magyar földrajzi vonatkozású, 11 növénytani filmet. Összesen 12013 méter hosszú filmszalag pergett intézetünkben 24 óra 56 perc pergési idővel.”* (Mindez az 1939-40-es tanévben; in: Egey, 1940).

Fentiek után nem meglepő, hogy volt új mondanivalója a természettudományos és természetrajzi oktatás módszertanához. Pedagógiai elképzeléseit három dolgozatban tette közzé, amelyek közül kettő (Hargitai 1940a és b) még pataki munkássága alatt meg is jelent.

Oktatómunkája mellett Patakon készítette el doktori értekezését Nagykőrös növényvilágának flórájáról. Értekezése és kitűnő növénytani, állattani és földtani szigorlata alapján 1938 decemberében avatták „sub auspiciis gubernatoris” doktorrá anyaegyetemen, a debreceni Tisza István Tudományegyetemen. Ezzel tovább gyarapította az oktatás mellett a tudományt magas színvonalon művelő pataki tudóstanárok már addig is tekintélyes számát, s erősítette ezzel Patak igen lényeges oktatási hagyományát. Ugyanis a tudóstanárok – köztük az ötvennél több akadémiai tag – jelenléte fő záloga volt a pataki kiemelt színvonalú, nemzetközileg is jegyzett kollégiumi, egyetemi (jogi és teológiai) és tanítóképzői oktatásnak és képzésnek (Bolvári-Takács, 2000).

Utólagosan jósolni lehetetlen, de nagyon valószínű, hogy Hargitai Zoltánt kiemelkedő tudományos tevékenysége nyomán a Magyar Tudományos Akadémia tagjai sorába választotta volna. Ezzel tovább gyarapodott volna azon akadémikusok száma, akik diákként vagy tanárként Patakhoz kötődtek, Kazinczy Ferentől Teleki Lászlón, Szemere Bertalanon, Tompa Mihályon, Szádeczky-Kardoss Lajoson, Gárdonyi Gézáon és Szabó Gáboron át a mai egyetlen élő pataki „öregdiák” akadémikus Fésüs Lászlóig.

Természetesen a tanárok tudományos eredményeinek eléréséhez nélkülözhetetlen volt a pataki iskolák támogatása és áldozatvállalása. Hargitai Zoltán esetében ez többek között úgy valósult meg, hogy az intézete ajánlásával elnyert 400 P-s (a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium által adományozott) geobotanikai ösztöndíj és tanulmányút igénybevételét igazgatója lehetővé tette azzal, hogy kutatómunkára fordítandó szabadságot biztosított számára. Mindez része volt a több évszázados pataki hagyománynak, amely a pataki iskola tanárainak tudósi tevékenységét mindig kiemelten támogatta. Nyilvánvaló, hogy ezt az iskola saját érdekében is tette.

Patakra kerülése után írja meg egyetemi éve alatti kutatásainak összegzéseként Nagykőrös növényvilágáról (flórájáról, növényösszetételéről és ezek mikroklímájáról) szóló dolgozatait, amelyek közül az utóbbi kettő úttörő jellegű hazai ökológiai tanulmány. Már fenti tudományos dolgozatainak írása mellett megkezdte Patak szűkebb és tágabb környékének, majd a Zempléni-hegység még döntően feltáratlan botanikai értékeinek és viszonyainak a kutatását.

Ezek eredményeként elsőként a Bodrog síkján lévő Long-erdő leírását közli rekonstruált 1870-beli és akkori jelenbeli vegetációtérképpel együtt (Hargitai, 1939). Figyelmét Dr. Egey Antal hívta fel az erdőre, amelynek jelentőségét az adja, hogy a tenger szintje fölött mindössze 90 m-re fekvő erdőben bükk, gyertyán (utóbbi nagy mennyiségben) fordul elő, aljnövényzete pedig olyan, mint a hegyvidéki bükkösöké (Tuba, 1994 és 1995).

Új tudományos szemlélettel tanulmányozva írta meg a pataki előhegyek (délnyugatról északkelet felé haladva a Mancsalka, Szt. Vince, Páncél-hegy, Mandulás, Gombos-hegy, Botkő, Somjód, és Koholya) növényzetéről szóló munkáját (Hargitai, 1940c), amelyet a Zempléni-hegység flórájának feltárása és annak professzorával, Soó Rezsővel együtt történő publikálása (Soó és Hargitai, 1940), majd a mogyoróstetői forrásláp növényösszetételeinek leírása követt (Hargitai, 1942).

Kétévi előtanulmány és hosszú technikai előkészítés és szervezés után végezte el hét tanítványával Patak környéki – általa korábban is tanulmányozott – öt élőhely párhuzamos összehasonlító mikroklimatológiai méréseit 1939-ben. Célja a növényzet és a mikroklima közötti összefüggések megismerése volt. Munkája eredményeként a vizsgált növénytársulásokban mikroklima-típusokat állapított meg, az egyes mikroklima-típusokat pedig indikátor növényfajokkal jellemezte (Hargitai, 1943). Mindez a hazai növénytársulástanban és növényökológiában új távlatokat megnyitó munka volt.

Tudományos munkásságának, köztük a Sárospatakon végzeteknek eredményeit és azok hatásait saját dolgozatai, majd később a róla készült írások (Simon et al., 1976; Surányi, 1997) részletesen tárgyalják. Ezért itt most inkább tudósi tevékenységének és egyéniségének eddig nem közölt jellemzőit mutatom be, melyek új oldalról világítják meg kivételesen széles és nem szokványos természettudományos látásmódját és tudósi zsenialitását.

Már 1940-ben leírja az egyes évek időjárásbeli különbségeinek, de különösen a szélsőséges időjárású éveknek növényzetre kifejtett hatásait: *„Az t is megfigyelhetjük, hogy az egyes növényfajok virítási ideje nem minden évben esik a naptár ugyanazon napjára. Pld. a leánykőröcsin és a délikőkőröcsin 1938-ban március 20-án virított, 1940-ben csak április 16-án kezdett nyílni. Hasonló az eset a homoki pimpónál is.”* (Hargitai, 1940d) Mindezzel jó hatvanöt évvel ezelőtt azokról az ún. interannuális időjárásbeli különbségekről és azok botanikai-ökológiai fontosságáról beszél, amelyek tizenöt, de inkább csak tíz éve a globális klímaváltozás biológiai hatásainak világméretű kutatásában az egyik fő központi kérdéssé váltak.

Szinkron analízáló és szintetizáló tudományos látásmódjával a pataki előhegyek tanulmányozása során felismeri, hogy a nagy léptékű éghajlati hatások hogyan jelennek meg és befolyásolják kis térléptékben a növényzet összetételének kialakítását, egy-egy terület flóráját. Egyik munkájában (Hargitai, 1940d) ezt szemléletesen így fogalmazza meg: *“...Végeredményben a Mandulás európai alapszövetű növénytakarójába két európai főtáj-típus a dél-orosz sztyep, és a Földközítenger-vidék (közelebről a Balkán) hímezte bele virágdíszzeit. Ezek a jellemző növényfajok figyelmeztetnek arra, hogy a mediterrán és kontinentális Európa éghajlati hatásai érvényesülnek tájunkban. Ezeket a hatásokat a délre néző lejtők összegyűjtik és megerősítik. Ezeknek a klimahatásoknak eredőjét legtökéletesebben a növénytakaró összetétele, a balkáni sibljakra emlékeztető külső megjelenési formája és életritmusa fejezi ki.”*

Ugyancsak a pataki előhegyek kutatása segíti hozzá a szárazföldi (!) szigetbiogeográfiai szemlélet jelentőségének a felismeréséhez már 1940-ben (Hargitai, 1940c): *“...az előhegyek tetőin, tehát a domború lejtő pusztulásnak legjobban kitett részén, ahol a talajréteg alig 30 cm vastag, annak is nagy része kötörmelékes (l. talajprofil) és az anyakőzet sziklás tuskói is kipreparálódtak, a szőlők is elmaradnak. Így valamennyi előhegy tetejét értéktelen, legfeljebb legeltetésre alkalmas sziklás, cserjés, füves kis parlagok borítják. Ezek a kultúra teremtette cserjés sztyeppfoltok (Hügelsteppe) már régen elvesztették kapcsolatukat a Sátorhegység összefüggő növénytakarójával, izolált helyzetük (szigetekként emelkednek ki a szántóföldek és szőlők szintjéből), érdekes, fajokban gazdag növényzetük miatt gyakran kerestem fel őket...”*. Ez azért meghökkenítő, mert a sokkal nyilvánvalóbb óceáni/tengeri szigetbiogeográfiáról szóló ökológiai diszciplína-terület is csak az 1960-as években indul útjára (McArthur és Wilson, 1967), a teresztris hegyi szigetek („inselberg”) ökológiája pedig csak az elmúlt években tette meg az első lépéseket (Porembski and Barthlott, 1994).

Egyaránt művelte a makro- és mikroléptékű biológiát, mai szakzsargonnal szólva a szupraindividuális és infraindividuális (avagy molekuláris) biológiát. Világszerte ma is kevés azon biológusok száma, akik a biológia eme két igen eltérő léptékű és szemléletű területét képesek átlátni és alkotóan művelni. Ezt mindennél ékeesebben bizonyítja időben párhuzamosan

készített két egyetemi szakdolgozata, melyeket a növényi fehérje biokémiáról és az orchideák európai növényföldrajzi szerepéről írt (Hargitai, 1936a és b). Ugyanilyen erejű bizonyíték erre az, hogy tihanyi 1943-as tanulmányútja során párhuzamosan tanulmányozta a citológiai és mikroklimatológiai módszereket.

A természetet nem csupán kutatási objektumnak tekintette. Számára a természetismeret, a természetvédelem és a természet szeretete egymástól elválaszthatatlan fogalmak voltak, amelyek nála egyben a szülőföld szeretetének az alapjait is jelentették. Ezért tudott egyéb írásaihoz hasonlóan a hazaszeretet és a természetvédelem kapcsolatáról és a természetvédelem szükségességéről is emelkedetten és lenyűgöző stílusban szólni: „...A szülőföld tájat jelent, minek füve, virágja, fája hozzánk nőtt. A honszeretet legszentebb érzésében tartalmilag nagyon sok szál a honi táj, a hazai természet világához vezet, amin a kenyérért folytatott harcban úgy keresztül gázolunk, hogy annak ősi képéből semmi sem marad. A haladó gazdasági kultúra semmiképpen sem állhat ellentétben a természetvédelem gondolatával, és különösen nem itt, az iskolák városában. Tudomásom szerint természetvédelemben részesített táj Patakon még nincs, maholnap nem lesz semmi a táj hamisítatlan szépségeiből. Mi akadály lenne annak, ha a védelemre mindenképpen érdemes Mandulást természeti emlékké nyilvánítanánk és a pataki tájnak ebben a bájos, virágos múzeumában tanítanánk a jövő emberét több természet-szeretetre, több ideálmúsrá? Miért nem akarunk menni e téren is a haladó nyugat után?” (Hargitai, 1940d).

Széles körű humán műveltsége természettudományos munkáiból is kitűnik, mert ahol csak tehetett, a kutatott helyszín irodalmi és kultúrtörténeti vonatkozásaira is kitért megjegyzések vagy jegyzetek formájában. A pataki előhegyek növényzetét leíró munkájában (Hargitai, 1940c) a Gombos-hegynél az alábbi megjegyzést teszi: „Balassi Bálint 1577-ben a Gombos-hegy szőlőskertjében fejezte be Lurialus és Lucretia c. verses szerelmi regényét. A XVI. és XVII. sz.-ban a várhoz tartozó szőlők és gyümölcsösök voltak itten, Lorántffy Zsuzsánna a Gomboson és a Manduláson szépen gondozott kerteket tartott, (Harsányi: Sárospataki kalauz; Gulyás: Sárospatak Monografiája) L. még a sárospataki róm. Kath. plébánia birtokában lévő 1833-ból származó térképet.”

Ha a természetvédelemmel kapcsolatos fenti óhaja a gyakorlatban is megvalósul, akkor Hargitai Zoltán legkedveltebb pataki természeti helye, a mára már ugyan védetté nyilvánított, de a bányászattal félig elhordott Mandulás még sokáig őrizheti a jövő számára annak általa leírt növényzetét, benne legkedvesebb növényeivel, a kökörccsinekkal, köztük a kizárólag csak itt élő és általa felfedezett kökörccsin hibriddel, a *Pulsatilla hargitaiana*-val (amelynek előfordulása sajnos ma már nem teljesen biztos), és sok-sok természetszerető és ismerő embernek lehet még megkapó élménye az, ahogy „...Március közepe után a Mandulás nyugati lejtőjén a még fakó fűvek és elszáradt kórók között sallangos gyapjas virágburkából kiemelni bájosan bókóló sötétlila harangjait a délikökörccsin (*Pulsatilla australis*)...” (Hargitai, 1940d).

Felhasznált irodalom

- Bolvári-Takács, G. (2000): Pataki tudósok az Akadémián. Magyar Tudomány 5: 612-620.
- Egey, A. (szerk.) (1940): A Tiszáninnyi Református Egyházkerület Sárospataki Liceumának 1939-40. évi Évkönyve. Sárospatak, p. 48. (Nyomtatta Kísfaludy Károly a Református Főiskola betűivel).
- Hargitai, Z. (1936a): A növényi fehérje anyagcsere biokémiája. Tanári szakdolgozat. Debrecen.
- Hargitai, Z. (1936b): Az orchideák növényföldrajzi szerepe Európa vegetációjában. Tanári szakdolgozat, Debrecen.

- Hargitai, Z. (1939): A Long-erdő és vegetációja, *Acta Geobot. Hung.* 2: 143-149.
- Hargitai, Z. (1940a): Állattani oktatófilmjeinek felhasználása a Líceumban. *Vallás- és Közoktatásiügyi Minisztérium Oktatófilm Kirend. Hiv. Közl.* 5: 81-88.
- Hargitai, Z. (1940b): A tanulók nyári munkájának irányítása. *Magyar Tanítóképző*, pp: 1-4.
- Hargitai, Z. (1940c): A sárospataki előhegyek vegetációja. *Acta Geobot. Hung.* 3: 18-29.
- Hargitai, Z. (1940d): A Mandulás és növényvilága. In: *Tiszáninenni Református Egyházkerület Sárospataki Líceumának 1939-40. évi Évkönyve.* (szerk. Egey, A.), pp. 3-13.
- Hargitai, Z. (1942): A Mogyoróstetői forráslap növényzete. *Acta Geobot. Hung.* 4: 262-287.
- Hargitai, Z. (1943): Mikroklíma vizsgálatok a Sátorhegységben, Sárospatak környékén. *Acta Geobot. Hung.* 5: 290-314.
- McArthur and Wilson (1967): *The theory of island biogeography.* Princeton University Press. Princeton.
- Porembski, S., Barthlott, W. eds. (1994): *Inselbergs (Biotic Diversity of isolated rock outcrops in tropical and temperate regions).* Springer. Berlin, Heidelberg, New York, Barcelona, Hong Kong, London, Milan, Paris, Singapore, Tokyo. p. 526.
- Simon, T., Egey, A., Molnár, A. (1975): *Emlékezés Hargitai Zoltánra (1912-1945).* *Botanikai Közlemények* 62: 159-163.
- Sipos, I. (1996): Egey Antal. In: *Tanúim lesztek. Emlékkönyv. Vallomások, megemlékezések Sárospatakról és a 465 éves Református Kollégiumról, a magyar honfoglalás 1100. évében.* Sárospatak. p. 90-94.
- Soó R., Hargitai Z. (1940): A Sátorhegység flórájáról. *Botanikai Közlemények* 37: 169-187.
- Surányi, D. (1997): Dr. Hargitai Zoltán – egy tragikus életút Nagykőröstől Passauig. *Botanikai Közlemények* 84: 59-71.
- Tuba, Z. (1999/2000): *Megemlékezés Dr. Egey Antalról.* *Botanikai Közlemények* 86-87: 43-44.
- Tuba, Z. (1994): *A Bodroglak növényföldrajza. Észak- és Kelet-Magyarországi Földrajzi Évkönyv,* 187-196.
- Tuba, Z. (1995): *Overview of the flora and vegetation of the Hungarian Bodroglak.* *Tiscia* 29: 11-17.

(Szerkesztőségünk Hargitai Zoltán halálának hatvanadik évfordulóján ezzel az írással emlékezik a Sárospataki Református Tanítóképző Intézet egykori, legendás hírű természettudomány- és földrajz szakos tudós tanárára, aki 1937-41 között élt és alkotott Patakon. A két tanulmányban a hivatkozások a természettudományos közleményeknél szokásos formai követelményeknek megfelelően olvashatók.)

Kovács Ágnes

Makovecz Imre és Sárospatak

Makovecz Imre, a magyar organikus építészet legjelentősebb, nemzetközi szinten is elismert képviselője 1935-ben született Budapesten. A Műegyetem elvégzése után a Budapesti Városépítési Tervező Vállalat, a Szövetkezeti Tervező Iroda (Szövterv), a Városépítési Tudományos és Tervező Intézet (Váti), a Pilisi Állami Parkerdőgazdaság tervező építésze. 1981-ben harmadmagával megalapítja a Makona Tervező Kiszövetkezetet, 1990-től Makona néven saját irodáját vezeti. A Nemzetközi Építészeti Akadémia, a Budapesti Műszaki Egyetem, a Magyar Iparművészeti Egyetem és a Magyar Építész Szövetség Mesteriskolájának tanára. A Kós Károly Egyesülés alapító tagja, ennek keretében létrehozta a magyar organikus építészet tanműhelyét, a Vándoriskolát. 1992 óta a Magyar Művészeti Akadémia alapító elnöke. Címzetes egyetemi tanár, a DLA-fokozat birtokosa.

Európa számos nagyvárosában rendeztek számára önálló kiállítást Stockholmtól Veronáig, Párizstól Csíkszeredáig. Jellegzetes épületei vidéki magyar városok, falvak büszkeségei. Épületeinek teljeskörű felsorolása helyett példaként álljon itt néhány jelentős alkotása: a farkasréti ravatalozó (1975), a sárospataki művelődési háza (1983), a siófoki evangélikus templom (1985), a jászkiséri művelődési ház (1985), a paksi katolikus templom (1991), a sevillai világkiállítás magyar pavilonja (1992), az egrí versenyszoda (1993), a Pázmány Péter Katolikus Egyetem főépülete, a Stephaneum (1994), a kakasdi faluház (1994), a százhalombattai templom (1995-1996), a makói színház (1997-1998), a csengeri görög katolikus templom (2000), a csíkszeredai római katolikus templom (2004) és a vargyasi református templom (2005). Munkássága elismeréseként 1969-ben Ybl Miklós-díjat, 1990-ben Kossuth-díjat, 1996-ban Magyar Örökség Díjat, 2001-ben Corvin-láncot kapott.

Szerkesztőségünk Makovecz Imre születésének 70. évfordulóján sárospataki épületeinek bemutatásával tiszteleg a kortárs magyar építészet meghatározó alakja előtt.

TÚZ

1965-ben érkezett Sárospatakra Makovecz Imre, hogy a vár mellett álló, romjaiban hagyott kolostort és templomot – beomlott kápolnatérrel, beszakadt emeleti boltozatokkal – rendbe hozza, és azt Borostyán vendéghotellé alakítsa át. A Szövterv fiatal építészeként kapta a munkát, első találkozásként rögtön Sárospatak történelmi múltjával szembesült.

A trinitárius kolostor két saroklizénás (bástyaszerű kiugrás), U alakú épület, amelynek egyik szárnyában a kápolna és a karzat, a fennmaradó területen a lakószobák foglaltak helyet egyoldali folyosóra fűzve. A tervezés alapját az a feltétel szabta meg, hogy a belső tagoltság ne változzék. A kápolnából éttermet és különtermet, a karzattól eszpresszót, a régi cellákból szállodai szobákat alakítottak ki. Mivel tűz pusztította el a házat, a templomtér új síkfödeme lángokra emlékeztető álmennyezetet kapott – alig néhány évvel vagyunk a levert forradalom után, amelyben Makovecz is részt vállalt fiatal egyetemistaként.

A rangos feladatba sok művészt bevonhatott, ez akkoriban rendkívül szokatlan volt. Lakner Lászlótól Szabó Mariannén át együtt dolgozott Mezei Gábor belsőépítésszel¹, akivel az egész bútortervezést az akkori gyakorlattól eltérő szerkesztésére hangolták át.

A kiszolgáló funkciókat (konyha, raktár, kazánház) harmadik sarokklizénaként új épületben helyezte el, amelynek ipari, előregyártott szerkezetét leleményesen a várfal folytatásaként terméskő falszakaszokkal öltöztette fel. 1968-ban adták át az épületet, amelyet azóta jelentősen átalakítottak. Jelenleg a városi zeneiskola és a Múzsák Temploma működik benne.

VÍZ

A következő sárospataki munka 1969-ben ugyancsak Szövterv megbízatás volt: a Bodrog Áruház. A Szövtervhez került az ország valamennyi áruházának tervezése. Rengeteg épült országszerte. Az elvárás az volt, hogy a nagyipari előregyártott szerkezetekből az építészek egy szögletes tömeget, tulajdonképpen jelentéktelen dobozházakat produkáljanak. Ráadásul a kivitelezőket diktatórikus helyzetbe hozták a tervezőkkel szemben.

Makovecz „túl volt” már négy megépült áruházon (Letenye, Csorna, Bácsalmás, Kaposvár), a türkevei és győri munkák pedig párhuzamosan készültek a sárospatakiival, ami ennek a sornak lezárásaként, mintegy esszenciájaként épült meg 1972-ben. Sárospatak környékén kialakult egy olyan kivitelezői gárda², amely nem a központi utasítás világát képviselte, hanem kitűnő iparosokat alkalmazott, akik lelkesen, szakmai büszkeséggel és egészséges önérettel dolgoztak az építész egyedi elképzelésén. Makovecz Imre bevallása szerint éppen ezért ezen a házon látszik a legjobban, hogyan hatott építészetére Rudolf Steiner szellemisége. Steiner építésze, antropozófikus világszemlélete egy szabad szellemi iskolából áradt szét a világon és konkrét szellemi látáson, a megismerésen alapuló cselekvést hirdeti. Építészetére az expresszív formálás jellemző. A házat mintha a belsejéből induló erők alakítanák. A részletformák szinte megszemélyesítik a statikai erőket, egy hatalmas lény szürreális képzetévé emelik.³ Az áruház egyedi vasbeton keretek sorából áll, kavicszerűen ellágyított tömegképzéssel. Az oldalhomlokzatok lapjai a tartók párosan jelentkező negatív nyomatékai, az erők sűrűsödését fejezik ki és viselik el. A virágszerű hatalmas test a teherenyetlenségeket a mellvédfalak és az ablakmagasságok változó méreteivel mutatja. A korra jellemző alumínium homlokzati nyílászárók cseréje mára időszerű lett, de a belső terek anyaghasználata, például a rangos tardosi vörös mészkő lépcső és a sárgaréz fogódzó kortalan. Az egységes áruházi tér hullámzó álmennyezete – a névadó folyó megidézése – a homlokzatképzéshez hasonló karakteres gesztus. Általában jellemző Makovecz Imre építészetére, hogy a tekintetet felemeli, következetesen megmunkálja a mennyezetet, közösségi térsorokban nem használ egyszerű síkfödémeket. Ennek üzenete egyik alapvetés gondolkodásában.

Az áruház belső tere galériás, a terek jól áttekinthetőek. Mai használatban a sok kis üzlet rész térbeli elhatárolása, az árukkal megrakott ideiglenes paravánfalak és a lámpákat függesztő állványzat a földszinten, sajnos, piacozós hangulatot kölcsönöz az elegánsan, nagyvonalúan szerkesztett térnek. 1987-ben ugyan felkérést kapott a tervező az áruház belső átalakítására, de a munka a tanulmányterv szintjén megállt. Az áruház melletti nyilvános wc Makovecz Imre tervei alapján, a város megbízására, 1976-ban készült el.

A város kitűntetett pontjain álló közutak 1975-ben kis partizánakciók voltak. Az Erdőbényén kifaragott két kőalmát a gimnázium és a posta előtt állították fel, a várba vezető sétányon pedig ma is látható a félkész állapotban maradt kőregasszony. Vízgépészeti korszerűsítéssel, kiskockakő térrendezéssel újra a város kedves színeit lehetnének.

FÖLD – A KÖZÖSSÉG HÁZA

1972-ben indult a sárospataki művelődési ház tervezése a VÁTI-ban. Várlaki Erzsébet volt a tervek szekerestője, Mezei Gábor a belsőépítész, az épület textiljei és a főhomlokzat üveg előteteje (a szemek) Szabó Marianne iparművész munkája.

Akkoriban az építészeti tervdokumentáció minősítése a tervező vállalatban maga a nagyipari kivitelezhetőség volt. Mindenkinek Univáz előregyártott beton szerkezetből és acél rácsostartóból kellett építkeznie, hogy a felduzzasztott nagyiparnak munkát biztosítsanak. Az előtárgyalások idején több „szélhámus” húzásra volt szükség, hogy a kivitelező a tanulmányterv láttán elváljalja a munkát, s a tervező vállalat tervsűrűjének kifogásait el lehessen hártani. Az elkészült kiviteli tervek láttán (280 építészeti rajz) a kivitelező vállalat írásban kifejtette, a tervek alkalmatlanok a kivitelezésre, ezért se kifizetni, se megépíteni nem akarják. A tervező iroda vezetője is minisztériumi jóváhagyást követelt, hisz Makovecz ezzel a tervével olyan területre merészkedett, amelyet senki sem mert felvállalni. Az építész mást nem tehetett, közvetlenül az akkori művelődési miniszterhez, Pozsgay Imréhez fordult. Pozsgay felismerte emberarcú építészeti gondolkodásának létjogosultságát és intézkedett. 1983-ra megépült a ház. A jól szervezett és intelligens munkát nem a miskolci kivitelező produkálta, hanem a Molnár György majd Novák Vilmos által vezetett sárospataki kivitelező vállalat.⁴ Itt dolgozott egy zseniális fiatal ács, Laczkó Mihály, aki bármit elkészített, amit Makovecz a helyszínen kisserkesztett.

A szélesen ölelő tömegforma hatalmas városi térré növekvő előudvar t alkot, a Lechner Jenő tervezte tanítóképző beépítését, udvarát tükrözve. Egyik szárnya magába foglalja a régi mozi épületét. Az előudvar két fogadó oszlopa, Péterfy László szobra: a Csodaszarvas legendája és a Prométheusz (1986) kapuként működik, a court d'honneur-nek a barokkban meghatározott két pontján állították fel. Az épület tagolt tömegképzése miatt monumentalitása ellenére is szervesen illeszkedik a városi szövetbe. Két világ ér össze benne: monolitikus alépitmény és épületre boruló, sátorszerű tetőzet sugaras könyöktámas formával, hatalmas csontozatszerű tartóvázal. Az alépitmények pasztikusán a földet utánozzák, hiszen abból nőnek ki; a felépitmény, mint a lombok, vékonyabb ágak, a nap és az élet „szerelmét” meséli el, az égből ereszkedik alá. A térfedést konzolos hajlított fatartós szerkezettel oldották meg a színházterem két oldalán, amibe a ragasztott fa rácsszerkezetet csak be kellett ültetni. Ráadásul az oldalterem mennyezete bravúrosan ellensúlyként horgonyozza le a nagyterem egymást keresztező ferde támaszait. Makovecz erőteljes, egyéni térformálást alkalmazott: felhasított falú, utcaszerű közlekedő tereket, a magyar parasztház tornácahoz hasonló funkciót betöltő félig belső, félig külső átmeneti tereket és alagútszerű bejárati megoldásokat – a sárospataki várnegyed Vízikapujának arányával.

A biomorf tömegképzésű épületben különös gondossággal oldották meg a gépészeti vezetékek és a háztetőkről lefolyó vizek nyomvonalának elrejtését. Az esővizet a falakban elhelyezett csövek vitték le, felül szűrőket, alul tisztítónyílást helyeztek el. Amikor mesterségesen megszüntették Makovecz Imre és Sárospatak kapcsolatát, „*abban a pillanatban elszabadult a provinciákra mindig is jellemző gondatlanság és felületesség, a nemtörődömség. Ahelyett, hogy kitakarították volna ezeket, vagy kibontották volna a falakat, ha szükséges; megoldották úgy a problémát, hogy egy-egy bádogcsövet leeresztettek a homlokzati falon, és ezek a mai napig is ott vannak, annak ellenére, hogy én leveleket írtam, amire nem válaszoltak.*” (Makovecz-interjú, 2005.) Míg egy építész be tudja lelkesíteni a kivitelezőt, a gazda lelkiismeretére hosszútávon már nincs hatással.

A bejáratok előterében, udvaraiban lévő térburkolást is megette az idő, szintén méltatlan a házhoz. Rendbetételük a vázlatterveken még szereplő földfeltöltéssel történhetne, a főiskolára néző nagy udvaron a sok lépcső és a zárt magas homlokzatok ridegségét feloldaná a gyesített földrézsű, ülőhelyeket is biztosítva. Így született az építkezés során kitermelt föld és törmelék halmokká rendezéséből A Művelődés Háza nyugati oldalán kialakított park is. 1984-ben egy ide szervezett fafaragó táborban felállították Samu Géza Naposzlopát, játszóházakkal és utcabútorokkal rendezték be a teret.

A nyolcvanas évek elején a városba új párttitkár érkezett, Orosz László. Környékbeli születésű, nyugdíj előtt álló, nyugodt ember, aki, amit lehetett, szeretett volna megtenni a városért. Makovecz Imre, amikor ideje engedte A Művelődés Házának művezetésekor, szívesen meglátogatta őt hivatalában. Könnyen szót értettek, mindkettőjüket érdekelte az építkezés és Sárospatak. Mikor Makovecz a város megbízására 1983-ban magastető s ráépítéssel megtervezte az Egészségház bővítését, egyetértettek, hogy a pártházat is megkezdik építeni (1984).

A Művelődés Háza építésével párhuzamosan indult a Sárospataki Református Kollégium Nagykönyvtár Repozitóriumának tervezése. A munka 1982-ben kezdődött Újszászy Kálmán egyházkerületi főgondnok, gyűjteményi igazgató felkérésére, akit akkor Makovecz már, rendszeres látogatásai nyomán, „atyai jó mentoraként” tisztelt. Az épület szerkesztése a Kollégium épületeihez alkalmazkodva nyugodt, klasszikus. A földszinti kiállítóterem nagy homlokzati nyílásokat, az emeleti könyvraktárak zárt határoló falakat kívántak. A főbejáratnál a homlokzatot magasan felnyitotta a tervező, és a tetősíkot megemelve egy természetes tölgyfát állított eléje, amelynek a beemeléskor, sajnos, igen sok karját, ágát levagdosták. Ezt a motívumot kísérik a falból kinövő hántolt fatörzsek, elágazó karok, amelyek a tetőt ékelik ki, s egyben tagolják a nagy homlokzati felületeket.

1987-ben adták át a Repozitóriumot, ahol 2005-ben egy Makovecz Imrével egyeztetett átalakítás történt: a földszinti kiállítóterem és folyosószakasz összenyitásával egy új olvasó könyvtárterem létesült benne.

LEVEGŐ – VÁROSI TEREK

1976-ban a VÁTI-ban készült Sárospatak rendezési terve, s Makovecz Imre segített megtervezni egy leendő szálloda és lakóépületek telepítési vázlatát a Rákóczi utca, Eötvös, Comenius és Erdélyi utcák közötti tömbben, tönkrement épületek és üres telkek helyét beépítve, szerencsésen kisvárosiasabbá emelve a városközpont léptékét. Ez alapján a városi vezetők Makovecz Imrét bízták meg azzal, hogy a jelenlegi Hild tér utcafronti két épületét (a lottózó és a papírbolt) önkormányzati bérlakások céljából megtervezze, majd az OTP-től megkapta a többi lakóépület tervezési megbízását is. Javában működött ekkor már a Bondor József-féle⁵ világ, beindult a szovjet házgyárak behozatala. A VÁTI azt a központi utasítást kapta, hogy dolgozza át az ország falvainak teljes szerkezetét. Ez a körzetesítési program a megyerendszer felszámolását célozta, kimondta minden egyes magyarországi településről, melyikük van elhalásra ítélve (3300 faluból 1700!), melyik stagnálásra és melyik fejlődésre. A falvaktól sorra vonták meg létezésük feltételeit. Először megszüntették az iskolákat, a következő a tanács volt, aztán a kereskedelem, az egészségügy. Gyakorlatilag elvittek mindent, a posta maradt utoljára. Ez népvándorlást indított a városokba. Az előre megtervezett óriási lakáshiány ellensúlyozására több mint egy tucat szovjet házgyár-típust vásároltak, elhelyezték ezeket az ország különböző pontjain, s bekényszerítették az embereket az 55m²-es panellakásokba. Akkoriban egy négyzetméter panellakás 15ezer forintba került.

A sárospataki terület beépítési terve, és az elkészült kiviteli tervek alapján 1980-ban hozzákezdtek a lakások építéséhez. Téglából, egyedi asztalos és lakatos szerkezetekkel a lakások négyzetméterének ára 8700 forint volt. Makovecz az alacsony négyzetméterár miatt minisztériumi fejelemet kapott.

A koncepciónak megfelelően földszinti üzletekkel, gyalogos passzázsokkal, téröblökkel tagolt, városias, keretes beépítésű háromszintes lakóházak épültek. Tudatos cél volt a belső városi terület fejlesztése – szemben az újtelepi tömbházak alkotta alvóvárossal. A lakásokhoz tartozó függőfolyosók átlag két méter szélesek lettek, és emberléptékűre rövidültek – szemben a panellakótelepek szándékosan torzított közösségi tereivel.

Makovecz Imre több építész is bevont az épületegyüttes tervezésébe: Ferencz Istvánt és Bodonyi Csabát a megyéből, Kravár Ágnes és Nagy Ervin fiatal építészeket a saját irodájából. A város szerves fejlődése szempontjából életszerűbb, hogy nem egy kéz rajzolta a házakat. A léptéket, színvilágot, anyaghasználatot előre rögzítették, a részleteképzések, szerkesztések azonban különböznek. Az utolsó, főiskola felőli kapuszerű épületet Nagy Ervin tervezte, aki Makovecz Imre szerint „egy nagyon szép és nagyon érdekes házat tervezett, sokkal jobbat, mint amiket én csináltam akkor.” (Makovecz-interjú, 2005.) Az eredeti elképzelés szerint ennek a Patika-háznak a két tűzfala fogadta volna a keretes beépítés lezárásaként Makovecz egy új lakóépületét. 1987-88-ban kezdtek a házakba költözni, de még 1995-ben is szállított kiviteli terveket a Makona.

Megyei keretből „egy szakmunkásképző intézetet lehetett volna Sárospatakra építeni, de az iskolaigazgatóval, a tanácselnökkel, a tanácselnök-helyettessel, és Kiss Jóskával⁶ azt mondtuk, hogy Pataknak nem erre, hanem egy másik, egy világi gimnáziumra van szüksége. Hadd legyen, mert van elég gyerek, és Pataknak nagy a vonzáskörzete. Így jött létre a gimnázium megépítése, amit egy nagyszerű ember, Velkey László vezetett.” (Makovecz-interjú, 2005.)

1988-ban leendő tanárokkal közösen álmodták meg az alaprajzot: a tantermek egy felülről megvilágított nagy aulát vesznek körbe. Makovecz ezt a teret öltöztette ünneplőbe, kitért angyalszárnyak körfonatába. A tornaterem eredetileg városi sportcsarnoknak készült, és önálló intézményként működhetett volna, hogy jobban szolgálja a város közösségi sportéletét. A gimnáziumot körbevevő négy saroktorony a sárospataki vár mintájára született, és vertikális hangsúlyt ad az épületnek. A Művelődés Háza tervezésekor először megfogalmazódott, Makovecz építészetét meghatározó gondolatiság, amely szerint az égből aláereszkedő tető védőburokként borul a földből kinövő alapfalakra, ennél az épületegyüttesnél egészen különleges drámaiságba fordul. Szinte már nincsenek alapfalak, a földig leereszkedő tető belső tereiben pedig a felülről érkező fényben mozdulatlanul, rendezett sorban megjelennek a fenti világ üzenetét hordozó, arctalan égi lények.

Az építkezés sokáig állt, a rendszerváltozás elzárta a forrásokat. Az 1993-as épület-átadáskor a fejlesztési tervek további külső sportpályákat, kollégiumot, lakóépületeket is részleteztek. Campus-szerű intézményi beépítéssel lehetőség lett volna a városrész újraértelmezésére, a rendszerváltás utáni polgármester azonban nem volt híve Makovecz építészeti és revitalizációs gondolatainak. „Nem akarok belemenni ebbe, hogy mennyire sajnálom azt, hogy nem sikerült Sárospataknak valamilyen különös oknál fogva egy olyan fejlesztési koncepciót képviselnie, olyan képviselőtestületet összehozni és olyan polgármestert választani, aki képes lett volna folytatni azt a nyugodt és egyenletes fejlesztési tempót, ami dukál Sárospataknak. Sárospatak egy rendkívül fontos hely Magyarországon, ennél sokkal többet érdemelne, mint ami elvileg most már 15 éve megállt.” (Makovecz-interjú, 2005.)

AZ ÉPÍTÉS

Sárospatak mai léptékét, szellemiségének továbbélését jelentősen meghatározza Makovecz Imre itt végzett, több mint 25 éves munkája. A város közösségi tereinek, épületeinek úgy kell bennünket megszólítaniuk, mint ahogy szól a Kollégium bejáratának igefelirata: tartalmas mondandóval, határozott kiállással, az isteni minőséget megidézve. A rendezett kisvárosi milió és Sárospatak szellemisége, történelmi múltja komoly mérce volt Makovecz számára. Ismernünk kell a kort, hogy egyedi építészeti formálását, gondolkodását értelmezhesük. Sárospatak neki köszönheti, hogy nem szaporodtak el a Bodrog Hoteltel azonos szerkesztésű csúszózsalsal, mezőpaneles és univázás lapostetős, jellegtelen homlokzatú középületek, amelyek ma jellemzően egy-egy zöldsáv takarásában húzódnak meg.

Makovecz Imre az életigenlő fejlesztésekben hisz, és nem az erőszaktevőkben. Hozzáállását, felelős magatartását követve Sárospatak szerves fejlődése a sétálóutca helyett sokkal inkább a Bodrog-parti gyalogos sétány és a Várnegyed teljes rekonstrukciója lehetne. Makovecz Imrét újabb munkákkal lehetne megtisztelni, hogy méltó fejlesztést nyerjen a végardói strand, a városi piac faszerkezetű fedett fórumot kapjon, a Bodrog Hotel kilépjen az arctalanságból, és hogy újra rangos előtere legyen A Művelődés Házának. Karakteres épületet nyerne a város, ha ilyen képességekkel terveznék az Iskolakertben a Református Kollégium leendő tornacsarnokát, vagy épülne egy illő városi hajókikötő a Rákóczi vár alatt az egykori gyalogos híd rekonstrukciójával a Bodrog felett.

Makovecz Imre ismeri a titkot, hogyan lehet a közösség erejét egy jó cél érdekében megmozdítani. Épületeinek tiszta képletével az emberek összetartozását, az ünnepek tisztességes megrendezését szolgálja. Hisz a következetes munkában, az egyenes gerincű, határozott kiállásban, a szép magyar köszöntésekben: az „Isten hozott”-ban és „Isten áldjon”-ban. Hiteles gondolkodása a nemzet, a szülőföld, a magyar kultúra szolgálatában áll. Vallja, hogy a magyarság mindig is szakrális társadalomban élt. Egyetlen esélye, ha ezt az ősi rendet a Kárpát-medence ölelésében visszaállítja, s újra az égi és a földi rendben helyezzük el magunkat. Népünk küldetésének felismerése, a nemzet emlékezetének megtalálása közös felelősségünk. *„Szellemi, erkölcsi építkezéssel tudjuk újra fölébreszteni a Teremtő képmását hordozó ember méltóságérzetét.”*⁷

Jegyzetek

¹ Mezei Gábor személye a későbbi munkákban is meghatározó, Makovecz Imre egyedi épületeit az azzal összhangban álló belsőépítészet hitelesíti.

² Közös Tanácsi Építőipari Költségvetési Üzem, Pletenyik Mihály vezetésével.

³ „Steiner áttekintésre képes szemléletet adott életem minden pillanatában. Ő vezetett nyitottabb szemmel saját nemzetemhez is. Az antropozófia segítségével értettem meg a népművészetet, értettem meg, hogy ki a Haza. A szerves gondolkodás a szívet is használja a szó legtudatosabb értelmében, a szürkeállomány mellett a fehérállomány titokzatos kapuja is felnyílik. A szerves gondolkodás úgy tud önmagáról, mint a fák a Napról és s Földről” 1985. „A steineri művészeti koncepciónak az volt a lényege, hogy a művészet olyan megjelenítő erőt produkáljon, amely megváltoztatja a világot.” 1995.

⁴ Építőipari Költségvetési Üzem

⁵ Bondor József (1917-1981) 1951-től az építőiparban vállalatvezető, 1965-től miniszterhelyettes, 1968-77 között építésügyi és városfejlesztési miniszter, majd a Magyar Urbanisztikai Társaság elnöke.

⁶ Kiss József Sárospatak főmérnöke volt.

⁷ Az írás a 2005. szeptember 28-án rögzített interjú és a Makovecz Imre – tervek, épületek, íráskorok 1959 – 2001 (szerkesztette: Gerle János, Serdián Kft., Budapest, 2002) című monográfia elemzéseinek felhasználásával készült.

Sárospatak, Hild téri lakóházak, 1980-1988.

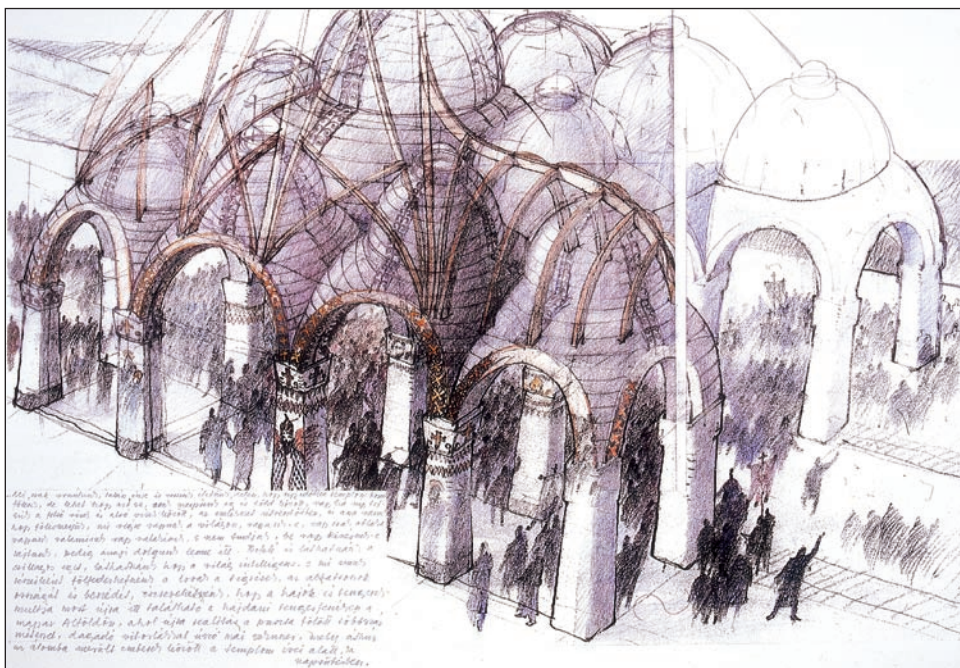

Sárospatak, Árpád Vezér Gimnázium, 1993.

Sáropatak, A Művelődés Háza, 1983.

Zempléni Múzsa

Nosza, római katolikus templom tanulmányterve, 1999.

Esze Dóra

Csombormenta teaház

Kilenc nappal azután, hogy mégsem találták meg a holttestét a fóliakert felett, Kurt Cobain kilépett a háza ajtaján, és elindult az Ötödik sugárút felé. Ha állt volna már a 700-as szám alatt a Starbucks Café üzlete, leült volna az egyik üres asztalhoz, és kínálhatták volna akciós áron a Double Chocolate Chip Frappuccino® Blended Crème nevű hétköznapi csodát – háromszázharminc kalória, de nagy pohárban –, akkor is csak kávét kért volna, sima, forró és híg amerikai kávét.

(A pasziánsz olyan játék, nem kell hozzá senki más. Elég ötvenkét, máskor száznégyszer különlegesen mintázott, többnyire számozott papírlap, meg három vagy négy, egyszerűnek mondható, könnyen megtanulható szabály. Ha ez kiterül eléd, csak vess egy pillantást arra, amit láatsz, és mondd azt: go. Vagy csináld máris. Elég az.)

Fehéren, uram?, nézett rá a dundi felszolgáló a Key Tower helyett a névtelen dájnerben, magasra tartva a teli üvegkancsót, mellén kis tábla hirdette: Monica. Miért, kérdezte Kurt hanyagul a könyökére támaszkodva, ezüst gyűrűs ujjai úgy lógtak spinózásan finom kezéről, mint a hullni készülő levelek, tartanak heroint? Monica egészséges, telt hangon felnevetett, nagyon várta a folytatást. Ám mivel a vendége többé rá sem nézett, állt ott szegény kissé döbbenet, mintha szép, rózsaszín csíkos egyenruháján folya végig a barna lé, ami persze nem történhetett meg. Így töltött neki, aztán visszament a pult mögé.

Kurt öltözékén igazán nem látszott, hogy április tizenhetedike volna. Vastag, kibolyhosodott cipzáras-kapucnis felsőt viselt, antracit színűt, mely szinte lerúgta magáról a reggel kékes derengését. Még senki nem hallott a Nirvánáról, amikor már többen megállapították, ha ez a fiú belép valahová, őszit visz a szobába. Mint egy kis darab, két lábon járó november. Mint azok a súlyosan homályos esőfüggönyök.

Nem mintha ez zavart volna bárkit.

Seattle városában különben is rengeteget esik.

Néhány óra alatt elterjedt a hír. Ha nyolcadikán vagy kétezer betépett gyerek jelent meg a Lake Washington mellett – mécsesekkel, nagy táblákkal, flanelingben vagy festiben feliratozott trikóban, tántorogva, merev arccal, üres tekintettel –, most valóságos felkelés robbant ki. Tízezren, vagy talán még többen vonultak ide-oda a városban, megállíthatatlanul. A rendőrök csak igazgatták úszógumijukat a fehér ing alatt, csócsálták a rágójukat, feljebb tolták a napszemüvegüket, és továbbálltak sanda kis mosollyal. A Ballard és a Fremont hidakat úgyszólván megrohmozta a mámoros tömeg. A Madisont és a Virginiát megszállták. Ordítottak, zokogtak, énekeltek. Az üzletekben megjelentek az arcképek. A Pioneer Square-en körülbelül hetven órán át megállás nélkül táncoltak, tapsoltak, hemperegtek, egymás vállát átkarolva dülöngéltek. Ezt vártuk tőled, Kurt. Tudtuk, Kurt. Jól tetted, Kurt. A CNN szinte minden órában leadta, amint Kurt és Courtney kilép a ház ajtaján, Kurt magához húzza könnyelábadt szemű hitvesét, angyali mosollyal arcon csókolja, Frances Bean utat tör magának a szülei lába közt, a tömeg pedig nem bírja tovább, hörgő eufóriában üdvözli bálványát.

Pandemónium? Így mondják?

Mintha órákon át csak köszönnének.

(A pasziánsz olyan játék, van belőle több száz fajta. Egyesek szerint többezer, ám, még ha ez igaz is, annyit semmiképp sem könnyű fejben tartani. Szükség sincs rá, az ember általában

megszeret néhányat, azokhoz tér vissza újra meg újra. Ha teheti. Ha kiterülhet elé az, amit látva aztán így szól, go. Vagy máris csinálja. Elég az.)

Október 19-én azonban a rajongókat újabb sokk érte. Kurt Cobain bejelentette, olyan lazán, mintha csak azt újságná el, hogy nem találja a bal tornacipőjét, feloszlik a Nirvana. Elég, nyilatkozta, és közben horpadt, égkék golflabdát forgatott szórakozottan. Nektek elég, gyerekek. Cobain cseppet sem látszott fáradtnak. Hozzátette még, mást akarok csinálni. Mind mást akarunk csinálni. Értem, felelte a vidám riporter az MTV „You'll never believe“-hétvégéjén, unplugged sessionnel egybekötve, majd rákérdezett, mégis mi a csudát akar jelenteni az In Utero egynémely szövege. Novoselic balra dőlt az asztal mellett, és a szemét dörzsölgette, Grohl épp hogy le nem folyt a székről, Kurt pedig felkapott egy fél citromot a pecsétes terítőről. Hogy mit?, kérdezett vissza, és vigyorogva a kamerába facsarta. Hát ezt. (Novoselic röhögött, Grohl tudta előre.)

Hát ezt.

Felelte Kurt.

Másnap nyílt meg a Csombormenta Teaház a Kubota Garden közvetlen szomszédságában. Ahol minden epezöldbe játszott.

Az ablaktalan helyiségben a falak repedeztek, a műszálás, lepedékes szőnyegek életükben nem láttak porszívót, a kézzel festett lenvászon takarók megmerevedtek a kosztól, a falon a piszkos üvegű képek az égvilágon semmit nem vertek vissza. Félhomály uralkodott, áporodott szag. Mintha romlott kefirrel locsolták volna fel azt a két, nem túl nagy szobát. Huszonéves, enyhén túlsúlyos lányok járkáltak a vendégek között. Sosem ült ki az arcukra unalom.

Kívül, a homlokzaton ez állt:

Fall. Anytime.

A következő őszön Kurt és Courtney elváltak.

Krist Novoselic majdnem megharapta a Rolling Stone munkatársát, amikor a részletekről kérdezte. Dave Grohl egy órát váratta a bőrbre öltözött fiatal lányt (akkoriban viszonylag új együttesével próbált éppen), majd azt mondta, Courtney érdeklődési körét nem létezik sokáig bírni idegekkel.

Érdeklődési kör, így fejezte ki magát.

Valójában csoda, hogy egyáltalán. Fucking miracle. De, folytatta varázsos mosollyal, ha a lány ebből egy szót is beleír a cikkbe, ő megszerzi a procc kis dzsekijét, és két paklira való trefffigurát vág ki a hátából körömollóval.

(A pasziánsz olyan játék, megesik, ha sokat játssza az ember, már dolgozni sem tud nélküle. Mintha egyik edényből töltenék a másikba, mintha szívarványszínű, sűrű folyadék volna, eloldja a játékoszt a kötött élettől, így az ember eljuthat odáig, hogy már maga se legyen vele tisztában, mit lát a színes lapokban, mit rajtuk túl. Mit az üvegen – ablak, ajtó, monitor – innen, mit a mögötte tapintható homályban. Ehhez persze nagyon sokat kell játszani. Ehhez egyáltalán nem szabad játszani.)

Novoselic egyébként hamarosan telefonált az újságírónak, és elnézést kért a modortalanságáért. Azzal indokolta ingerültségét, hogy politikusi pályára készül. Grohl meg küldött egy sms-t: „Élveztem az interjút, rég hallottam ilyen jó kérdéseket. És persze nyugi © csak vicceltem © én Bak vagyok, az sosem lop Prada bőrdzsekít, leértékeltet sem © bár, mint tudjuk, az ördög Pradában jár.“

(A pasziánsz olyan játék, mindegy, mikor és hol. Ha kiválasztottad a kedvenceidet, és megtanultad a szabályokat, gondolsz egyet, terítesz, már kész is. A számmal, figurákkal és színekkel ellátott lapok azonban annyiféleképpen el tudnak rendeződni, némely leosztást vissza kellene

keverni az ismeretlenségbe. Olykor már elsőre látszik, könnyűszerrel meg lehet nyerni, a szabályok és az elrendezés adta lehetőségek szerint. Éppen ezeket a játszmákat kellene elegánsan elfelejteni, nem megnyerni, nem is elveszteni. Mintha sosem léteztek volna.)

A Csombormenta Teaháznak nem volt specialitása. Itt senki nem várt ötórás menüt, citromos aludttej és házitúróval szervírozott ropogós pogácsa mellett hajlott szélű csészében illatozó teaköltevényeket huszonöt dollárért, sem pedig, ha van mit ünnepelni, ugyanezt a sort egy pohár pezsgővel kiegészítve, nyolccal többért. 1998 tavaszán Kurt és Courtney itt-ott újra együtt jelent meg. A hír egyszer sem szorította le a címlapokról azt a dundi fekete lányt, aki, Clinton elnök második uralma alatt, egy elnyújtott pillanatra hatalmába kerítette a világot irányító, gigantikus joysticket, de még csak azt sem, hogy Pinochet lemondott a miliciáról Chilében. Kurt és Courtney újra: semmi felhajtás. Zig Zag Café, Honeyhole Sandwiches, Michael Bisio jazzkoncertje, ilyesmi.

Álltak a sorok a Csombormenta Teaház előtt, bágyadtan, türelmesen. A zsebrevágott idő közepén. Álmatag fiatalok, sietség nélkül. Ülők és csombormenta teát iszom, desztillálom a bennem élő életet. Olyan fáradt vagyok, hogy már aludni sem tudok. Hazug vagyok, tolvaj vagyok. Anémiás király vagyok.

Az új évezred határán, március utolsó napján Dave Grohl Rio de Janeioban adott koncertet a Foo Fighters élén. A brazilok szétverték a tanagrát. Novoselic egyre keményebben lépett fel az előadói jogokért, Cobain pedig vigyorogva beismerte a People címloldalán, hogy titkon újra összeházasodtak Courtney-val. Fél évvel később a brit hadsereg már megint kimutatta a foga fehérjét Észak-Írországbán.

(A pasziánsz olyan játék, valóban elég hozzá a színes, mintás, számozott papírhalom, meg a szabályok. De azért nem rossz, ha akad mellé ez-az. Például kávé. Tejszínnel, mézzel. Igen kellemessé teheti a játék hangulatát az alkohol is, ez azonban bizonyos mennyiségben befolyásolja a szabályokhoz, így a játékhoz való viszonyunkat, ezáltal pedig a játék kimenetelét. Ez nem feltétlen baj, az így fellelt valóság-szegmens gyakran túlszárnyalja a szabályok hűvös tárgyilagosságában fellelhetőt. Megnehezíti azonban annak megállapítását, ki nyer, per analogiam: ki veszít ilyenkor.)

Mindig ősz uralkodott a Csombormenta Teaházban, mindig nyomott kedély, borongás, homály, mindig húsbe hajló félboldogság, mindig tompa könnyűség. Elzsibbadtál, ha beléptél, nem hallotad, hogy ugatnak a kutyák, nem láttad, melyik mélyedésben milyen színű a méces, nem beszéltél róla, mit olvastál éppen, nem emlékeztél, mi volt az ebéd, az égitesteket mindenki elfelejtette, a keretekben csupa éjszakai kép, legalábbis úgy tűnt fel. Az ősz mindenre ráfeküdt a két nem túl nagy, füstös, homályos szobában, bőröd alatt teljesen megalvadt vagy összeaszott a nyár utolsó, alias éjszakája. A szakadatlan kókadtságban elfelejtetted a szeptember aranyát is, el a ragyogó reggelt, amikor, mint a kés, megállt a nevetés a torkodban, és ellepte a világ egyik felét a mélységes némaság, csak a Csombormenta Teaházban szokásos epezöld villant fel a lángok között, epezöld omlott le az emeletekkel, epezöld csorgott a törött üvegdarabokra. Szegény kicsi Föld. Odafönről horpadt golflabdának látszik, melyen nem lehet kivenni sem rendőrt, sem tűzoltót, sem labrador pórázába kapaszkodó, maga sem tudja, miért szaladó vakembert, sem pilótát, sem turistát, sem irodistát, sem azt, aki a kávéfőzőt a nyolcvanötödik emeleten, sem azt, aki belevezeti a gépet, sem azt, aki az ablakon ugrik ki, sem azt, aki a metróban reked bent, sem azt, aki a túlvilágra üzletel, sem azt, aki haza tudósít, sem azt, aki a saját szemének nem tud hinni, sem azt, aki túléli, sem bármely rokont, amint küzd egyre a küzdhetetlennel. Kiszívott, vértelen hetek uszályában holtfáradtan ide-oda csapódó szürke tömeget sem. Elapadtak a könnyek, odaveszett a hang.

November 8-án egy koncert erejéig ismét összeállt a Nirvana. Sok évvel azelőtt két fickó megerőszkolt egy lányt, és közben, a maguk világlátása szerint érthető módon, a Polly című

számot ordították a fülébe. Cobain „sperma- és petesejtpazarlás“-nak nevezte őket. A késő őszi emlékkoncert elején elnézést kért a fogalmazásért. Ezt mindjárt el is magyarázta. Az a két görény, mondta, továbbra is a pokol mélységes mélyén bassza szájba az izzított kurva anyját. Csakhogy. Ha ma ezzel a kifejezéssel illetné őket, ugyan mit kellene mondania arra az alakra, akinek ezt itt – mutatott maga mögé a Ground Zeróra – köszönheti Amerika? A waste of sperm and egg, that's what you are, mister. So why don't you leave the fuck us alone.

Na persze, az a koncert nem mehetett unplugged.

(A pasziánsz olyan játék, tévedés volna azt hinni, az egyedüllét kitörölne belőlünk bármit. Az ötvenkét, esetenként száznégyszáz lap csak a felszínen hordoz alaki azonosságot az év heteinek számával, ugyanígy túlzás volna azonban azt állítani, a különlegesen mintázott és számozott lapok mintegy másik személyként vesznek részt a játékban. Ezzel együtt némely színes lap keményebb ellenfél a mindennapok harcában, mint sok ismeretlen embertársunk. Ezt célszerű észben tartani, ha élvezni akarjuk a leosztásainkat, melyeknek számát elméink alig-alig különböztetheti meg a végtelentől. Helyzetünk ettől könnyen elbizonytalanodik, ugyanakkor lássuk be: mindig újabb és újabb utakra tár kaput. Mely utak természetesen eleve éppen a már emlegetett nyílt végtelenbe futnak, a kapu szó így kicsit mást fed, mint általában. Mindazonáltal orientációnk nem teljesen kiszámíthatatlan. Ez is a szabályok közé tartozik. Még ha nem is a lapok általunk követendő szigorú sorrendjét határozza meg.)

A buli előtt három perccel eleredt az eső. Cobain kiállt, és a maga rendíthetetlen természetességével a nyakába akasztotta a gitárt. Úgy kezdett bele, mintha a mondatot folytatná. A tömeg néma volt.

Kurt Cobain összesen negyvenhétszer énekelte el az All apologies című számot aznap este. És amikor cingár alakja mögött az óriási kivetítőn a repülő orra behatolt az ablaküvegbe – szétbaszta, mondta a repülő az ikertornyoknak, küldlak titeket a faszba, amíg bele nem rohadtok az ürességbe, ez a minta, ez a szabály, tanuljátok meg –, az emberek megbabonázottan medredtek a projektorra, hosszú percekig át.

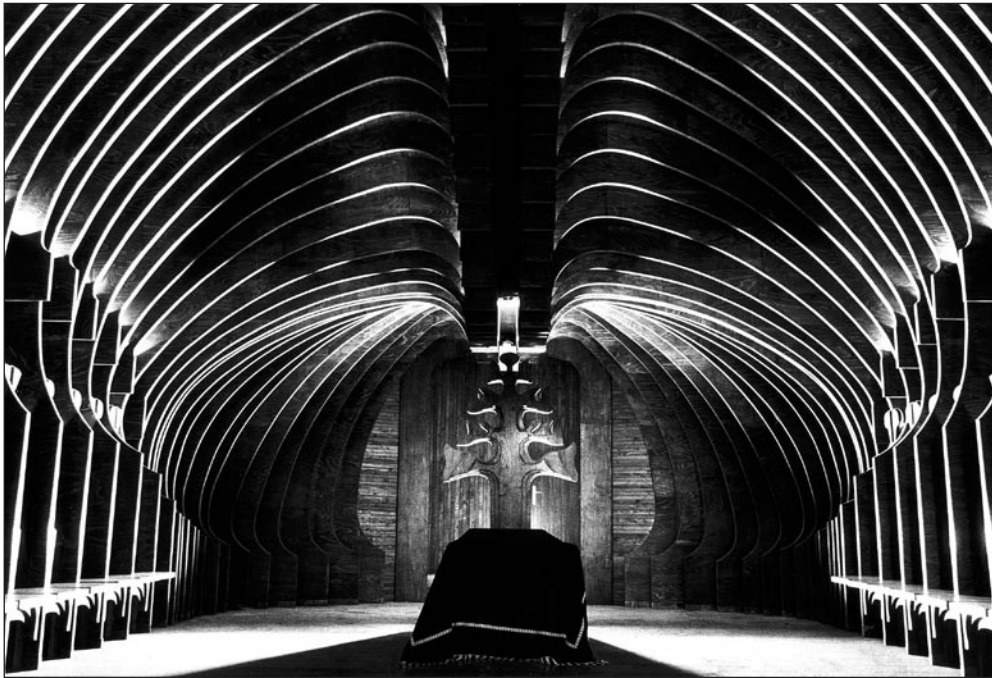
Így esett, hogy nem vették észre, mi történik a színpadon. Mire legközelebb Cobainre akartak nézni, ő már sehol sem volt.

Nem látta többé senki.

A következő héten a sajtó alig győzte sorolni, mi mindenben változtatta meg a Nirvana a világot. *Mi más legyek, bocsánat, csupa bocsánat.* Egy: Megtörte az uszkárhajú rockerek uralmát, össze is omlott Axl Rose, amikor megjelent a Nevermind. (Huszonhét évesen még mindig természetes szőke. Az ilyesmi egészen ritka.) *Mi mást mondhatnék, mindenki buzi.* (Sosem volt különösebben derűs fickó, de időnként az egész világnál viccesebb tudott lenni.) Kettő: kikövezte az utat Britney számára, a top40 típusú rádióadókat ugyanis halálra rémítette a grunge, úgyhogy nagyon gyorsan átváltottak a „Mi a kedvenced“ fedőnevű nyálműveletekre – látni tehát, ő sem volt csupa jószág. *Mi egyebet írjak, nincs is jogom.* Három: még a Starbucks megjelenése előtt felrakta Seattle városát a térképre. *Minek is kéne lennem, csupa-csupa bocsánat.* (Kilencvenhárom július huszonharmadikán már majdnem átlőtte magát a túlpartra.) Négy: Jackón bizony nagyot taszított az obliácion felé vezető rögös úton. *A napban, a napban úgy érzem, egy vagyok, a napban egy. Házas, hát eltemetve.* Tizenegy: nagyon kemény kérdés, most akkor punknak számít-e Avril Lavigne. Shania Twain viszont a nénikéjét hülyítse a Ramones-trikójával. (Body bag, ez volt a kis, fehér poros zacskókra írva. Mintha holttesteket rejtenének. Mintha azokban kellene hazavinnünk mindenkit, akit nem látunk többé.) *Bár olyan lehetnék, mint ti, könnyen ellazultok, találnám meg a sófészkemet, minden az én hibám.* Tizenöt: csak úgy hemzsegnek az imitátorok, de Grant Nicholas csuklószorítói valahogy sosem passzolnak eléggé. *Aqua seafoam shame.* Hét: a heroin, sajnos, a varázs része volt,

akárcsak Sid Vicious esetében. *Napégette*. Talán mert olyan szép fehér, sehol semmi epezöld. *Jégégette*. Jól jött volna kicsit több olyan szám, mint a Sliver, megtévesztően popos hangzással, mégis tele gyötrellemel. Akkor ma a Nirvana lenne a Greenday. *Fulladozik az ellenség hamvaitól*. *All in all is all we are*.

(A pasziánsz olyan játék, legjobb hozzá mégis az ősz. Olyankor az ember feltekint, és maga sem hiszi, amit lát. Kint hűl a sötét, néma fák nyúlkálnak át egymás felett, mintha nagyon unnák, kint nyálkás, nyúlós, ólomszürke. Belül csupa félzsongó boldogság a homály, mécsesek lángja hajladozik fűrgén, belül tompa borongás, könnyű tespedés, bolyhos, régi, védelmező. Csaknem hihetetlen, hogy az ember maga elé terít, aztán félrenéz egy pillanatra, és a színes mintákat viszontlátja a szövevényes szabályok ágai-bogai között. Élesen, pontosan.)

Budapest, Farkasréti temető ravatalozójának belső tere, 1977.

Rászlai Tibor Halántékon az idő

Mondd el nekem estéid üregét,
hol fülledten poshad a bánat,
pattogva nő a borostás penész,
mert nincs hol letenned ruhádat.

Fejed alá követ kerítenél,
terítve fölém az álmok pihe árnyát.
Valahol. Távol. Tülkölnél mint a szél
s a ködbolyhokban anyád sem talál rád.

Hogy kilábalj ebből a rádszakadt
halálos bűnből. Belőlem. Tapad
halántékomon az idő rizspora.
Hátam mögött vihognak a lányok,
összesúgnak. Talányok és tanítványok.

Nem értik az almák sárgult csendjét,
a csonkká-rozsdásult szavak
szaggató-sebző fájdalmas kegyelmét.
Nem értik itt, e sziklából alatt.

Keresd az őszöd-elleni követ,
lépj ki, Te lépj ki a túlcsondult tájba,
hol fák dülöngélnek, mint a részegek
s bokrok tipegnek Isten lábnyomába!

Tomaji Attila
Toszkán anzixek

Hibó Natáliának

1. (Cásole d'Elsa)

ahogy apró köröm a bal kezén
ragyogó fent a hold
ahogy ujjai peregnek hangszerén
mozdul a cédrussor
ahogy a körömágy a jobb kezén
ível fent a hold
ahogy ujjai remegnek a testén
elhaló cédrussor

a szívtenger papírján árnyékok
tengernyi szív
s hullámzó cédrussor –

2. (*Volterra*)

vörös lombok közt
szoríts jól magadhoz
lélek az anyaghoz
ködös dombok közt

bal melled alatt
megdobban a drágakő
ellobban majd ága nő
de veled marad

befutja az érfalat
visz az út fut a vér
két arc ha összeér
végtelen az ég alatt

3. (*Siena*)

a *Campo*-n tenyeremben tartottalak
csókoltam almamagbarna hajadat
Fonte Gaia szökőkútja alatt
kitöröltem korábbi énmagamat

felismertem szétcsobbanó arcaidat
a *Fonte Gaia* szökőkútja alatt
s mint víztükör a fáradt madarakat
a *Campo*-n tenyeremben tartottalak

4. (San Gimignano)

vörösén folyik a napvirág vére
inognak a sötétkarcsú árnyak
egymás tűnő nyomába lépnek
zárulnak a kapuk a szárnyak:
visszatérnek a földbe a fények –

a sötétlő ciprussor fölött
mélyarannyá lett az ég
lent a fűben egy száműzött
vad pipacs pirosa ég –

5. (Piombino)

ahogyan állsz ott úgy áll a hold is
amit nézel azt látja a hold is
lángok a szemek és amit látnak:
ellobbant lángjai a világnak

akkor maradsz mindig velem
ha hátat fordítasz halálnak
ha tudod hogy a szerelem:
név nélkül élni a világban –

6. (Ísola d'Elba)

a Tirrén-tenger partján íródtak verssorok
de a verssorok partján
csak a sirályfehér papír semmije ragyog

a Tirrén-tenger partján teremtés előtti
csöndben s dadogásban
csak a sirályfehér papír semmije vagyok
--

Chrobacsinszky Eszter
Elfogadás

Feltartom két kezem.
Hulljon bele, ami csak jöhet,
Isten-illatú áldás terem
Úgyis csak meg odafent.

Vagy jöhet eső, holt madár,
Rég feldobott kő vagy egy szag,
Felszivárgó, ősszel gazdátlan nyár,
Mindent, mindent tenyerem befogad.

Miért öröközlek a fenyők?

Magas fák közt suhogó szél,
Eljövendő esők illata,
Kéreg alatt születendő levél,
Gyantába ragadva az éjszaka.

Vékony tűskékről a szabadság lenéz,
Tekintetét bezárja a föld,
Olyan keskeny, hogy nem járja penész,
Mi lentről szürke, itt újra zöld.

Távolinak érződik az élet,
A hömpölygő hangok, sokkerekű világ.
Azért tartanak meg minden levelet,
Ne kelljen nekik is sodródni tovább.

Háló Gyula **Karácsonyi könyörgés**

Öltözz hóba, havazásba,
karácsonyi ámulásba,
kincseid aggasd a fákra,
vétkeidet hajítsd hátra;
ülj karácsony ablakába!

Hallgass a gyermek szavára,
dőlj rá erős jászolára,
öltöztess föl csillogásba
szép szemed, mindenki lássa;
ülj karácsony ablakába!

Bujtasd ünnepi ruhába
fázó szíved, forró lázba,
hordjál derűt mennyből házba,
vidd a jó hírt, vidd világba;
ülj karácsony ablakába!

Simeon

A száj nyálkahártyája foltosodik,
s a zártalan gyomortól egyre bűdösebb,
beszélgetéskor elfordítja arcát
és fogai helyét ujjaival takarja,
de önfeledt pillanataiban hunyorog,
s mint a remény, oly huncut,
majd ismét gyötrött húsa émelyegteti,
mikor megpillantja a kisdedet,
mitől újra fiatal, sőt újra születik.
Most már meghalhat: mindent látott.

Lászlóffy Csaba

1. A kancsin nézés gyakorlata

Az egész akkor kezd gyanússá válni
amikor a *haldoklásaiddal szemben*
már nem vagy teljesen érzéketlen
amikor a rikító zöld rét után rikító
pirosnak látod a saját véredet
agyacskád hiába ketyeg (kotyog)
egészségesen a hámló fejbőr alatt

ó te szegény teremtés a kihűlt
lakásban a hideg ágyba bújva
a durván ostobán felhasított térben
(elég egy kis rés a rosszul záró
öreg ablakfán – nem kell ahhoz
úrhzuzat hogy az ember ukmukfukk
elpatkoljon akár leghétköznapibb álmában)

hangoskodás a nagy asztalnál családi ebéd
az unoka megragad egy fogpiszkálót
s mielőtt homlokodba szúrná megkérdezi:

nagytata te tudsz kancsin nézni?
(mióta teszem ezt már (!) gondolod
persze befelé a semmi felé kacsintva) –

hát ilyen egyszerű képzelődés a meghalás

2. A miniatúra*

Csecsemőkoponyámra emlékezem
a fejem úgy összezsugorodott akár egy
kiszáradt főzőtök egy sült birsalma –
amikor mákszem nagyságú lesz
(„*ki ismer engem?*” a szeretetet most
hagyjuk) blúzod zsebében hordhatnád
csak hát ami elillant belőle
(volt-e egyáltalán?) humorom

látom súgni akarsz valamit a fülemben
amely szinte már egészen eltűnt
az a kidudorodó torz kis maradvány
mint gyufaszál feje talán a dobhártya
nincsen benne semmi mágikus
ha forró lehetetettől még kigyúl?

* Wojciech Kuczok ötlete alapján

3. (kóda)

Nincs ebben semmi patológikus
házasság-neurózis vagy depresszió
a felhő vagyok (nem emlék)
még érzékelhető

ablakpárkányon kihajló fatörzs
visszatart a gyökérzet

hozzá kell szokni ejtőernyőt
államférfiakat röptet a szél
vagy csak lebegő táviratok.

2005. április 9.

Az utódok avagy a költő esélye

„Olyan minden könyv, testvér, mint egy legyűrt betegség.
De az, ki hozzád szólt, ott van a mélyben.”
(Lucian Blaga)*

Árvíz után újabb istencsapás:
marad fülükben egy-egy szó talán?

Mennyi ismeretlen kifejezés, gondolja a lány; még hogy: kígyó a *kalangyában!* – (tetszik neki különben a három-ujj vastag csúszómászó, feszülő testén a foltokkal). Attól a szótól is zavarba jött, ami állítólag a végzete volt annak a rusztikus költőnek: *eretnekhit!* „Naná, még elpusztulok, érzem, ha nem ihatok valami jégbehűtött fincsi italt, egy kólát, vagy tonicot vodkával. Ez a csobán «friss» és «üdítő» kútvízzel kínált; mosolyra állt a szája (bajszja, mint ősi zuzmó), amint hozzátette, hogy: *Elhiheti a kisasszony, hogy itt falun született volt az öröklét...* Lenéztem az ócska kútba: békanyál csillogott körben a kővátatokban, brekegést is hallottam, esküszöm! Szóval itt élt az a dilinós öreg!” – szakad ki az autóstoppra váró nagyvárosi csajból egy megkönnyebbült sóhaj. És szánakozva gondol a rég halott költőre, akire rárothadt a termés, miközben, mondják, fonnyadtlevél-erezetekből jósolt s olyan címeket írt a versei fölé, mint például: Hérakleitosz a folyónál; közben a hegyekből lezúduló árvíz mindent elvitt, még a ceruzáját se találta meg a nyúlós iszapban, mely bugyborékolva feneketlen-mély bugyrába süllyesztette a döglött borjúba rekedt bölgést a máktejjel altatott kínokkal s a Szűzanya képére festett földöntúli szomorúsággal alaposan elkeverve.

2005

* 110 éve született

Koncsol László

Sárospataki történetek, 1947-1950

1947. augusztus 29-én Édesapám átszökött velem Sátoraljaújhelybe az országhatáron. 1942-től magyar, az államfordulat után két évig, miután a szlovákiai magyar iskolákat bezárták, pedagógusainkat szélnek eresztették, szlovák iskolába jártam. Az oktatás nyelvét nem tudtam, ezért iskolalátogatásom fabatkát sem ért. Részben emiatt, részben mert rákerültünk a Magyarországra telepítendőek névjegyzékére, a csonka családi tanács úgy döntött, s ebben magam is benne voltam, hogy Patakra megyek. Nővérem a nyíregyházi református tanítónőképzőben tanult, akkor kezdte utolsó tanévét, elhelyezkedni pedig az ismert okokból csak Magyarországon tudhatott.

Átszöktünk, megszálltunk a Kúkoly családnál, másnap pedig átvonatoztunk Sárospatakra. Palumbo Gyula tanár úr (történelem-latin!), a Humán Internátus igazgatója kijelölte ágyamat, s egy rövid ismerkedés után az Iskolakert sétányain, a szobrok kettős sorfala közt a Főiskola felé indultunk. Édesapám tizenkét évig tanult a hatalmas épülettömb reformkori, vaskos falai közt, vizsgáira az Iskolakertben készült, s mindent meg akart nekem mutatni. A levegőváltozástól s az izgalmaktól, 11 évesen sűrű csalánkiütést kaptam, vakaróznom kellett, s ilyen állapotomban mutatott be a Főiskola udvarán felfele lépdelő Novák Sándor tanár úrnak, frontharcos bajtársának az I. világháborúból. A szép arcú, hófehér hajú, egy légnyomástól reszkető fejű öregúr, Sándor bácsi, a híres *Nagymajtényi síkon* kezdetű dal szerzője és Édesapám egymás nyakába borult, és (1947 nyara!) rázta őket a férfizokogás. Fölmentünk az igazgatói szobába, elintéztük a formáságokat, majd a Nagykönyvtárba, ahol Gulyás József főigazgató úr mindent megmutatott és elmagyarázott. (Egy évig ő volt a magyartanárunk, s az osztályt még az ősszel fölvitte könyvbirodalmába. „Na, kis Koncsol”, fordult hozzám a díszteremben, „mondd meg az osztálytársaidnak, hány könyvet őriz a gyűjteményünk!” Elfelejtettem, s ő rám pirított – de a számokkal, sajnos, még ezen a szinten is hadilábon állok.) Bejártuk a kétemeletes épületet, az Iskolakertet, fölmentünk a Várba, amely akkor még tárva-nyitva állt, le a Bodroghoz. Lakatoséknál, akiről az alábbiakban bőven lesz szó, megebédeltünk, meg is vacsoráztunk. Édesapámat kikísértem az állomásra, s feltört lelkemből a spontán, férfias fogadalom, mert Patak és a bátor, természetes, nem félve-suttogva mondott magyar beszéd teljesen lenyűgözött: „Édesapám, ígérem, hogy nem fogok sírni!” Mosolygott, megsimogatott, megcsókolt, s a vonat elvitte őt Újhely, a Sátor- és a Koporsóhegy felé, én pedig visszamentem a Humánba. Csupa viszketés voltam, egyedül laktam az épületet, a négyágyas szobát, fájt a fejem, lefeküdtem, a falnak fordultam – és kirobbant belőlem életem második legkeservesebb jajongása. Másfél éve halt szörnyet Édesanyám Budapesten, s én hozzá kiáltoztam, Őt szólongattam fuldokolva: „Édesanyám, maradj velem, ne hagyj el, gyere ide, segíts, vigyázz rám!” Álomba sírtam magam. Másnap szállingózni kezdtek a fiúk, megjött majdani szobafőnököm, az ötödikes Bartha Béla, aztán osztály- és három évig szobatársam, a matolcsi Kisgyörgy Karcsi, és sorra mind a többiek. Elsős gimnazista lettem volna a negyedik és ötödik szlovák osztály után anélkül, hogy számottevően megtanultam volna szlovákul, de az első gimnáziumból ötödik általános lett, így hát kétszer jártam ötödikbe. Fölvehettem volna mindjárt a hatodikot, de a két éves kiesés után Édesapám és az igazgatóság jobbnak látta, ha egy tanévre visszahátrálok. Igazuk lett, az ötödiket minden különösebb megerőltetés nélkül kítűnő eredménnyel zártam

le. Így kezdődött nyolcévesnek indult, de a történelem és az Úr akaratából háromra sikeredett sárospataki deákpályám.

Mind Novák Sándor, mind Gulyás József tanította osztályomat egy-egy évig. Kedveltem őket nagyon, Sándor bácsit pedig talán – valószínűleg – azért a zokogó összeborulásukért meg azért is, amit Édesapám mondott róla, apámként szerettem. Később, ha láttam az utcán, kezében tejeskannájával, mindig hozzászegődtem, s házáig kísértem, amelyre aztán emléktábla került. Gulyás József festett portréja a Nagykönyvtár egyik kutatószobájának faláról tekint rám. Mondták, amikor Horthy Patakra látogatott, az Iskolakert főkapujában ő köszöntötte a kormányzót. Kezet fogtak, és Gulyás tanár úr, akit a Debreceni Református Főiskola nevelt Pataknak, Horthy tenyerének érintését megőrzendő napokig nem mosott kezét. Kiváló kutató volt, írásait, tanulmányait, forrásközléseit pozsonyi egyetemi hallgatóként irodalomtörténeti szaklapokban olvastam.

A felvidéki magyar diákok százainak magyarországi tanulmányairól a kommunista „szellemi szesztilalom” (Weöres) éveiben kevés memoár született. Sárospatakon félszáznál több szlovákiai kis és nagy magyar kamasz tanult, aki hazai magyar iskolák híján is anyanyelvén akarta elsajátítani a szükséges ismereteket, s minden kockázatot vállalt érte. Útlevelet nem kaphattunk, csak később enyhítettek a szigoron, hát bujdosnunk kellett. Nekivágtunk a zöld határnak, átszöktünk, s ezt kevés kivétellel minden sátoros ünnep, tanítási és szénzünet előtt-után meg kellett tennünk, ha látni akartuk szeretteinket. A nagyobb diákok, Dobos, Mács, Tolvaj, Jakab és mások már 1945-től, a kisebbek később kezdték el peregrinációjukat. Pataki és átkelési emlényeimből szeretnék átnyújtani a kedves mai és majdani Olvasónak néhány olyat, amely jól jellemzi a korszakot s benne akkori helyzetünket.

A felvidéki magyarság azt köszönheti az akkori magyarországi iskoláknak, hogy amikor ismét lélegzethez juttatták, jórészt az odaát tanult pályakezdők vették át a közművelődés, valamint a közoktatás irányító szerepeit. Az anyaországi iskolák segítségével aligha tartana ott a felvidéki magyar kultúra, ahol tart. Köszönet érte!

Három évig Palumby Gyula keze alatt, a Humánban laktam. Igazgatónk a lépcsők alá egy nagy, fekete táblát csavaroztatott a falra, a táblába kampós szögecskéket veretett, minden szög alatt az internátus egy-egy lakójának neve állt, s aki a délutáni pihenő során elhagyta az épületet, úticélját fölírta egy cédulára, és neve fölé szúrta. Hogy ne kelljen mindig új cetlit írnom, kettőt készítettem, s hol az egyiket, hol a másikat akasztottam ki. Az egyik Bodroghalászt, ott élő nővéremet, a másik a várost jelölte meg tartózkodási helyemül. – Egy délután a sátoraljaujhelyi Várhegy tövébe kellett kisvonatoznom, mert tartoztam az internátusnak cukorral, tojással, liszttel, sóval, zsírral, burgonyával és némi pénzzel, s költségeimet családi cserebere útján a felvidéki (zempléni) falumból, Deregyőről áttelepített, majd Patakról a Várhegy alá költözött Lakatos Feri bácsi állta. Úgy ülttem a kisvonatra, hogy a szögön bodroghalászi cédulám fityegett. Palumbyék ellenőrző körutat szerveztek, s nem voltam a nővéremnél, pedig ez csak egészen ritka kivételképp fordult elő. A Palumby család is velünk étkezett, s aznap vacsora után, az ebédlőben igazgatónk fölállt, és következett a számonkérés. „Kis Koncsol, merre jártál délután?” Mondtam, hogy a hátralék dolgát intéztem Lakatoséknál. „Miért nem azt írtad a táblára?” Lusta voltam, rebegtem elszorult torokkal, égő füllel. „Alamuszi macska nagyot ugrik”, dörögte Palumby tanár úr, s nyakamba szózott egy egyhetes internátusi fogságot. Erről a nagyot ugró alamuszi macskáról tőle hallottam először, és soha el nem felejtem. Így bővül az ember anyanyelvtudása.

Palumby tanár úrral kapcsolatos az az emlékem is, hogy Patakra látogatott a MÁV Szimfonikus Zenekar. Igazgatónk pár nappal korábban bejelentette a készülő nagy eseményt, s hogy

egész internátusi diákseregletünk részt vesz a konviktusi koncerten. Egy nagyobb társunk, aki magát botfűlűnek állította, tiltakozott a testületi kivonulás ellen, s azt találta mondani vacsora után az ebédlőben, az ilyen kérdésekre fenntartott időben, hogy igazgató urunk nem tehet egy hangversenyt kötelezővé. Palumby így zárta le a heves vitát: „Én egy szóval sem mondtam, hogy kötelező, én azt mondtam, hogy a hangversenyre mindenkinek el *kell* mennie. Te is eljössz, fiam, mert ilyet, amióta kétágú vagy, még nem láttál. Dixi. Punctum.” Elmentünk, s ez volt életem első szimfonikus hangversenye. Nem felejttem: egy zongoraművész, utána kellene nézmem, ki volt az, Liszt *Haláltáncát* adta elő. A gregorián *Dies irae*-dallamot, amely XC. zsoltárunk melódiájába is átszőődött, akkor hallottam először. Ha azóta Berlioz, Rachmanyinov, Verdi adaptációjában hallom, ez a pataki hangverseny jut eszembe.

Ugyancsak Palumby mondta egy vacsorai eligazításon egy lakótársunknak, aki elpanaszolta neki, hogy szobájukban kiégett egy villanykörte: „Én körte, te körte, ökör te, miért nekem mondd ezt? János bácsinak mondd, a karbantartás az ő felségterülete.”

1950. május 28-29. éjjelén tavaszi orkán dülta meg Patakot. Reggelre az ítélet elvonult, fölragyogott a nap, és zengett az Iskolakert a madarak koloratúráitól. Eljött a reggeli félórája, s igazgatónk kivételesen egyedül vonult le az alagsori ebédlőbe. A tanári asztalnál megállt, s halkán ezt mondta: „Ha egy-egy nagy pataki tanár az Úrhoz költözik, vihar kél, s az Iskolakert fái közül mindig kicsavar egyet. Az éjjel vihar sujtot le ránk, kicsavart egy tölgyfát, az Úr pedig magához vette Mátyás Ernő professzor úr lelkét. Temetésére kivonulunk, imáinkban pedig megemlékezünk róla.” Az elhalálozott teológiai professzor, akit Erdély adott Pataknak, Böhm Károly és Ravasz László tanítványa, Áprily Lajos barátja volt, s az Újszövetség professzoraként vált híressé. Igazgatónk, Palumby tanár úr Mátyás professzor leányát, Juditot vette feleségül.

Nevelőink teljes felelősséget vállaltak értünk, s ebbe az is beletartozott, hogy minden hétvégén levelet kellett írunk szüleinknek. Szombati szilenciumunk óráiban ragadtunk tollat, róttuk papírra megszabott négyoldalas beszámolóinkat, amit a megcímezett és fölbélyegzett borítékba csúsztattunk, s átadtunk felügyelő tanárunknak. A borítékot a terjedelem ellenőrzése után ők zárták le, s vitték a városka neoreneszánsz postájára. Micsoda veszteség, hogy az a rengeteg hétvégi beszámolóm mind egy szálíg füstté vált! Édesapám mindig a házkutatásoktól félt, s nem akarta, hogy magánleveleink a csehszlovák államrendőrség irattárába kerüljenek; a postai cenzúra egyébként is átfésülte már őket, ezt szem előtt tartva fogalmaztam, de mégis félt, és leveleim elolvasása után minden küldeményem a konyha tűzére vettetett. Három pataki évem részletes története segített megfőzni enyéim ebédeit Deregnyn.

A 450 éves pataki nagytalálkozón Újszász Kálmán professzor urat kerestem hivatali szobájában, de a nyitott ajtónál, balra csak egy nagyon testes, nagyon piros arcú idős urat találtam, papi feketében; állva lapozott valami könyvet vagy folyóiratot. Köszöntem, szemem körbesiklott a helyiségen, s a sötét ruhás öregúron állapotodott meg. Mondtam, kivel szeretnék szót váltani, mire a lelkész formájú úr rám nézett, mondván: „Ejnye, kis Koncsol, hát meg sem ismeresz? Én vagyok Gyulumby Pala, a te volt igazgatód.” A diákság titkon ezzel az anagrammal becézgette, s kedves volt tőle, hogy így mutatkozott be – engem viszont az hökkentett meg, hogy kisdíákként, 11-14 éves koromban tartoztam a keze alá, s bár aztán a Felvidéken ragadtam, és 1950 nyaratól harmincegy évig nem láttuk egymást, ő mégis rögtön megismert. S hogy ő ismert rám, nem pedig én őrá.

Ha már a patakiak erős emlékezeténél tartunk, Édesapámmal, aki – mint említettem – tizenkét évig koptatta a Főiskola lépcsőit és padjait, s papi vizsgáját 1920-ban, négyéves frontszolgálat után tette le, 1962-ben Patakra látogattunk. Ekkor, leszerelésem után már én is kaphattam egyszeri átkelésre jogosító csehszlovák útlevelet a „barátivá lett” (spriatelené) Magyarországra. Édesapám nyiratkozni-borotválkozni kívánt, s betértünk a Lorántffy utca borbélyműhelyébe,

ahova ő diákként 1914 előtt, én 1947-50-ben, mindketten eljárom. Még dolgozott az öreg mester, akire 12 év múltán nem volt nehéz ráismernem, alakja ma is előttem áll, az igazi meglepetést mégis ő okozta, amikor Édesapámra ismert. „Őn az a felvidéki lelkész, hogy is hívják csak, tudom már” – s mondta a nevét – „akit a főiskola nevelt. Rég járt minálunk. Hogy élnek odaát, tiszteletes úr?” Ez bizony nem tizenkét, hanem negyvenkét esztendő befogó emlékezet volt.

Újabb ilyen élményem Szathmáry István tanár úrhoz kapcsolódik. A háború után ő volt a református egyház kántora, s nekem, aki akkor zenei pályára készültem, zongorát tanultam Tóth Karolynál, és nemcsak otthon, hanem az Imaterem orgonáján is szolgáltam, magas, erős természetével is imponált a nagy, templomi hangszer játékasztalánál. Egyszer aztán hatalmas örömmre ő vette át osztályunkban a magyar órákat, s vitte őket halkán, kedvesen, ránk sugárzó gyöngéd, becézgető szeretetével tavaszig. Akkor aztán bejött, s tudunkra adta, hogy mivel az egyház szolgálatát nem adja föl, meg kell válnia az iskolától. Egész osztályunk a padokra borulva zokogott, úgy búcsúzott el tőle. Több mint húsz évig nem láttam, mondták, hogy már nem is él, aztán úgy hallottam, hogy megvan, de szinte teljesen megvakult. Az MTA Irodalomtudományi Intézete 1974-ben Szenczi Molnár Albert életműve köré vándorulást szervezett Patakra, s ezen Pozsonyból hárman is részt vettünk. Kolléganőmnek meg akartam mutatni a városkát, s a Kossuth Lajos utcán ballagtunk a Hustác felé, amikor jelenést láttam: Szathmáry tanár úr jött szembe, majd tért át vagy húsz méternyire tőlünk a református templom alatti járdára. Földbe gyökereztem: „Tanár úr!” Nem hallotta, tovább lépdelt. „Szathmáry tanár úr!” – szóltam harsányabban, s már indultam is feléje. Megállt, odaértem. „Tanár úr, persze, nem ismer meg. Egy gyöngé évig a tanítványa voltam.” Nézett, nézett, s mielőtt bemutatkozhattam volna, már mondta is: „Koncsol Laci vagy, jól emlékszem rád. Isten hozott Patakon.” Elgyöngültem, úgy megrendített találkozásunk. „Hogy lehet az, hogy tanár úr annyi év után is emlékszik a nevemre?” Moosolyogva válaszolt: „Mi pedagógusok már csak ilyenek vagyunk.” S midőn ezt az emlékezőt írom, megjött Szathmáry tanár úr gyászjelentése. Legyen áldott az emlékezte! Nem voltam rajz- és festőtehetség, s nem tartoztam Nagy Dezső céhbéli kedveltjei közé, mint például egyik igen kedves pajtásom, Rónai Tamás, de őt magát, a középtermetű, sűrű fekete hajú, sűrű szemöldökű rajztanárt nagyon szerettem. Emlékeiben összekevert valakivel; később nemcsak nővéremnek, de nekem is azt emlegette, s ebből nem sikerült kitérítenem, hogy egyszer egy óráján rajtakapott, amint egy nagy fej nyers vöröshagymát hersegtettem nagy harapásokkal. Az igazság az, hogy a hagymát és a fokhagymát úgy ötvenéves koromig ki sem állhattam, s fogalmam sincs, melyik osztálytársam lehetett az a rusztikus izlésű és vasgyomrú fiúcska, aki a hagyma csábításának a rajzteremben sem bírta ellenállni. – Mondom, szerettem Nagy Dezsőt, derűs, jó humorú tanár volt, azokra sem haragudott, akik, mint én, a ceruzát és az ecsetet érzéketlenül kezelték. Így esett, hogy 1970 nyarán Prágában, amikor egy cseh mondagyűjtemény fordítására készülve egy francia nyelvű prágai útikalauzzal feleségem és kislányom társaságában két hétig helyszíneltem a templomokat, házakat, szobrokat és kapualjakat, az Aranycsinálók utcájában a nyári turistakavalkádból Nagy Dezső kedves figurája vált ki. Turistabakancsban, rövid nadrágban, egy tömött hátizsák alatt görnyedezve jött egy fiatalember kíséretében, aki a fia volt. Tomboló örömmel üdvözöltem, ő rögtön előadta a hagymahistóriát, aztán söröztünk, hazamenet pedig megálltak nálunk Pozsonyban. Szállást is adtunk nekik, Patakon pedig a következő év nyarán fölkerestem. Boroztunk, emlékeztünk, ismét előkerült a hagyma dolga, de akkor már ráhagytam, néztem szép festményeit, és akkor már testvéremként szerettem. Közben eltemette hitvesét, s egy nyáron, amikor ismét Patakon jártunk, az utcán botlottunk egymásba. Beültünk hármasban a Rákóczi utcai cukrászdába, kávéit ittunk, s elpanaszolta magányát. Alig jut jó falatokhoz, úgy megenne egy jó sűrű, csül-

kös bablevest, mondta. Mindjárt meg is hívtuk Pozsonyba, hogy majd Katica jól tartja csülkös bablevessel, de nem jött, s 1988-ban hitvese mellé költözött a pataki temetőbe.

Ő vitt el bennünket a pataki képkiallításokra. A Várban a háború után művésztelep létesült, festők és muzsikusok cserélődtek benne, a várkastély – a Windischgratz-hercegi székhely – folyosóin tematikus tárlatok képei vártak ránk. Tanárunk minden alkalommal végigvezetett bennünket a képek előtt; a magyar impresszionisták dolgaira különösen élénken emlékszem, Szinyei Merse, Rippl-Rónai festményei nyilván tanárunk magyarázatai és elemzései folytán is emlékezetesek maradtak. (Ott láttam először Rippl-Rónai Piacsek bácsiról festett képeit.) Rónai Tomival, aki festőművész tehetség volt, többször is visszatértünk a Várba, hogy a képeket végignézzük, s megbeszéljük őket.

Másik érdekes, de immár hús-vér festőélményem Győri Elekhez kapcsolódik. Őt földije, természetrajz- és énektanárunk, internátusi felügyelőnk, Sipos József tiszteletes úr hozta Patakra. Győri szegény kétkézi falusi ember, kovácsinas volt, őstehetség, naív festő, a két háború közötti népi mozgalom fedezett föl, és emelt ki környezetéből. Sipos tanár úr közénk telepítette, Újszászy professzorral fölkarolták, kosztot, lakást, műtermet biztosítottak neki, meghívták az internátusokba, hogy beszéljen magáról, tiszaháti (ladányi) falujáról és művészetéről. Üdülni jártunk műtermébe, úgy emlékszem, az iskolakórház alagsorába. Akkor is festett, ha fölkerestük, s ami a vászonra került, azt közben ugyanolyan színesen el is mesélte. Tiszaladányt festette, a szántást, a vetést, az aratást, a tengeritörést-morzsolást, az esküvőket, a lakodalmakat, a temetést, az istentiszteletet, a cigányélet jeleneteit, az árvizeket – elmondta, hogy egy nagy alakú árvízképét a Nemzeti Galéria is megvásárolta. Tátott szájjal és tágra nyílt szemmel-füllel hallgattuk-néztük, ahogy faluja titkai, amelyek hozzánk, falusi gyerekekhez is közel álltak, színesen a vászonra telepszének. Több képére földim és egyik internátusi felügyelőm, egyik versem hőse és címzettje, a pataki Gyűjtemények igazgatója, Szentimrei Mihály halászi parókiájának falán csodálkoztam rá, de közben vagy három évtized elszuhant velünk, Győri Elek pedig 1962-ben megtért Teremtőjéhez.

A művésztelepen készült első nemzetközi megmérettetésére az akkortájt, 1946-ban szerveződött Tátrai Vonósnégyes. Tátrai Vilmos hegedűművész kamarázásából állt össze a nagy jövő elé néző együttes; a muzsikusok Patakra vonultak el, hogy nyugodtan készülhessenek az európai vonósnégyesek prágai versenyére. A Várkertbe szép időben kiszűrődött muzsikájuk, s amikor úgy érezték, hogy az előadásra szánt művek készek rá, végigjárták a városka alkalmas intézményeit, s minden este más közönségnek adták elő Mozartot, Beethovent, Bartókot és Smetanát. Úgy emlékszem, először a városi művelődési házban hangzott el műsoruk, s ott voltam a teremben. Aztán a Főiskola imatermében, majd a Konviktusban, nálunk a Humánban s az Angolban muzsikáltak. Én mint egy kiskutya kísértem őket minden helyszínre. Palumby tanár úr elengedett, s hallgattam klasszikusainkat. Tátrai a zenében gyakorlatlan ifjak részére apró értelmezéseket is tartott; mélyen elmémbé vésődött Smetana e-moll, 1876-os vonósnégyese, az *Életemből* (Z méha zivota), amelybe a szerző megsüketülésének drámáját is belekomponálta. – A kilencvenes évek elején a Tátrai Vonósnégyes a pozsonyi Óvárosháza tükörtermében hangversenyzett, s az egyik szünetben odébb kellett tolni a nagy hangversenyzongorát. Az első sorban ültem, föl pattantam, s Tátraival kettesben feszültünk neki a nehéz hangszernek. „Tazká práca” (nehéz munka), szóló oda szlovákul abban a hiszemben, hogy szlovák vagyok, mire magyarul válaszoltam, s előadtam neki, hogy jelen voltam Patakon, amikor kamarazenekeara első próbahangversenyeit adta a diákoknak, s hogy helyről helyre kísértem őket. Fölsoroltam, miket játszottak – ő pedig azt, hogy a prágai fesztiválról ők hozták el a pálmát.

Sipos József református lelkész, zongora- és énektanár, két évig osztályfőnököm, internátusi felügyelőm, ének- és természetrajz tanárom volt. Túlélte a szovjet hadifogságot, egyszer

elpanaszolta, hogy hónapokba került, amíg merev ujjával meg tudta szólaltatni a zongorát. Én az óráimat Tóth Károlytól, a Képző zenetanárától vettem, aki az amerikai hadifogságból, német területről elhasználatlan ujjakkal tért haza, egy miskolci rokonommal került a fogolytáborba, ahonnan szabadon kijárhattak, s tanárom, akinek orgonaművész diplomája is volt, a környék minden német templomi hangszerét kipróbálhatta. Siposnak azonban volt egy csodálatos altfurulyája, amelyet egy hortobágyi pásztor faragott ki neki nagy művészettel, s hangszeres köré furulyanegyest szervezett. Keresztapámtól, Szendrey László hejőbábai lelkésztől kaptam ajándékba egy Béres-furulyát, játszottam is rajta, s tagja lettem a Sipos-féle iskolai furulyakvartetnek. Gyakorolgtunk, s pár alkalommal fölléptünk az Imateremben. Sipos tanár úr az ún. Kodály-módszerrel tanította – mint Szabó Ernő is – az iskolai éneket, volt egy hosszú pálcája, annak végébe egy kovácsmester egy lapos, kerek lemezt kalapált ki, vele mutatta tanárunk a zeneterem kottavonalas tábláján a hangokat, mi pedig szolmizálva hol a tábláról, hol kézjeleiről énekeltük őket. Így tanulták meg sokan a lapról olvasást, bár ez nekem, aki zongoráztam, orgonáztam és furulyáztam, szintén jó kiegészítő tanulmány volt. Az 1948-as főiskolai egyházi énekismereti versenyt könnyű volt megnyernem. A verseny második helyezettjével, Darányi Lajos orgonaművésszel, az akkori pataki lelkész-esperes fiával tavaly találkoztam Debrecenben.

Furulyám minden egyéb holmimmal abban a nagy ládában maradt, amelyet Lakatos Feri bácsi szerzett vagy készíttetett nekem Patakra. Benne lapult a téli holmim, ott voltak a könyveim, tankönyveim, kottáim, lent a Humán alagsorában, s ha olykor, évente egyszer-kétszer valamelyik magyarországi rokonomtól élelmiszercsomagot kaptam, ott kellett tárolnom, de csak pár óráig, mert a szabály úgy szólt, hogy minden ajándék elemőzsiát meg kell osztanunk társainkkal. Fájt, nem fájt, nem tehetünk mást. A kiolvasztott avas vaj, avas szalonna, a szájpadrólunkhoz tapadó sárga kukoricakenyér mellé, két-három-négy évvel a háború után igen jól jött volna pár szál házikolbász, hurka, abált szalonna és csirkesült, de mások is vágytak az ilyen ritkaságokra, s tanultuk az önzetlenséget, a közösségi szellemet, amely így a zsigereinkig is leszívargott. – Két évtized is elszelelt, amikor találkoztam a Humán gondnokával, János báccsival. Könyökével a Kazinczy utcai ház kapuját támasztotta, és megismert. „Maga volt az a felvidéki fiúcska, aki 1950 szeptemberében nem tért vissza hozzánk. Hónapokig őriztük a ládját, nem tudtuk, mi történt, aztán jött a nővére, és elszállította.” Nem tudott behívni, mert nagybeteg volt a felesége, de ott, a kapuban jól elbeszélgettünk. Mondta, hogy örök szenvedélye a gyalogtúrázás, járja barátaival a Magas- és Alacsony-Tátrát, és egészséges. Szerettem János bácsit, nagyokat beszélgettünk, mert gyakran fájt a fejem, s egy-egy tanítási napot ki is kellett hagynom emiatt. Feküdtem, ő takarítás közben pár percre leült a szobámban, és kicseréltük eszméinket. – A Patakon maradt láda akaratlan bűnéből télikabát és téli ruha nélkül mentem Dunaszerdahelyre és Komáromba. Akkor jött nálunk divatba a zöld átmeneti vadász-kabát, a Hubertus; olcsó tömegáru volt, néhány telet benne vészeltem át.

Szüleim a front közeledtével a később Patakra települt Pásztorniczky család felvégi házába vitték, s ott befalazták ruhatárunk javát, de odalett, mert valaki jó pontokat akart szerezni az oroszoknál, akik a falat kibontották, s egy teherkocsin minden tartalék holminkat elvitték. Egy UNRRA-küldemény enyhített némileg a nyomorúságunkon, s az egyik zsákba egy csapott vállú, szálkás mintázatú barna télikabát is bekerült, nagyjából az én méreteimre. Ezt vittem Patakra, bár nem szívesen hordtam, mert az én keskeny, aszténiás gyerekvállamon lötyögött és lefele csúszott. A Humánban lakott viszont a valamivel idősebb Arday Laci, aki egy front előli menekülésből tért meg, s hajlékukat, a parókiát távollétükben kifosztották. Lacinak, aki azt hiszem, ingyenesség vagy valami nagyobb kedvezmény fejében, mert több testvére is tanult akkor Patakon, a portás szerepét vitte, ott ült mindig az üvegfal mögött, ott is tanult,

még UNRRA-felöltje sem volt, s ha télen ki akart menni a városba, az enyémet kérte kölcsön. Sportos gyerek volt, később testnevelő tanár lett Budapesten, s rajta jól állt az én csapott vállú télikapátom. 1984-ben egynapos villámlátogatást tettünk feleségemmel a Balatonon, s fürdőnadrágban lángosért és sörért indultam a kioszk felé, amikor valaki a keresztneveemen szólított. Gyakori név az enyémet, s tovább botorkáltam a homokban, de immár a teljes neveemet hallottam a hátam mögül. Odafordultam, s egy fürdőnadrágos, kisportolt férfi mosolygott rám, két oldalán két kisgyerekekkel. „Nem ismered meg?” – kérdezte. „Volt neked a Humánban egy csapott vállú, szálkás mintázatú barna, klassz amerikai télikapátod, s ha kellett, mindig kölcsön adtad nekem. Mintha rám szabták volna. Én vagyok Arday Laci.” Egymás nyakába estünk, s első kérdésem ez volt: „Hogy a fenébe ismertél meg? Közben szakállam nőtt, és egy szálfürdőnadrágban vonulok itt a víz partján.” „Semmit se változtál”, mondta. „Olyan vagy, mint akkor.” Mindjárt meg is látogattuk őket, egy kőhajításnyira laktak Sziklay László professzortól s a Kuny Domokos utcától, ahol anyai nagybátyám és Péter János volt református püspök, Kádár János egykori külügyminisztere élt.

Háború utáni három pataki esztendőm egyik nagy élménye Erzsi néni volt, aki nap mint nap a Rákóczi és a Táncsics utca sarkára állított asztalnál árusította finomságait: zsíroskenyeret, zöldséget, cukorkát, almát, ősszel szőlőt és ki tudja, mi mindent még. Engem leginkább a szőleje vonzott, de pénz híján csak olykor vásárolhattam nála, jórészt messziről vágyakoztam csemegéire. Édes szavú néni volt, valamelyik zempléni félszlovák településről, ha jól emlékszem, pásztor családból származott, s árusítás közben nevelni is próbált bennünket. Amikor a pataki teológiát Rákosiék bezárták, s a hallgatók áttelepültek Debrecenbe, a (görög?) katolikus Erzsi néni egy nagy batyúval fölkereste és megvendégelte őket. A teológus urak testületileg, énekszóval kísérték ki az idős pataki asszonyt a civis város, a kálmínista Róma pályaudvarára, megvették menetjegyét, s a vonat indulásáig a peronon énekeltek neki. 1968 nyarán két gyermekünkkel pataki nővéremnél időztünk, s nem csekély örömmel fedeztem föl Erzsi néni asztalánál, a kézigránátos magyar bronzkatona sarki szobra előtt, mint 18 évvel korábban. Családomat odatereltem, kisfiamat és kislányomat bemutatam neki, s elmondtam, kicsoda ő, és miként emlékszem rá. Erzsi néni mindjárt nevelni kezdte gyermekeimet: „Aztán úri gyereknek lenni, sűrűbe nem menni, a szülőknek mindig szót fogadni!” – sorolta nekik kissé odahajolva, ujját intőleg fölemelve, egy tapasztalt nevelő hanghordozásával. Pincelakása előtt, a Kazinczy és a Szemere utca sarkán azóta is meg-megállok, s magam elé képzelem egykori meseasztalát. Három év alatt még szegényen is elég sok jó hegyaljai szőlőt megettem róla. 1968-as találkozásunk után visszavonatoztunk Pozsonyba, s három nap múlva ránk rontottak Brezsnyev páncélosai.

Egy évig, 1947-48-ban, de talán még 48-49-ben is Dévai Jenő volt az osztályfőnökünk. Ő alapozta meg angolságomat úgy, hogy egy négyéves kényszerszünet után, mivel Dunaszerdahelyen és Révkomáromban az angolul nem foglalkozhattam, az utóbbi helyen franciát tanultunk, egyetemi nyelvtanárnőm, Jean Ruppeldt, aki csak Shakespeare nyelvét beszélte, kiejtésem alapján nem akarta elhinni, hogy nem Oxfordból csöppentem át Pozsonyba. Amíg élek, hálás leszek ezért a drákói szigorú Dévai tanár úrnak. Beugró nyelvtanár koromban az ő mintáját követtem, az angolt direkt módszerrel, C. E. Eckersley könyvéből tanítottam. Apropos drákói szigor. Egy december közepi napon kemény fagy fogta meg a pataki vizeket, a Főiskola előtti árkot is vastag jégpáncél borította. A nagyszünetben kiszaladtunk az utcára, s úgy belefeledeztünk a csúszkálásba (nálunk: sikárkózásba), hogy nem hallottuk a becsöngetést. Hárman-négyen lehettünk odakint, amikor hátunk mögül Dévai tanár úr éles, hápogó hangja ijesztett ránk: „Mit kerestek ti idekint? Már az osztályban kellene ülnötök! Hadd írjam föl a neveteket! Benne lesztek a Fekete Könyvben!” Reméltem, hogy csak ránk akart ijeszteni, vagy elfelejti,

de nem! Valóban beírt bennünket, s félévkor ezért rosszabb magaviseleti jegy járt. Ma is öröm bizonyítványomat, s akkori rémületem és fájdalommat tovább sajnog. Pataki tanáraink és nevelőink örök leckéket osztogattak.

Azok a felvidéki magyar diákok, akik a háború utáni kemény időkben, ötvennél is többen Patakon tanultunk, köteteket írhatnánk tele szökési kalandjaink, újabb szóval zöldhatár-sértéseink, illegális átkeléseink emlékeivel. Íme, néhány az enyéimből.

Egyszer, ha jól emlékszem, 1949 júniusában Szombathy Gabival szöktem haza. (Gyermekgyógyász lett, Nyiregyházán és Budapesten, pár évig Afrikában dolgozott, a fővárosi Bethesdából vonult nyugdíjba, s vett egy házat Bodroghalászon.) Gabi édesapja, a sokgyerekes Sándor bácsi, aki Jakab Istvánunkat és a Béres fiúkat betűvetésre tanította, a háború után menekült át Nagyráskárról az anyaországba, s egy legyesbényei vargabetűvel a bodroghalászi iskola élére került. Gabi az osztálytársam volt, s gálszécsi rokonait akarta meglátogatni, azért jött velem az Óhazába. Újhelyből indultunk el késő este, valamikor tíz után, tizenhárom évesen, s tizenegy körül tévedtünk a sötétben II. Rákóczi Ferenc borsi várkastélyának almáskertjébe. A kastély néhány szobáját a csehszlovák határőrség lakta, kutyáik is voltak, s az ebek kis csapata veszett csaholásban tört ki. Mégis sikerült eljutnunk az utcai drótsövényig, holminkat átdobáltuk rajta, fölmásztunk, s átvettük magunkat az árokba. A kerítés tövében derékig érő csalánerdő burjánzott, kései lovasfogat zörgött el az orrunk előtt, s mi ebbe a csípős, hangyasavas zöld gyomtengerbe pottyantunk. Első nyári hetem dühös vakarózással telt el, de az őrég álmodni sem merete volna, hogy két megszorult kamasz éppen az ő laktanyájuk kertjén át, kutyáik orra előtt sértette vérig a zöldhatárt.

Vissza is Gabival szöktem, nagyjából ugyanezen a vonalon, Borsi és Újhely között. Nekivágtunk az éjszakai kalandnak, s már a berecki-újhelyi országot felé botladoztunk az augusztus végi szántásokon, a városka ellenfényében, amikor Berecki felől, balról egy reflektoros gépkocsi közeledett Újhely felé. A kanyargó út az autó erős fényét lépten-nyomon ránk irányította, s a derengésben úgy láttam, hogy nem messze tőlünk egy vagy két emberalak álldogál. Határőrök, gondoltam, s hasra vágódtunk. A város háttérfényeiben tisztán látszott, hogy a két sötét alak nem mozdul, ezért csak feküdtünk, s lélegezni is alig mertünk. Legalább húsz percen át lapultunk így a szántáson, amikor arra jutottam, hogy lesz, ami lesz, mennünk kell tovább. Egyenesen a két sötét figura felé botorkáltunk, s kiderült, hogy nem csehszlovák járőr, hanem egy magas bokor ijesztett ránk. Hamarosan fölléptünk a berecki országutra, s már Magyarországon voltunk.

1949 karácsonyára többen is összeverődünk, s együtt vágunk neki a határnak. Jól emlékszem Szombathy Gyuszira (Sanyira), Béres Pistára és Szombathy Lacira, aki a képzőben tanult. A két Szombathy gyerek csak névben volt rokon. Laci nagyon magasra nőtt, 190 cm körüli fiatalember volt, egy határ közeli felvidéki tanyáról származott, és tanár lett Szepsiben. Gyuszi (később budapesti lelkipásztor) és Pista (később párkányi tanár) a falummal szomszédos Nagyráskán született, s Gyuszi ott és a rokonoknál akart karácsonyolni. Este átcsúsztunk a határon, Laciék tanyáján megszálltunk, de már pirkadat előtt nekivágtunk a légvonalban huszonhét kilométeres gyalogútnak. Korán beköszönt a tél, minden folyó befagyott, s hárman gyűrtük talpunk alá a kilométereket árkon-bokron és a folyók jegén át, kerülve az országotat, nehogy a csendőrök igazoltassanak bennünket. Mindhárman énekkari tagok voltunk, s az egész utat végigénekeltek. Csak a zempléni parókián álltunk meg, Horkay tiszteletes úrénál, akik Gyuszi közeli rokonai voltak, haraptunk valamit, teát ittunk, s mentünk tovább. Estére érkezünk meg Nagyráskára, én a parókián, Kalitzáéknál aludtam, s az ő kölcsön kerékpárjukon, szakadó hóban vágtam neki az utolsó nyolc kilométernek az erdőt átszelő makadámon. „Jesz-

szusom!” – csapta össze a tenyerét nagyanyám, amikor a kerékpárról lefordultam. – „Eleven hőember jött hozzánk biciklin! Hát te hogy kerültél haza, jógyerek?” Tizennegyedik életévemet tapostam.

Többször találkoztunk magyar határőrökkel és fináncokkal, de csak egyszer kísértek be az újhelyi határőr parancsnokhoz, ahol ez az intézmény akkor székel, a klasszicista kúriába, a temető (anyai nagyanyám nyughelye) és Széphalom felé. Éppen egyedül szöktem át Kisújhelyből (Slovenské Nové Mesto) a Ronyván át, s addig szerencsétlenkedtem a fehéredő szélű, olvadó jégpáncél és a magas, csúszós túlsó part miatt, amíg a magyar határőrök a hídfőbe épített bódéból észre nem vettek, s egyikük csak úgy zubbonyban neki nem iramodott, hogy elfogjon. Megállított, magához szólított, s kérdezte, honnan jövök. Mondtam, hogy hazulról, Szlovákiából. Miért sértettem meg a határt, firtatta. Mondtam, pataki diák vagyok, útlevelem nincs, illetve van egy közös határátlépési engedélyünk, de az Somoskőújfalunak és Füleknak szól, s nekem nincs annyi forintom, se koronám, hogy azt az ötszáz kilométeres kerülőt vasúton megtegyem, mi több, ez egy-egy szünet alkalmával oda-vissza összesen ezer kilométer, amikor a falum itt van jóformán a kertek alatt. Szökdösnöm kell, és kész. „Kénytelen vagyok bekísérni”, mondta, s indultunk az őrház felé. Váltottunk pár szót, s megvallotta, hogy sajnálja, ami történt, ő szólnak is eresztené, de őszintén szólva tart a bajtársától, aki éppen pihen, de ébren van, és tud rólam. Bent a katona áttelefonált a parancsnokságra, s hallottam, amint a százados utasítja, hogy kíséren be. Köpenyébe bújt, fölszíjazta és fölfegyverezte magát, s halkán beszélgetve a kertek közt elindultunk. A százados átvizsgálta csomagjaimat, ruhaneműt, írószereket, tankönyveket, elemőziát cipeltem magammal egy hátizsákban és két kézitáskámban, mindent ki- és visszapakoltattam, közben megvallottam, hogy ez volt körülbelül a huszadik tiltott határátlépésem, és egyszer sem csíptek nyakon, de – mondtam – nem tehetek mást, mert magyarként magyar iskolába akarok járni, s ez csak így lehetséges. A százados azzal az intellemmel, hogy többé ne találkozzunk, mert leharapja az orromat, útnak eresztett. Közben a kisvonal, amelynek valahol a közeli járásbírótság előtt volt a legközelebbi megállója, elment, s kutyagoltam csomagjaimmal a nagyállomásra. Ültem a hideg január eleji csarnokban egy hutai szlovák nagymamával és két unokájával, amikor jobbról beszaladt egy zubbonyos katona, s kérdezte, engem fogtak-e el délután. Mondtam, hogy igen. „Ne ijedjen meg, fiatalember”, szólított meg, aki akkor, 1950 januárjában még nem voltam tizennégy, de nyurga kamasz lévén, téli ruhámban idősebbnek láttak, „csak átszóltak, hogy nem vették fel magával a jegyzőkönyvet. Átme gyünk ide a vámházba, nálam jó meleg van, fölveszem az adatait, pár kérdésre válaszol, s mindjárt vissza is jöhet. Ne féljen, a pataki vonat játszva eléri.” Segített cipelni a holmimat, bementünk a jól fűtött bódéba, leültünk, maga elé simította a papírt, s kérdezte, mi a nevem. Mondtam, ki vagyok, mire a férfi az arcomba meredt: „Csak nem a deregnyi tiszteletes úr fia?” De igen, mondtam. „Atyaúristen, én Horthyék alatt a deregnyi határszakaszon szolgáltam, a parókiával szemben volt a laktanyánk. Ismertem az egész családot, azt is hallottam, hogy meghalt az édesanyja.” Igen, mondtam, én is emlékszem a kemény reggeli csuklóikra, édesanyámék az ablakból szánakoztak a szegény meghajszolt katonákon. (A bécsi döntés a magyar-szlovák határt a magyar ajkú Derenyő és a szlovák Buttká között húzta meg, s a határórség két házat bérelt a falumban, az egyiket szemben a parókiával.) „Hogy vannak ott a Felvidéken? Ugye, nagyon nehéz ott magyarnak lenni? Hogy van Lakatos Imre bácsi, hogy vannak Molnárék, Bajuszék, Korka Mudiék, Varga Lakatosék, hogy van Mariska, Erzsike, Jolánka?” – s végigkérdezte a fél falut. Aztán észbe kapott, gyorsan megírta a jegyzőkönyvet, s pár perccel a vonat indulása előtt kiségitett a peronra. Földadta csomagjaimat, várt, amíg a szerelvény neki nem lódult, tisztelgett, s indultam Sárospatak felé. Másnap kezdtük utolsó pataki félévemet. – Olyan nehéz volt ez, de olyan sajtósan gyönyörű!

Ehhez az élménykörhöz tartozik egynapos raboskodásom a nagymihályi (Michalovce) járás-bíróság fogdájában. 1948 nyarán nővérem is hazaszökött Bodroghalászáról, s egy kora regeli órán két szlovák csendőr jelent meg parókiánkon. Én még ágyban voltam, Édesapám jött be, hogy fölkeltsen, mivel a csendőrök, akiknek bevonulását a nyitott ablakon át láttam, értünk, a két gyermekért jöttek. Valaki a faluból tiltott határátlépésért följelentett bennünket. Visznek a szomszédos Buttká (Budkovce) csendőr őrsére, és tovább, Nagymihályba, mondták. Felöltöztem, vittem, ami a fogdába kell, s díszkísérettel indultunk az állomás felé, elől mi ketten, mögöttünk vagy húsz méterre, hogy ne legyen olyan feltűnő, a két szlovák fegyveres férfiú. Nővérem, aki akkor már húsz éves volt, s teljes büntetőjogi felelősséget cipelt, szemben az én tizenkét felelőtlen esztendőmmel, keservesen sírt és remegett. Buttkán tüzetesen kikérdeztek minket, az egyik csendőr tudott magyarul, amolyan közvetett kémkedésről volt szó, egy sokoldalú kérdőívől faggatózott, hogy milyenek a magyar utak, vasutak, milyen a közellátás, a hangulat és így tovább, s arra tisztán és már-már hősíleg emlékszem, hogy diák és bennlakó voltomra hivatkozva minden ilyen kérdésükre azt feleltem, hogy nem tudom. Nem is tudtam, hisz az ország egyetlen Zemplén megyei csücskét ismertem, azt is csak úgyahogy, és egy-két szabolcsi települést, amikor a közeli Monokra és – egyszer – Nyíregyházára utaztam, oda kisvonaton, Balsánál a felrobbantott híd miatt ladikon, majd ismét kisvonaton és vissza. (Ismertem még Gyulaházát és Szabolcsbákát, mert 1945 nyarán deportáltatásunk elől két hónapra ottani rokonainkhoz menekültünk, de valóban ez minden.) Újfent vonatra szálltunk, s utaztunk tovább Nagymihályba. Ott a fogda parancsnoka, egy erős, magyarul is tudó férfi egy alagsori cellába zárt bennünket, össze egy mosdatlan, sokszoknyás szlovák cigány asszonnyal, aki miatt nővérem teljesen összeomlott, és sírva kezdte püfölni a cella ajtaját. A parancsnok az asszonyt elvitte, s ketten maradtunk. Akkor tudtam meg, milyen a pricc, a cella, a rács, a kémelelőlyuk – meg a guggolós balkáni wc. Éva sírt és sírt, akkor ő már tanított, s nem tudta, mi lesz velünk, kiállhat-e a kicsik elé a kesznyéteni iskolában, vagy egy-két hónapig ülnie kell. A parancsnok felesége főzött, az ő konyhájukban fogyasztottuk el az ebédet, s amikor az asszony a férj tolmácsolásával megtudta, miért kerültünk rács mögé, Évával ő is sírva fakadt. A cella fala tele volt firkálva magyar mondatokkal: „Itt ültem három hetet tiltott határátlépésért” – és így tovább, több változatban. Na, jól nézünk ki, gondoltuk, s Éva csak sírt meg sírt. Délután a parancsnok értünk jött, s fölvezetett a földszinti folyosóra. Ott már Édesapám várt ránk, s csak annyit súgott, hogy figyeljem a bírót, aki igeneket és nemeket fog tőlem kérdezni, s az igenre csak igennel, a nemre nemmel válaszoljak. Semmit sem értettem az egészből, de tettem, amire utasított, s amit a magyarul beszélő bíró szuggerrált. Azt kellett vallanom, hogy május 9. előtt szöktem át utoljára, s ezt egy tanúként becitált szomszédunk is bizonyította mondván, hogy pár nappal korábban, május legelején játszottam a kisfiával az udvarukban. Ezt végképp nem bírtam fölérni ésszel, mert tudtam, hogy a család gyermektelen, a túlsó soron, a közelünkben laktak, s az egész falut jól ismertem. „Igen?” – kérdezte bólintva és hunyorítva a bíró, s én mit sem érve az egészből igeneltem. Volt még a magasabb erkölcsi elvek szerint igazságtevő szlovák bíró bácsinak (tizenkét éves múltam!) egypár általa eldöntött eldöntendő kérdése, majd fölmentett, és elbocsátott bennünket. Elértük az utolsó vonatot, s az éjszakát már otthon aludtuk át. Kiderült, hogy Édesapám föl hívta régi jó barátját, a szepességi gyökérzetű Mertens Alfréd ügyvédet, a református egyházmegye gondnokát, aki szölt nagymihályi bíró barátjának, s ügyünket Klement Gottwald köztársasági elnök május 9-i amnesztiájára hangolták. (A kommunista Gottwald csak pár hónapja, februárban vette át a főhatalmat puccsal Eduard Beneš-től.) Ezért kellett azt füllenününk, hogy május első napjaiban szöktünk haza, holott akkor még Patakon tanyáztam, s ennek bizonyítására fogott el Édesapám a nagymihályi főutcán egy szomszédot, akinek bírói felhatalmazással azt

kellett lóditania, hogy van egy hasonló korú kislány, aki a pajtásom, s a mondott időben velem játszott. Jutalma az lett a Mindenhatótól, hogy hamarosan gyermekük született, egy kislány, aki a keresztségben a László nevet kapta. Nővérem nem mert többé hazaszökní Deregyőre, ha szüksége volt valamire, én szállítottam neki a zöld határon át.

Ez a szökésünk, amely miatt letartóztattak és törvény elé tereltek minket, valójában úgy esett, hogy Édesapám az első tanév végén átcúsúzott értem a határon. (Nővérem másként jött haza.) 1947 augusztus végén ő vitt át, de a legapróbb idegesség is a gyomrára ment, ezt az első háborúból hozta magával, s nem mert sűrűn ilyen határsértő kalandokba merülni. Átsegítésünkre az újhelyi Várhegy alatt élt Lakatos Ferenc vállalkozott. Az ő élete egy törőlmetszett huszadik századi magyar kalandregény. Deregyőről telepítették vagy menekültek, már nem tudom, miként esett a dolog, Magyarországra, de csak ők a két gyerekkel, a szülők (nagyszülők) nélkül. A család először Patakon húzta meg magát, kezdetben a gyakran fotózott Bodrog-parti, Attila utcai barokk polgárházban laktak, ez műemlék, s néhányszor meg is szálltam náluk. A Kossuth Lajos utcai vas- és edényboltot működtették a Nagykaposról kitelepített Kárpáti Jánossal, osztálytársam, Gyuri édesapjával, aztán szert tett az újhelyi Várhegy alatti házra és a hozzá tartozó szőlőre, de leginkább csempészetből tartotta el családját. Nagyobbik fia, Feri is pataki diák volt, mint öccse, Laci. Édesapámmal délelőtt a kisvasúton átmertünk Lakatosékhoz, a vonat a házuk előtt állt meg, Mariska néni ebéddel kínált, aztán Feri bácsi meghívott bennünket Újhelybe egy idős asszonyhoz, aki állítólag a legjobb hegyaljai borokat érlelte háza pincéjében. „Itt van falum papja a fiával”, mutatott be minket a néninek, „hozzon föl egy kancsóval a legjobb aszújából, hadd vendélgeljem meg a tiszteletes urat.” Jött a bor, jöttek a kétdecis poharak, elem is lekoppant egy, s a néni azt is teletöltötte. Akkor még nem ismertem a tokaji aszú természetét, sűrű volt, mint a méz, meg édes, azzal az utánozhatatlan hegyaljai zamatával, s lévén, hogy szomjas is voltam, mert meleg volt, egy hajtásra magamévá tettem a hűvös, mélyarany színű fejedelmi fenséget. Hajtogattam volna még boldogan, mert olyan volt, mint egy különleges zamatú gyümölcszörp, de amikor Édesapám, aki háttal ült a faliórának, megkért, olvasnám le róla, mennyi az idő, megdöbbenésemre nem egy, hanem két óraszerkezetet láttam tiktakolni a konyha falán. A nagyok ültek, beszélgettek, én tikkadtan és üdvözülten vigyorogtam az asztalnál, amíg Feri bácsi azt nem mondta, hogy indulhatunk. Június végi délután volt, a környék meleg koranyári napban sütkezett, s mi elindultunk az alsóberecki úton, majd odakint balra, egy mezei ösvényen a szántóföldek közé. A mező újhelyi gazdákkal nyüzsgött, Feri bácsit mindenki ismerte, ferikémezte, messziről is ráköszöntek, s kérdezték, mi járatban vagyunk. „Viszem a falum papját meg a fiacskáját Borsiba”, kiáltotta vissza világos nappal, a zöld határ kellős közepén szárazföldi révkalauzunk. Volt még bennem valami az aszú könnyű, szelíd bódulatából, amely egészen Borsiig kitartott, boldog és könnyű voltam. A Ronyva patakából Újhely délkeleti szélén egy csatorna szakad ki, ez Borsi alatt a Bodrogba szivárog, torkolatánál fut az országhatár legszigorúbban szemmel tartott, határkövekkel kicövekelte vonala. Állt ott egy terebélyes fa, Feri bácsi felküldött a koronájába, hogy figyeljem a töltésen álló csehszlovák őrbódét; ha a két katona a házikó ajtaját bezárja, és Kisújhely felé indul, mert így bonyolítják le az őrségváltást, szóljak le neki, másszak le magam is, és beveszszük Rákóczi Borsiját. Így lón: fölmásztam, a két katona csakhamar kijött, ajtót zárt, elindult, leszóltam és lekecmeregtem, s pár perc múlva, egy ideig a Bodrog-töltés takarásában meg a mederben, a borsi kertek alatt jártunk. Ott a Borkesz család vett minket védőszárnyai alá, este pedig két átszállással hazavonatoztunk. Borkeszéktől egyébként több alkalommal indultunk Újhely felé, mert kertjük az országhatárra nyílt, s a háborút követő felvidéki magyar jog- és vagyonfosztottság éveiben ők is, mint az egész határmenti nép leginkább csempészetből éltek. 1948 nyarán, még letartóztatásunk előtt nagyanyámmal Magyarországra szöktünk, hogy

nővéremet első állomáshelyéről, Kesznyétenről Bodroghalászra költöztessük. Nagyanyám túl volt már a hatvanon, madárcsontú, madártestű nénike volt, s nem akarván semmit kockáztatni, Borkeszékra bíztuk magunkat. Aznap éjjel éppen indult egy többtagú csempészcsapat odaát, három-négy szálfá termetű, szélesvállú férfi és egy asszony. A férfiak két-két kisebb nyomdai rotációs papírhengert szíjaztak a mellükre és a hátukra, két kezükben pedig egy-egy táskát cipeltek, az asszony hátzísákat és táskákat vitt. Az én markomba is nyomtak valami csomagot, s éjjel nekivágtunk a kalandos útnak. A Bodrog mentén, a víz és a töltés közt, olykor a part takarásában vonultunk délnek, s immár a magyar oldalon az újhelyi fények irányába fordulva az árterület száraz zombékosán csetlettünk-botlottunk nyugatnak, majd ismét délnek, keletnek és újra délnek az alsóberecki ártéri erdő, egy fácános felé. Egész éjjel kutyagoltunk, én csak rejtett tartalékaimból pumpálva erőmet vonszoltam magam, álmos voltam, szándálom nem támasztotta lábfejemet, bokám meg-megbicsaklott, a sötét zombékokon hol a jobb, hol a bal belső bokámat rúgtam meg, s amikor a csempészek megmutatták, hogy arra van a Várhegy, ott laknak Lakatosék, és magunkra hagytak bennünket, mi pedig tovább botladozva elértük őket, mindkét bokámból vér szivárgott. Mariska néni hideg vízben kiáztatta, fertőtlenítette, sebemet bekötözte, és ágyba bújtatott. Hernádnémetibe utaztunk, ott tanított nagyanyám húga, nővéremet egy trópusi felhőszakadásban áthoztuk Bodroghalászra, és hazaszóktunk. Csempészárú voltam, de a borsiak cinkosaként magam is csempész lettem.

Lakatos Lacival egy karácsonyi szünet után szöktem vissza Kisújhelyből, a kis, felvidéki vasutas teleptől délre zörgő téli kukoricáson át az alsóberecki országút újhelyi vasúti átjárója felé. Sűrű ködben kutyagoltunk, de jól ismertük a terepet, nem is volt bajunk az átkeléssel, csak a rámpa előtt hőköltünk vissza, mert az erős villanyfényben láttuk, hogy a sorompót lebocsátották, s az átjárónál egy szuronyos puskás katona silbakol. Ő a fényből nem láthatott minket, a köd is takart, s olyan közel tudtunk lopózni, hogy Laci, aki pár évvel idősebb volt nálam, ráismert. „Ne félj”, súgta, „nemrég együtt ittunk egy újhelyi kocsmában. A nevét is tudom.” A többi ment, mint a karikacsapás. Kiváltunk a ködből, a fiú megálljt parancsolt, de Laci a nevével szólította. „Ejnye, hát nem ismered meg? Én vagyok Lakatos Laci.” „Hát te mi a rossebet keresel itt?” – kérdezte az őr. „Jövök haza hazulról, odaátról. Az öregekkel ünepeltem.” „Hát a fiú kicsoda?” „A papunk fia. Patakon tanul, én segítem át a határon.” „Hogy karácsonyoltál?” „Jól”, mondta Laci, „lányok is, pajtások is voltak, szilveszteri bál is volt.” „Na, menjetek, de ha valaki megállítana, mi nem találkoztunk. Világos?” „Ne félj”, mondta Laci, s húztuk a csíkot föl, végig a Berecki utcán. Köd volt, és senkivel sem találkoztunk. – Lacira 1956 után kötél várt volna; jó ösztönrel hajóztak át az Államokba.

Egy nyáron történt, hogy nagyanyámmal és megint Szombathy Gabival mentünk Kisújhelynél Magyarországra. Nagyanyám a testvéreit szerette volna látni, mind a heten odaát éltek, csak ő maga ragadt nálunk Deregnyőn. Gabi a rokonainál időzött, de nálunk is megállt. Eljött a vasárnapi istentiszteletre, amelynek orgonistája voltam, s utunkat szépen összehangoltuk. Minden kisújhelyi szökésünk azonos koreográfia szerint zajlott le. Kiszálltunk a vonatból, az utasokkal az állomásépülethez vonultunk, de van mellette balra a gyalogos átkelő, a Ronyva-híd felé egy parkosított sétány, padokkal, ott megállapodtunk, s mintegy a dolgainkat rendezni, tollászkodni letelepedtünk. Így zajlott ez most is, Gabi pedig vagy tíz perc múlva, amikor a környék teljesen kiürült, a vasutasok is eltűntek, elsőnek futott le a Ronyvához. Leszaladt a partra, ez nem volt több ötven méternél, cipőjét-zokniját lerántotta, átgázolt a három-négy méter széles patakon, s már Magyarországon öltözködött. Úgy volt, hogy szétnéz a kertben, ahol föl kellett sietnünk, s ahol később elfogtak, hogy elérjük a vízzel párhuzamos Köztársaság útját, ha pedig a levegő tiszta, visszatér, és int nekünk. Ez az óvatosság Nagyanyámnak szólt, aki nagyon nem szerette volna, ha fennakad a magyar, vagy ami még rosszabb, a szlovák határország hálóján,

hisz nem is tudott szlováku. Vártunk, majd megjelent a magyar parton egy fiatalember, aki két karját a feje fölé emelve integető mozdulatokat tett. Mehetünk, mondtam, Gabi vár odaát, és lesiettünk a vízhez. Cipőnket, zokninkat lerántottuk, átgázoltunk a Ronyván, s fölkapaszkodtunk a magas túlsó partra. Akkor láttam csak, hogy a fiatalember nem Gabi, hanem egy idegen újhelyi legényke, aki nem is integetett, hanem fésülködött, frissen mosott haját szárítgatta a délutáni napfényben. Elképedve nézett ránk, odaköszöntünk, és sietve, a mindkét végén nyitott kerten át elhagytuk a zord partvidéket. Azalatt Gabi elcsúszta a legközelebbi kisvonatot, s még délután Halászra ért. Mi az utolsó, esti járáttal értük őt utol.

Egy nyári szünet végén, fogalmam sincs, melyik évben, csak az élményt raktároztam el, szintén Kisújhelyből kellett elindulnom. Állt egy, ha jól emlékszem, háromszintes vasutasház az átkelőhíd közelében, ahol egy özvegy vasutasné lakott, Kohutnének hívták. Anyai nagyszüleim a múlt század első évtizedében újhelyi lakosok voltak, édesanyám és két testvére ott született, s nincs kizárva, hogy az asszonyt – a nénit – még azokból az időkől ismerték. Nővéremet többször átcsúsztatta a Ronyván, s nekünk is támaszunk volt néhányszor. Estefelé bekopogtam hozzá, vacsorával kínált, beszélgettünk, s amikor a sötét teljesen beállt, kiment a ház elé. Szétnézett, egy vödörrel a vízhez sétált, s látva, hogy senki sincs ott, visszajött, és szólt, hogy indulhatok. Elköszöntem, lehúzódtam a patakágyba, alig pár méterre voltam a túlsó magyar őrháztól, láttam a bódé kivilágított mennyezetét, de ők onnan a sötétbe ha akartak sem láthattak volna. A víznél lehúztam a lábbelimet, s gázolni kezdtem. Hirtelen erős, metsző-perzselő csípést éreztem a talpamon: a part menti első újhelyi ház lakói a Ronyvát szeméttelapnek használták, s üvegcserépet is szórtak a mederbe. Sántítva, fél lábon ugrálva mentem föl az udvaron, szerencsémre a család nem tartott kutyát, bekopogtam, nyílt az ajtó, mondtam, ki vagyok, és mit keresek itt, s mutattam vérző lábamat. A háziak betámogattak, lavort, hideg vizet hoztak, sebemet ellátták, cipőt húztam rá, a ház ura egy darabon fölkiért a Rákóczi utcán, ahol már biztonságban voltam. Lábsebem iskolaorvosunk, Idrányi doktor bácsi – osztálytársam, Judit édesapja – közreműködésével gyorsan begyógyult. Jobb talpam sérült meg, s nagy öröömre pár hétig nem kellett tornáznom.

Egyszer egy nagy csapat verődött össze a környék, Nagyráska, Vaján, Nagykapos, Deregyő és a határmenti tanyák, az egykori partikulák pataki diákjaiból. Augusztus derekán átgyalogoltam Nagyráskára, fölkerestem a két Béres fiút, Pistát és Sanyit, s megkérdeztem, mikor és merre indulunk, hol gyülekezünk, és ki akar még velünk tartani. A falu szélén Jakab Pista jött szembe feltűrt pantallóban, kaszában és mezítláb a fivérével. Kaszáni indultak a Laborc partjára. Ő már végzős nagydiák volt, mondta, hogy nem tart velünk, szólóban indul. A csapat Borsiból, Borkeszéktől korán reggel vágott neki a határnak, egyenesen Újhely felé. Az éjszakát a társaság a Borkesz családnál, székeken, padokon vészelte át, hajnalban kaptuk a jelzést, hogy tiszta a levegő, a szlovák határőrök elvonultak, s indulhatunk. Végigvonultunk a kerti kukoricáson, kiléptünk a nyílt mezőre, az árvédelmi töltés felé, amelynek koronáján a cseh-szlovák őrház állt. Egy pillanatig el is időztünk előtte, a képzős Szombathy Laci jól megverte kulcsra zárt ajtaját, s vígan mentünk tovább Újhelynek. A távolság a mezőn át légvonalban kb. 3 kilométer, s nem kellett sietnünk. Láttuk a berecki utat, nagy volt rajta a kora reggeli forgalom, lovasszekerek húztak a város felé, gondolom, a piacra igyekeztek, s vidáman, dudorászva, nyári élményeinket mesélve értük el az országutat. Éppen egy zsákokkal rakott szekér húzott el az orrunk előtt, amikor az árkon átmásztunk, s a szekér mögül nagy meghökkenésünkre két kerékpáros magyar finác fordult elénk. Láttak minket az országútról, nyeregből szálltak, s a szekér fedezésében kutyagoltak tovább, tolvaj kerékpárjukat, hogy majd jó fogást csináljanak. „Honnan, honnan, fiatal emberek?” – kérdezték. „Szlovákiából”, mondta Szombathy Laci. „Feketén?” – firtatta az egyik finác. „Feketén”, felelte a rendkívül nyurga képzős fiú, akit Hosszú-

nak becéztünk, „de a zsebkendőm fehér”, s előhúzta nadrágzsebéből, meg is lengette, mint egy békezászlót, gondosan mosott-vasalt fehér zsebkendőjét. „Kifélék maguk?” – kérdezte a finánc. „Pataki diákok vagyunk, és kezdődik az új tanév” – mondta valamelyik nagyobb kamasz peregrinusunk. „Na, menjenek, fiúk, de ha valaki megállítja magukat, mi nem találkoztunk.” Megköszöntük jóságukat, a lovasfogatok közé vegyültünk, s bekutyagoltunk Újhelybe. A magyar határőrök és fináncok ismerték helyzetünket, tudtak a gondjainkról, s nem mondták, de ha lehetett, segítettek bennünket.

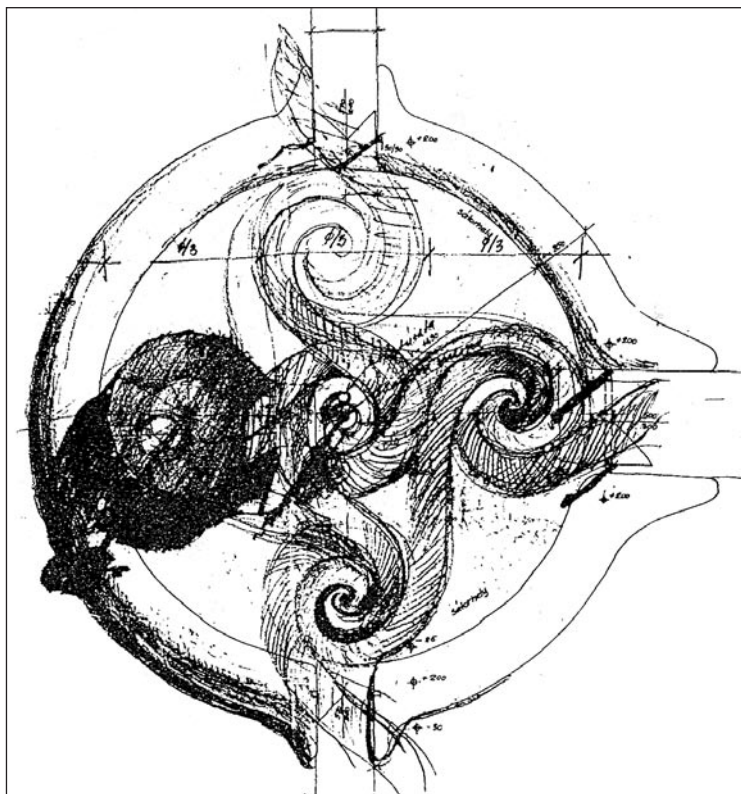
Utolsó szökésem 1950 nyarán, július legvégén zajlott le. Huszonhét fekete átlépéssel kezdett betelni a pohár, nem tudtuk, meddig tart ez a féltörvényes tanügyi helyzetünk, hogy egy elcsatolt hatszázezres magyar tömegnek nincs a szülőföldjén anyanyelvű közoktatása, s tavasszal kérvényeztem, hogy közös átkeléseimre immár ne Somoskőújfalut, hanem a közelebbi Hidasnémetit jelöljék ki. Választ nem kaptam, de jóhiszemű ember vagyok, s feltételeztem, hogy kérésemnek a két ország hivatalai eleget tesznek. A szokásos értesítést azonban, hogy a határt ekkor és ekkor itt és itt átléphetjük, egyik pataki diáktársam sem kapta meg, hát vár-nunk kellett. Napokig, majd hetekig várakoztunk. A fiúk a Kisinternátusban tömörültek, ez most zeneiskola, az akkori Száz Farkas-cukrászda nélkül, kosztot a Konviktus adott nekik, én pedig nővéremnél, Bodroghalászon vertem tanyát. Egész nap tengtünk-lengtünk, ténferegünk a városban, kirándultunk, ott volt a Bodrog, az Iskolakert, a Várkert a Várral, a sok völgy és erdő, a Tengerszem, és lestük a napi postát. Néhányan elunták a dolgot, és hazaszöktek, de a zöm próbálta tisztelni a bennünket nem tisztelő törvényt, helyben maradt, és várt. Nem akartam a napot lopni, valami nyári kereset után néztem volna, és osztálytársammal, a nagykövesdi (felvidéki) Szerdi Simonnal (Simivel) Sajóecsegre utaztunk, ahol tudunkkal az akkor épülő vegyipari kombináthoz (ez volt az építkezés állítólagos tárgya) segédmunkásokat kerestek. Beálltunk a jelentkezők hosszú libasorába, de életkorunk és idegen honosságunk miatt elküldtek bennünket. Kevéske pénzünk ráment a vonatra, s visszafelé már potyáznunk kellett. Miskolcig egy teherautó rakfelületén utaztunk. Egy éjjel sógoromat, aki sátoraljaújhelyi büntetőbíró volt, éjszakai tűzörségében helyettesíttem: a bodroghalászi dombon, a vasút fölött heverészttem egy idős falubéli emberrel egy pokrócon, üztük a szúnyogokat, és hajnalig beszélgettünk. Naponta betértem Szombathyékhoz az öt gyermek közé hatodiknak, de jött halászi osztálytársunk, Nádaskay Gabi, jöttek a Béres fiúk, akiket Ráskán Sándor bácsi oktatott a betűkre, a számokra és egyebekre, s ott kaptuk az otthon melegét, az együttérző jó szót és a zsíroskenyeret. Gabival naponta bebicikliztünk a városba, mehettünk a kukoricaföldek közt vagy az országúton, ma már a két település össze is épült, meglátogattuk barátainkat, este pedig végigbámészkodtuk egy mutatványos vándortrupp zenés előadását; a neoreneszánsz pártázatú posta és a szemben levő ház közé, a Szabadság téren kötelek feszítettek ki, s egy ifjú hölgy azon sétálgatott ide-oda, míg egy harsányra hangosított lemez azt játszotta, hogy *Szénát hordanak a szekerek, szekerek*, és azt, hogy *Hegyek-völgyek között zakatol a vonat...* Végignéztük a mutatványt, fölpattantunk a kerékpárunkra, s hazahajtottunk. Lassan a július is elmenőben volt, szerettünk volna végre hazatérni, de törvényes úton, amelyet még ki sem próbálhattam, ezért ismét Szerdi Simivel léptem szövetségre, aki abban az évben padtársam is volt, hogy elutazunk Hidasnémetibe, s megkérdezzük az őrsparancsnokot, nem érkezett-e még meg a névsor, mert akkor biztosan átengednek minket. Meg is jelentünk a határon, Miskolcon át, de a lista még nem futott be. Mondták, várjunk egy-két napot, addig biztosan meghozza a posta, amire úgy áhítózunk. A magyar határőrök sem értették, miért tartanak bennünket hetek óta az országban. A tornyosi átkelőről átmentünk Hidasba, s az állomás felé vettük az irányt. Kegyetlenül megéheztünk, pénzünk szinte semmi sem maradt, ezért Simi fölmászott egy útmenti cseresznyefára, egyedül, hogy én odalent örködjem, s dobálta nekem is az édes,

piros, duzzadt gyümölcszemeket. Láttam, hogy egy kerékpáros férfi közeleg a falu felől, de ügyet se vetett ránk, csak az utat nézte, értelmetlenül, gondolataiba süppedve pedálozott az állomás felé, ezért Simit nem is figyelmeztettem – de amikor a kerékpáros úr már elhajtott mellettünk, hirtelen visszakanyarodott, s rám reccsintett: „Mit keresnek maguk itt? Maguké ez a cseresznyefa?” Mondtuk, hogy nem. „Kifélék maguk? Csavargók?” Elmagyaráztuk, kik voltunk, igazoltuk is magunkat ún. fehér igazolványunkkal, s hogy szeretnénk végre hazamenni, de nem lehet, és ránk tört az éhség, és nincs pénzünk, de még itt kell néhány napig rostokolnunk, és így tovább. Kiderült, hogy a zord férfiú Hidasnémeti tanácselnöke, s elkísért bennünket két módos gazda portájára, hogy ingyen szállást és kosztot adjanak nekünk. Az én gazdám nem volt otthon, ha jól emlékszem, még hadifogságban senyedett, csak a ház asszonya vett pártfogásába, s amikor bemutatkoztam, első kérdése az volt, hogy rokona vagyok-e az abaújszínei Koncsoloknak. Mondtam, hogy Pista bácsi a nagybátyám, Mária néni a nagynéném és keresztanyám, Endre, Pista, Iluska az unokatestvéreim. (Abaújszína és Hidasnémet távolsága 6-7 km, csak a határ és a kis Kenyhec ékelődött közéjük; Kenyhec már össze is épült Színával.) Nos, az osztályharcos tanácselnök az Úr akaratából egyenesen a rokonságom barátaira bízott. Kiörvendeztük magunkat, volt jó szó, részvét, volt koszt és szállás, csak ültem a konyhában, ettem-ittam és beszélgettünk, amikor pedig Simi pár óra múlva bekopogott, és elpanaszolta, hogy az ő szállásadói ellenségesen bánnak vele, háziasszonyom őt is befogadta. Két-három napot és éjszakát morzsolunk le ott, mindig kísértünk a határra, eredménytelenül. Eközben a hidasnémeti vasutasokkal is összelekedtünk, tudták és szánták a sorsunkat, rokonaik is éltek a Felvidéken, az állomás fölötti Kavicsos-domb és Keserű-völgy alacsony, erdős gerincén túl terül el a felvidéki Perény, Hím és Édesapám első szolgálati helye, Felsőlánc, s fölajánlották, hogy ha vissza akarunk utazni Patakra, fölraknak egy teherszerelvényre, amellyel ingyen vonatozhatunk. Ehhez viszont az állomáson kell töltenünk az éjszakát, mert a szerelvény nagyon korán indul. Kinyitották nekünk a vámvivatal szobáját, ahol egy hosszú asztal és egy pad simult egymás mellé, s rajtuk nyúltunk végig. Este még ücsörögtünk a peronon, néztük a Kavicsos-domb oldalában dolgozó, reflektoros traktort, s latolgattuk, neki-vágjunk-e a határnak feketén. Nem ismertük a terepet, a legális átkelés gondolatába is beleéltük már magunkat, s inkább fölhevítettünk a padra és az asztalra. Takarónk nem volt, fáztunk. Hajnalban egy vasutas fölébresztett és fölsegített minket a tehervonatra, s kora délelőtt némi miskolci és szerencsi tolatások árán Patakra érkeztünk. A többiek még mindig vároztak. Egy-két nap múlva sógoroméék, az Ablonczy testvérek vasárnapi találkozókat szerveztek Bodroghalászra, ott volt nővérük a családjával, jelen volt Berci bátyám, a testnevelő tanár, akit három évig én láttam el felvidéki tornaruhával, cipővel, és ott volt Gyuri bácsi, a latin-görög szakos tanár öt éves kislányával, Lacikával. A társaság szalonnát sütött, késő délután pedig Gyuri bácsival és Lacival kajakba ültünk, s a karcsú hajócskát föl húztuk a sekély Bodrogon Patakra. Ablonczyék Kossuth utcai udvarában átvettem sógorom kerékpárját, elbúcsúztam Gyuri bácsiéktól, s Bodroghalászra bicikliztem. Aludtam egyet, másnap délután elbúcsúztam nővéreméktől, fogtam a nyári holmimat, átmentem Újhelybe. Ott is megnéztem az időközben áthurcolkodott kötéláncos trupp mutatványait, ott a kötél a Rákóczi utca felső torkolatában volt kifeszítve, meghallgattam, mit hordanak a szekerek, szekerek, és merre zakatol a vonat, leereszkedtem a Ronyvához, lerúgtam cipőmet-zoknimat, átgázoltam a sekély, kavicsmedrű patakon, s már Szlovákiában voltam. Még aznap éjjel megérkeztem Dereglyőre, és Édesapám azzal fogadott, hogy szeptembertől kezdik megnyitni a felvidéki magyar iskolákat, úgy hírlík, hogy Révkomáromban gimnáziumunk is lesz, s ha úgy gondolom, nem kell többé az országhatáron át bujdoskolnom. Patakon is maradhatok, de hogy ott léteimet törvényesítsük, engem nagybátyámnak, megboldogult Édesanyám budapesti bátyjának örökbe kellene fogad-

nia. Vállalom-e a dolgot ilyen áron? Mondtam, szó sem lehet róla, s bár fáj, hogy nem lehetek többé pataki diák, inkább a révkomáromi gimnáziumot választom. Igaz, hogy az négy-ötyszáz kilométer, de az utazás csak némi törődéssel, nem pedig gyomorkaparó izgalmakkal, fegyverek közt való bujdosással és a börtön fenyegetésével jár. Simon barátom még Patakra érkezésünk estéjén hazaszökött, neki Pácín és Nagykövesd között kellett átgázolnia a Berecki-főcsatornán, s már otthon is volt – pár héttel később pedig meghozta a posta Ablonczy György tanár úr gyászjelentését. Egy elhanyagolt és elfakadt vakbélgyulladás döntötte sírba mindenki gyászára és döbbenetére.

Így ért véget három pataki diákévem. Két hónappal múltam tizennégy, de tapasztalásban már rég felnőttem, egyesek szerint koravén kamasz lettem.

(Szerkesztőségünk megköszöni Koncsol László felvidéki magyar írónak, hogy pataki diákéveit felelevenítő, történeti értékű krónikáját lapunk rendelkezésére bocsátotta.)

Tokaj, közösségi ház terve, 1979.

Cseke Péter

Kakas és pelikán

A budapesti Mundus Kiadó 2002-ben kezdte meg Kós Károly életművének a kiadását, és rögtön igencsak magasra állította a mércét. Az Anthony Gall szerkesztésében megjelent *Kós Károly Műhelye* ugyanis pártját ritkító könyvgrafikai remeklésben hívja fel a figyelmet a sokoldalú alkotóművész építészeti munkásságának egyetemes jelentőségére (magyar és angol nyelvű szöveggel, mintegy 900 fekete-fehér és színes repróval, több mint félezer oldalon). Amikor kézbe vehettük az impozáns albumot, már túl voltunk a Mundus szervezésében megtartott első nemzetközi Kós-konferencián – *Kós Károly a 3. évezred elején*, Budapest, 2001 –, ám akkor talán még az életmű szegmenseinek a felmérésére vállalkozó jeles előadók sem sejtették, hogy a sorozat második kiadványa – a levélíró Kós bemutatása – legalább ekkora meglepetésnek ígérkezik. Pedig régóta nyilvánvaló volt: a 20. századi történelem hullámgörbéi által alakított életpálya és a „történelmi mélynyomás”-ra válaszoló sokrétű életmű belső összefüggésrendszerére csakis a levelek adhatnak választ. Ez a felismerés állította munkába már jó két évtizeddel ezelőtt a kötetet közreadó Sas Péter művelődéstörténészt is, aki – tekintélyes publikációs listájának tanúsága szerint – 1982-től csaknem minden munkájában módszeresen igyekezett felhívni a figyelmet a Kós-levelek feltárásának, összegyűjtésének és kiadásának fontosságára. Meggyőződésévé vált ugyanis, hogy „ebben a széleskörű levelezésben benne rejlik, gazdagon sorjázó művelődéstörténeti ismeretek, művészeti, politikai, sőt filozófiai mélységű gondolatok” – miként bevezető tanulmányában írja – nem csak kiegészítési, hanem sok esetben

„önálló fejezetei mindazoknak az eszméknek, nézeteknek, meggyőződéseknek, amelyek regényeiben, novelláiban, drámáiban, politikai röpirataiban, mi több, építészeti tervezéseiben megjelennek.”

Magam Németh László négykötetes levelezésének gyakori fellapozása során győződhettem meg arról, hogy az írói levelezés az életmű szerves tartozéka. Élet és mű „filogenetikája” itt mutatkozik meg a legéletebben – in statu nascendi. De nem csak a mikrofilológiai kutatások számára jelent ez kimeríthetetlen kincsesbányát – az eleven korérezkelést is lehetővé teszi kései utódok számára.

Németh László a magyar szellemi erőik organizátoraként lépett fel, a közgondolkodást próbálta korszerűsíteni, európai léptékűvé tenni. Kós Károly az erdélyi magyar szellemi élet mindenekelőtt tette magát nélkülözhetetlenné. Az építészetben, a grafikában, az írás- és könyvművészetben egyaránt kimagaslót alkotott, de legalább ennyire lényeges – ha ugyan nem fontosabb –, amire intézményteremtőként vállalkozott. Alapított és szerkesztett néplapokat épp úgy, mint szépírodalmi folyóiratot, szervezett erdélyi magyar néppártokat, életre hívta és eredményesen működtette az Erdélyi Szépmíves Céhet, részt vállalt a képzőművészeket tömörítő Barabás Miklós Céh szervezésében, az Erdélyi Gazdasági Egyesület újjászervezésében, gazdasmeretekre taníttatta a szegény sorús falusi fiatalokat, a második világháború után a gazdasági építészetnek volt előadója a kolozsvári Mezőgazdasági Főiskolán, és – amíg az ötvenes évek elején kulákká nem nyilvánították – a szakszerű földművelésre mutatott példát a kopár kalotaszegi domb-

oldalakon. Már csak azért is, mert „a földet szelídítő Kós Károly” csak így tudta eltartani népes családját. Mindig azt tette, amit a történelmi idő éppen elvárt tőle. Erdélyiség, magyarság és európaiság – ezt is csak mostanság fedezzük fel! – szemléletében egymástól el nem választható hármasságot alkot. Történelmi korszakok és politikai rendszerek változhatnak, de ő mindig az elsőt helyezte a hangsúlyt – az Európával együtt lélegző magyarság ezeréves történetének ismeretében. Az „erdélyi életparancs” áthághatatlan törvény volt előtte a transzszilvanizmus átmeneti alábecsüléseinek idején is.

Már ötvenéves korában úgy ünnepelték, mint a magyar Erdély megmaradásáért küzdők paradigmikus egyéniségét. Amikor egy évre rá megválasztották az erdélyi református egyházmegye főgondnokának – 1934 és 1965 között töltötte be ezt a tisztséget –, a Monostori úti „kakasos templom” tervezője, az 1921-es *Kiáltó* szó kisebbségi életprogramjának kezdeményezője és társszerzője *Székfoglaló* beszédében a maga egyházpolitikai célkitűzéseit fedezte fel a református jelképekben: „Az a kakas egy nagy figyelmeztető; azt mondja: ébredjetek, vigyázzatok magatokra és egymásra. Józanok legyetek. A fiait saját vérével tápláló pelikán pedig az áldozatkésztségre tanít. Áldozat és áldozatkésztség nélkül nincs egyház, de nem lehet más egyéb sem.”

Kortársainak, eszmetársainak, küzdőtársainak küldött leveleivel utókorának erdélyi (és nem csak erdélyi) magyarjait figyelmezteti, és áldozatkésztségre készíti a 21. század első évtizedeiben.

Kós Károllyal kétszer találkoztam életemben. Tudatos követőjével, Debreczeni Lászlóval számtalan alkalommal. Beszélgetéseinkből kerekedett ki a Kóst is élményközelbe hozó *Vigyázó torony* című kötet (Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1995). Már kezdetben feltűnt, hogy Debreczeni minden kérdésemre három előfogalmazás után adta meg a végleges választ. Most jövök rá, e leveleskönyv olvasgatása közben, hogy az erdélyi fatornyos temp-

lomok őre ebben is Kós tudatos követőjének bizonyult. Mert Kós sem adott ki soha úgy kéziratot – levelet sem! – a kezéből, hogy legalább háromszor át ne másolta/javította volna az első fogalmazást. Kéziratai keletkezéstörténetével kapcsolatosan írta 1973. március 12-én a stílzalatlan első változatok iránt érdeklődő László Gyula régészprofesszornak: „Minden írásom (cikquem, tanulmányom, szépírássom) első »vázlatát« rendszeren ceruzával (ritkábban tollal) fogalmaztam, és amikor annak újbóli, sőt többszöri átírása, módosítása, toldása-foldása után végleges formáját megkapta az írásom, a változatokat, újrafogalmazásokat stb. összetéptem, és tűzbe dobtam. Az utóbbi 2 esztendőben csak leveleket fogalmaztam, és abból írtam meg kézzel vagy géppírással a végleges szöveget.” Csak egyetérthetünk a Kós-leveleket közreadó Sas Péter megállapításával: a Ráskai Lea dömés apáca archaikus duktusát követő írásmódnak nem csupán esztétikai oka volt – „ezzel is meg kívánta tisztelni azt, akinek a levelet írta”.

Ha egyszer majd valakinek kedve támad, *Levélpusztító történelem* címmel testes traktátust készíthet az írói levelezések kálváriájáról. A háború, a menekülés, a tüzesetek és árvizek, a gyakori költözködések, a cenzúra, az öncenzúra, a gondatlanság, az utódok felelőtlensége egyaránt megtizedelte ezeket a jobb sorsra érdemes dokumentumokat, amelyekből kiolvasható egy-egy korszak sok-sok egyéni sorsnyomata. Hiszen már a négykötetes Németh László-episztoláriumból is mi minden hiányzik! És nem csupán azért, mert az író Törökvész utcai házáat bombatalát érte. Levelezésének jelentős hányadát maga vetette tűzbe, miután Magyarország idegen hatalmak fennhatósága alá került. A háromnegyed századot átfogó, szerteágazóan gazdag Kós-levelezésnek sem kegyelmezett a barbárság. Tompa Lászlónak írta 1945 kora tavaszán: „Mi Sztánán csúful jártunk! Az oroszok ugyan elkerültek, de a határon átjött gárdák és csendőrök teljesen és tökéletesen kifosztottak, s nekünk úgy kellett fegyveres

üldözők elől gyalog Kolozsvárra futnunk. Egy szál ruhában. A házunkról az ajtókat és az ablakokat is leszedték, a padlót és a cserepet is elvitték.” Felbecsülhetetlen értékeket semmisített meg a Varjú várat feldúló vandalizmus: tervrajzokat, okleveleket, könyveket, tervezett művek előtanulmányait tartalmazó jegyzeteket. Babits, Szerb Antal, Szekfű Gyula, Móricz Zsigmond, Benedek Elek, Bánffy Miklós, Móra Ferenc, Bernády György, Buday György és – főként – a helikoni íróársak leveleit. Az is igaz, persze: ma jóval gazdagabbak lehetnének, ha annak idején Kós hallgat Kelemen Lajos szavára, és az Erdélyi Református Egyházkerület Gyűjtőlevéltárában helyezi el a Sztánára érkezett küldeményeket.

Nem így történt. Szerencsére a Kós-levelek címzettjeinek, illetve azok leszármazottjainak jó része gondolt az utókor érdeklődésére is.

A lehetetlent kísértette meg tehát Sas Péter, amikor arra vállalkozott, hogy összegyűjti, és sajtó alá rendezi Kós Károly levelezését. Hiszen eleve nem törekedhetett becsvágya szerinti filológiai teljességre. Már csak azért sem, mert az egyes hagyatékok őrzői között olyanok is akadtak, akik ilyen vagy olyan megmondásokból/megfontolásokból nem kívántak együttműködni a kötet gondozójával.

A kilencvenes években megjelent erdélyi irodalomtörténeti forráskiadványok kapcsán joggal jegyezte meg Dávid Gyula egy – 2001-ben tartott – szemrevételezése során, hogy azok egy része a szöveggondozás és kiadástechnika szempontjából meg sem közelíti azt a mércét, amelyet korábban a Kriterion műhelye érvényesített klasszikussá nemesedő irodalmi örökségünk közkinccsé tétele során. (Gondolunk itt mindenekeelőtt a Romániai Magyar Írók sorozat kiadványaira, a folyóirat-antológiákra, az írói levelezések gazdag jegyzetapparátussal kísért köteteire, a fontos irodalom- és művelődéstörténeti dokumentumokat közreadó gyűjteményekre.) Nem az a gond – érvelt Dávid Gyula –, hogy irodalmi örökségünkkel ma nem egyetlen (monopolhelyzetben lévő) kiadó sáfárkodik, hanem az: a spontán módon alakuló kiadói „munkamegosztás” nem jár együtt az

irodalomtudomány mai követelményeihez igazodó szakzerű feladatvállalással. Miközben a számítógépes szedés és tördelés világában a kiadástechnika öröndetesen korszerűsödött, a bizonytalan gazdasági háttérrel induló/küszködő kiadók épp azokról feledkeznek meg, „akikhez a szövegek szólnak”.

Ha ezzel az igénnyel vesszük kezünkbe a kiadványt, már első olvasásra megállapíthatjuk, hogy Sas Péter munkája (csaknem) minden szempontból megfelel a forrásfeltárásokat megillető mikrofilológiai elvárásoknak. Miután számba veszi az elérhető lelőhelyeket (köz- és magánygyűjteményeket, írói hagyatékokat, Kós-leveleket is publikáló kiadványokat és tanulmányokat), jelzi a „reménytelen teljesség” koordinátáit, majd kislexikonban közli a levelezőtársak legszükségesebb adatait, megadja a levelek címzettjeinek, illetve az episztolákban említett személyek névmutatóját. A folyamatos olvasást és szövegértelmezést természetesen bőséges lapalji jegyzetek könnyítik meg.

Az erdélyi munkás hétköznapi krónikája és egy közügyekért „tusakodó” lélek személyiségrajza bontakozik ki a kötetbe foglalt 726 levél sorjázó lapjain. Megrendítő olvasmány, a maga „történelmi csonkoltságában” is erdélyi magyar jövőért perelő kiáltvány. Kakas és pelikán archetípusa köszönt vissza mindegyre ránk.

Persze, nevezték őt lekcinsnylően „politikai szélkakasnak” is. A legtöbb vád politikai, párt-politikai szerepvállalásaiért érte. Ami nem csoda, hiszen az olyan szókimondó és megalkuvásra képtelen embernek, mint amilyen ő volt – a levelek is messzemenően ezt tanúsítják –, ezen a pályán nem terem babér. Mégis politikai éleslátásával, bámulatos jövőjóslataival hagyja ma a legmélyebb nyomokat bennünk. Akárcsak Ady, ő is előre megsejtette – jóval az első világháború előtt – a magyarságra váró sorstragédiát. Nem csak az általa szerkesztett *Kalotaszeg* című néplapban adta ennek tanújelét. A Voinovich Géának 1911-ben írt levelét – amelyben az Astra közművelődési egyesület fél évszázados jubileumi emléküléséről számol be – ma sem lehet megrendü-

lés nélkül olvasni. A Balázsfalván egybegyűlt főpapok, tanárok, birtokosok, ügyvédek, iparosok, kereskedők, földművesek hetezres tömege „újabb tíz esztendőre való munkakedvet” vihetett haza az otthon maradottaknak – a „nemzeti gondolat” jegyében. „Ezt mi magyarok nem tudjuk utánuk csinálni. Mi erdélyiek mára fáradtak vagyunk; a magyarországi közvéleményt pedig most nem érdekli a magyarság sorsa; de fontos az mostan, hogy a piszkálódásból élő újság terjesztheti-e szabadon a mocskot a magyar nép között ma sajtószabadság védelme alatt vagy sem. (...) De mi nem térhetünk oly könnyen napirendre, mert elvégre ez a játék a mi bőrünkre megy. Közvetlenül a miénkre, de végeredményben az egész magyarságéra. (...) Sorsunkat előre látjuk, és csodára nem számíthatunk. Mi magunk gyöngék vagyunk, és segítségünkre nem jön sem a nagymagyarországi társadalom, sem az államhatalom. (...) Majdnem minden évben tartunk Erdélyben székelykongresszust, melynek eredménye mindenkör egy-egy memorandum – de sikere egyiknek sem volt. Azt hiszem, már meg is unták a minisztériumok az erdélyi magyarok ügyeit – el is olvasni. A székelyek segítségére miniszterileg Sepsiszentgyörgyre telepített Hitelbank akár be is csukhatja boltját – semmi dolga sincsen. Ma is olcsóbb a Transilvania, az Albina meg a szebeni bank pénze, mint a magyar pénz. És éppen a múlt héten árvereztek el a kolozsvári Nemzeti Színház alapítványi birtokát; a magyar kultúrminiszter asszisztenciája mellett – a románok vették meg. Ehhez sem kell kommentár.”

Csalódásai ellenére sem adta fel a küzdelmet. Sőt, a trianoni döntés mintha megsokszorozta volna életerejét. Tette, amit hite és lelkiismerete szerint kisebbségi helyzetben még inkább

meg kellett tennie. Ahogy Reményik Sándornak írta 1925. szeptember 16-án:

„Ha visszanezék hat esztendei életemre, ha számba veszek mindent, amit tettem és akartam, amit mondtam és írtam, ha elgondolom és visszaidézem azt a sok-sok álmatlan éccakámat, a töprenkedéseket, a véres és testet-lelket marcangoló tusakodásomat, a járkálást, utazást, érvelést, veszekedést, mindent, mindent, akkor igazán és őszintén vallom magamnak: semmit sem tettem, amit megbántam volna, semmit sem akartam, ami rossz lett volna. De amit csúnyának mondtam: csúnya volt, amit hazugságnak mondtam, nem volt igazság, ami csalás volt, bizony az volt az.

És amerre indultam: minden szidás és rágalmazás, minden átkozódás és ámitás dacára is – utánam jöttek, az én utamra tértek.

És a végén mit csináltam és mit csinálók: rázom az alvókat a hazug álomból a rideg valóságra, a hazugokat leleplezem az igazság szavával, a resteket munkára akarom kényszeríteni, az üresfejűeket nevetségessé tenni segítem, a gonoszokat meg akarom büntetni, a fősvényeket szégyeníteni, a hatalmaskodókat megalázni.

Mérmök vagyok, és megtanultam, hogy minden építmény csak akkor szilárd, ha a szerkezete jó, az anyagok megfelelőek, a munka becsületes. (...) Az erdélyi magyar sors irányítása is csak ilyen építmény. Ha nem a valóság (sokszor borzalmas valóság) fundamentumára, ha nem becsületes munkával és a szerkesztés tudásával, az egyensúly törvényeinek megfelelően építünk, akkor az az épület sosem lesz – igazi épület, de hazug, kontár munka, potemkin-falu, amerikai kulissza, mellyel csak magunkat, csak a mi népünket csaljuk meg, senki mását.”

(Kós Károly levelezése. Összegyűjtötte, sajtó alá rendezte, szerkesztette, a kísérő tanulmányt és a jegyzeteket írta Sas Péter, Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, 2003. Szerkesztőségünk megköszöni a Kós Károly által alapított, Bánffyhungadon megjelenő Kalotaszeg c. lapnak és főszerkesztőjének, Kuszto Tibornak, hogy a lap 2004/4. számában megjelent recenzió újraközléséhez hozzájárult.)

Komáromy Sándor

Mennyei Parnasszus

Forráskiadvány pataki diákok halottbúcsúztató verseiből

Újabb értékes kötettel gazdagodott a sárospataki művelődés történetét bemutató/elemező irodalom. Nagy Júlia kutatásának eredményeként készült el a sárospataki diákok halottbúcsúztató verseit tartalmazó könyv, amely a Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei kiadásában jelent meg, a szerző által Szentimrei Mihály, az egykori gyűjteményi igazgató emlékének ajánlva.

Nagy Júlia kutatásai és munkájának eredményei nemcsak a művelődéstörténet/irodalomtörténet számára értékesek, hanem azért is fontosak, mert kevésbé ismert és feltárt területre irányítják az olvasó figyelmét: ez pedig a sárospataki kéziratok diákirodalom. A téma kutatásának különleges értékét – egyebek mellett – az adja, hogy olyan szövegeket tesz ismertté, amelyek további (helytörténeti, iskolatörténeti, irodalomtörténeti és más) kutatás alapjául szolgálhatnak. A kötet, más értékei mellett, hiánypótló mű, ugyanis a közölt szövegek – kevés kivételtől eltekintve – először jelennek meg nyomtatásban.

A protestáns kollégiumokban virágzó kéziratosságról általában keveset tud az átlagolvasó, a téma részleteit napjainkban csupán szűk szakmai érdeklődés kíséri. Szabó T. Attila, O. Nagy Gábor, Bán Imre, Julow Viktor, Stoll Béla, Czegle Imre, Kilián István, Komáromy Sándor, Küllös Imola és mások kutatásaiból is tudjuk, hogy mily sok ismeret lappang e kéziratosságban, általánosabb feltárása gazdagíthatná a letűnt századokról szóló tudásunkat.

A kötet bemutatása előtt indokolt a kéziratossággal kapcsolatos terminológia értelmezése, leírása. A továbbiakban, amikor kéziratosságról beszélünk, énekes-

könyvekre utalunk, egyértelműen olyan szövegekre gondolunk, amelyeket diákok vagy volt diákok írtak és másoltak, s ezen kötetek anyagát nem nyomtatott szövegből kölcsönözték. Éppen ezért határozottan különbséget kell tennünk a kéziratosságról, az énekeskönyvekről, versgyűjteményekről és a népi kéziratosságról. A kéziratosságról az énekeskönyvek, versgyűjtemények szerzői kizárólag művelt, iskolázott személyek. A szerzők személyén túl az időbeliség is indokolja a határozott különbségtételeket, az elválasztást. Míg a művelt személyek által írt kéziratossággal a 16. századtól a 19. elejéig tartja számon az irodalomtudomány, addig a népi kéziratosságról a 19. és a 20. században keletkeztek. A 16-17. századból népi kéziratosságról nem maradt ránk.

A kéziratossággal keletkezése, a versek tematikai sajátosságai összefüggnek a korabeli iskolai poézis-oktatással is. Az iskolai költészeti oktatásban az ún. propozíciós verselés műfaji kereteit a pictura és a sententia képviselte. A pictura elsősorban leíró szándékú, amelyben a részletek, a tárgyiasság, esetleg a jelenségek, állapotok finomabb árnyalatai kapnak elsőbbséget, míg a sententia bölcselkedő, a kitűzött tétel bizonyítását, kibontását hordozza, s ezért általánosabb érvényű gondolati költészetet jelent.

A 18-19. századi kéziratossággal keletkezett énekeskönyvek és énekeskönyvek sajátos helyet foglalnak el a magyar irodalom életében. A sajátos minősítést e kódex-szintű irodalom keletkezése, létformája, tartalma és funkciója, esztétikai értékei indokolják. E sorok írója, aki maga is foglalkozott a sárospataki kéziratossággal, a kutatásával a szövegeket a tar-

talom alapján így csoportosítaná: 1. Alkalmi szövegek: halottbúcsúztatók, köszöntők; 2. Folklor, népdalszerű szövegek, népszerűség; 3. Receptek, kuruzslások; népoktató-népfelvilágosító ismeretek (ismeretterjesztés); 4. Iskola eseményekhez kapcsolódó versek; 5. Vegyes prózai szövegek. E csoportosítás kellőképpen tükrözi és részletezi a kötetek sokszínűségét, a tartalomban jelen lévő differenciáltságot.

Nagy Júlia egyike azoknak, akik tudományos szándékkal tárják fel, elemzik és értékelik e sajátos, az irodalmi közéletben alig-alig ismert kéziratos irodalom egyik részletét: a halottbúcsúztató szövegeket. A kéziratos kötetek sárospataki, közel száz kötetes szöveganyaga – amelyből Nagy Júlia dolgozott – több ezer oldalt tesz ki. A szövegek többnyire magyar nyelvűek, de jelentős mennyiségű a latin szöveg is. A tartalom tematikailag és formailag rendkívül vegyes és változatos. A magyar nyelvűség, az anyanyelven való szóhasználat különösen értékesé teszi ezeket a köteteket akkor, ha hozzászámítjuk azt, hogy ezek a gyűjtemények a végzős diákokkal az egész ország területére eljuthattak, széles néprétegek olvasmányává válhattak. Úgy gondoljuk, nem hangsúlyozzuk túl a diákköltészet misszióját, amikor ezekben a gyűjteményes kötetekben világnézetet és ízlést formáló irodalmi művet, esztétikumot (ha ez nem is olyan magas színvonalú) és főként művelődési elemet és eszközt is látunk.

A sárospataki 18. századi kötetek különösen bővelkednek aktuális szövegekben. Ezek egyik csoportját a halotti búcsúztatók, különféle köszöntők, imádságok képezik. Nagy Júlia kutatása és szövegközlése egyértelműen a halottbúcsúztató típust jelenti. A búcsúztatók, az epitáfiumok, köszöntők másolása/írása egyértelműen összefügg a hivatásra készüléssel, illetve a hivatás mindennapi gyakorlásának szándékával.

Arövidebb és hosszabb búcsúztató szövegek a legkülönbözőbb társadalmi állású, rangú és korú személyek temetésére, hozzátartozók vigasztalására íródtak. Szinte valamennyi

búcsúztató felhasználja az elmúlt természet és az emberi élet végességének képi összekapcsolását, párhuzamát. A búcsúztatók ismert és ismeretlen szerzői részvétellel, az őszinte vigasztalás szándékával alkalmat találnak arra is, hogy esetenként hosszasan elmélkedjenek a szükségszerű elmúlás felett és arra is, hogy közben erkölcsi következtetésekkel, az elhunyt valós érdemeinek méltatásával éljenek. A könyvben a búcsúztatók számos variációja jelenik meg függetlenül attól, hogy a téma azonossága valamelyest fegyelmezi a korabeli szerzőt.

Bár a búcsúztatók érthetően azonos gondolatúak, mégis fellelhetők helyenként egyénítő színek, a gondolatvezetés, a tartalom kibontásának önálló, más szerzőtől elkülönítő indításai, a szövegkezdés megrázó drámaisága, a jelenlévők megszólításának formulái, s egyáltalán a hallgatósággal való kapcsolathelyettesítés. Gyakori a természet, az élet és halál párhuzama. A virágmotívum, a színek kontrasztjai az élet és halál, a lét és elmúlás általános szimbólumaiként jelennek meg számos búcsúztató kezdő soraiban.

A búcsúztatók megszerkesztésében – talán nem alaptalan megfigyelésünk – mintha egyfajta szcenikusságot vélnénk felismerni. Az egykorú szerzők búcsúztatóik egészét tudatosan tördelnék apró egységekre „jele- netekre”. Az általános fejtegetés vagy éppen a személyhez kötődő indítás után többnyire kisebb tartalmi egységek következnek, amelyekben sokszor a név megjelölésével a feleségtől, a férjtől, a gyermekektől, a testvérektől, közeli és távoli rokonoktól, barátoktól búcsúztatják az elhunytat.

A búcsúztatók egy részében a szöveg lejegyzője nem utal az elhunyt nevére, míg másokban pontosan megnevezik az illetőt, a lakhelyet, sőt helyenként a halál okát és körülményeit is leírják. A téma kutatói előtt nem ismeretlenek olyan búcsúztatók, halotti versek sem, amelyek tartalma és formája egyáltalán nem köthető semmilyen valós eseményhez. Az esemény, a búcsúztató emberi-élményi háttere, a megénekelte esemény epikai hite-

le teljességgel hiányzik. Gyakran ezek fiktív szövegek, melyeknek mégis van funkciója, s ez részben a vers írójának technikai felkészültségét hivatott bizonyítani, hogy ti. képes a versírásra; másrészt a szövegek az iskolai napi versíró gyakorlat példáinak emlékei. A versírás tartalmi és formai elemei; a terjen-gösség, a díszítettség, a szavak erőltetett egymásutánisága és mások a korabeli, 18. századi iskolai versíró gyakorlatban még továbbbélő barokk vonásokat is jelzik.

A hagyományos versépítkezés mellett több képvets is találunk. Mint jellemző példára hivatkozunk arra a tizenhárom soros versezetre, amelyet Molnár József emlékére írt a korabeli szerző. A vers középponti részében határozott vonalakkal kihúzott kereszt található. Az olvasónak találékonyssággal, éles szemmel, formai fogékonysággal kell követnie a szöveg tartalmát, hogy vagy vízszintesen vagy függőlegesen akár mindkét síkban értelmes versmondatokká álljanak össze a feltehetően tudatosan elrendezett gondolatok. Inkább a vers közepén lévő kereszt fogja meg az olvasót, nem pedig a tartalom, az emlékvets gondolatai. A kereszt szinte „kilép” a szövegből, mintegy háttérbe szorítja a vele nyilvánosan szimbolikusan összefüggő tartalmát. A sorok és a kereszt formai kapcsolata, a sorok kezdősoraiba függőlegesen beépített név kapcsán talán nem elhamarkodottan azt gondoljuk, hogy a formateremtés

szándéka is kifejeződik a vers genezisében. Ez a megoldás is hasonlóan más szövegekhez, rokonítható az ismert barokk poétikai formai megoldásokkal.

Nagy Júlia kötete jól áttekinthető, világosan szerkesztett. A Bevezető, amely a szerző rövid szakmai kommentárját tartalmazza, elsősorban összegzi a közlendő szövegek általános filológiai, tematikai jellemzőit. He-lyesen utal azokra a kutatási (irodalomelméleti, esztétikai, neveléstörténeti stb.) feladatokra, amelyek a közzétett szövegekhez kapcsolhatók. A kötet meghatározó, fő része a szövegközlés. 203 szövegegységet olvashatunk, amelyek közül kevés jelent meg eddig nyomtatásban. A közölt szövegek jórészt magyar nyelvűek, de gyakori a latin szöveg is. Fontos a közölt szövegek követéséhez, még inkább a megértéséhez, a szövegek jegyzet-apparátusa. A bemutatott 203 egység mindegyikénél megtaláljuk a vers bibliográfiai adatait, az elhunyról, a szerzőről és a közölt versről szóló legfontosabb ismereteket. Olvashatunk tárgyi és nyelvi jelentésértelmezést, közli a szöveggel kapcsolatos vonatkozó szakirodalmat is. A kötetet a diákok névmutatója zárja, amely segíti az eligazodást, a hivatkozások gyors követését. A „Mennyei Parnasszus” értékes szakmai olvasmány, de azok számára is hasznos lehet, akik a régi magyar irodalom sárospataki emlékei/értékei iránt érdeklődnek.

(„Mennyei Parnasszus” Sárospataki diákok halottbúcsúztató versei. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta: Nagy Júlia, Acta Patakina XVI., sorozatszerkesztő: Dienes Dénes, Sárospatak, 2004)

Erdői Nóra

Erdős Renée újrafelfedezése

Erdős Renée a századforduló írógenerációjának méltatlanul elfeledett személyisége, olyan asszony, akinek életútja benne lüktet minden regényében és verseskötetében. Nem véletlenül tartották a maga korában „a legerotikusabb magyar írónőnek”, hiszen ő volt az első, aki szavakba öntötte a nőnek a férfi iránt táplált érzelmi-érzéki vágyát. Költőként – vélhetően – olyan pályatársakra volt hatással, mint Ady Endre vagy Bródy Sándor. Regényei – „A nagy sikoly” vagy a „Santerra bíboros” – mégis óriási vihart kavartak, hiszen nemiségük, finom erotikájuk a női identitástudat és alkotás kérdéseivel párosulva új hangot teremtett.

Erdős egyik legsikeresebb és talán leg hírhedtebb regénye a „Santerra bíboros”, amelynek fő vezérfonala az egyházi cölibátus megkérdőjelezéseként is fölfogható, hiszen egy egyházi személy és egy fiatal szobrásznő bonyolult kapcsolatát boncolgatja, olyan addig ki nem mondott utakon, amelyek alapjaiban rengették meg a megkövesedett férfi-női viszonyrendszert, az egyházi/vallási struktúrákat a magánszférában és az alkotás hagyományos perspektíváit. E regény folytatása és tulajdonképpeni kiteljesítése a „Lavinia Tarsin házassága”, amelyben a fent már említett szobrásznő életútját követhetjük nyomon: a házasság, az anyaság, az önfeláldozás és az alkotás aspektusain át. Éppen ezért a regény egy művész, egy nő-asszony és egy anya Künstlerromanjaként, azaz alkotásregényeként olvasható, amelyben e státusok összeolvadnak, szétválhatnak, küzdenek egymással.

A regény központi nőalakja, Lavinia Tarsin szobrásznő, aki hét éve – Santerra bíboros halála óta – remeteként él a Nemi-i kastély-

ban, s folyamatosan dolgozik a bíboros sír- emlékének, a külvilágtól gyakorlatilag teljesen elzárva. Mellette jelenik meg a központi fér-fialak, Friedrich von Dhiessenburg, aki pedig teljes hévvel éli a költők túlburjánzó és önkényes életét. A regény már az első oldalon felkínálja Lavinia addigi életének kulcsát: „s ott állt a zuhogó vízsugarakban, minden szobra közt legszebb asszonyi szobra önmagának” (5. o.). Laviniát azzal, hogy a szöveg őt az asszonyi szobrok legszebbikének predestinálja, egyben be is zárja, tehát éles kontúrt rajzol neki, ám ezzel mozgásterét is korlátozza, hiszen szobornak, műalkotásnak tekinti. Statikussá, változatlaná és alkotótá, nem pedig alkotóvá teszi. Ugyanakkor a szobrászkodás folyamatának leírása híven tükrözi a hihetetlen küzdelem, akaratot és a harcot az anyaggal: „Lavinia arca munka közben kemény lett, mint a márvány, melynek vízióját maga előtt látta [...] Ajkait pedig összeszorította, s ezek az összeszorított ajkak mintha valami fájdalmat lepleztek volna, valami titkos gyötrődést [...] ura bír-e lenni az anyagnak, mely kérlelhetetlen ridegségében elrejtí a lelket, és azt előbb ki kell küzdeni belőle” (87. o.). Csakhogy a nő a művészetben számtalanszor felteszi a kérdést: „Semmi, semmi sem fog történni vele azután már, az aszszonnyal? Örökre ott fog állni emlékművével ő maga is, élő emlék egy sírdomb fölött?” (45-46. o.). Itt nyilvánvalóan érezhető az alkotó és a nő konfliktusa, amelyet Lavinia képtelen összeegyeztetni, vagy egy árnyalatnyival finomabban fogalmazva: nem lát átfedést a benne élő két entitás között, s valamelyik minden esetben elnyomja a másikat. Ez a szinkronitás probléma talán azon alapszik, hogy a szobrásznő érzelmei egy régen halott

férfihoz kötődnek, s alkotói megszállottsága egy bizonyos idő múltán már csak „hideg és hierarchikus [...] mint mindazok a dolgok, amiknek kultusza kiélte magát, és a zseni s az akarat, a makacs elhatározás helyettesíti bennük a lelket”(155. o.). A nő és az alkotó kettőssége tehát egyértelmű, s a szöveg az első másfél száz oldalon már majdnem elhitteti az olvasóval, hogy a nemtelenné válás, a teljes feloldódás az alkotásban már-már kötelező érvényű, ám a hamvaiból feltámadó főnixmadárhoz hasonlóan Lavinia is újraalkotja önmagát.

Bár a történetben a bíboros síremléke központi helyet foglal el, az olvasónak igen hamar feltűnik, hogy az alkotás folyamatának rendszere mégis egy nő, név szerint Melissa köré épül, hiszen ő áll modellt a befejezésre váró monumentális szobor utolsó darabjához, a Koszorús Szűzhöz. Ez nyilvánvaló feszültséget teremt, hiszen egy eredetileg áhítatot implikáló szobor egyetlen, még képlékeny darabja – s a későbbiek szerint a leglenyűgözőbb is – egy fiatal lány üde, friss puha testének profán mása. Később azonban az is kiderül, hogy a szobrásznő a síremléken kívül még egy személynek a portréját mintázta meg: Ryll Theanét, a számára alig ismert, ám annál inkább csodált, gyönyörű színész-énekesnőjét. A szövegnek tehát bújtatott homoerotikus olvasata is lehetséges, amelyben az alkotás egyfajta újra formába öntése – és egyben vég nélküli újrafelfedezése – a nőnek, s ezáltal önmagának is: „[a]mint ujjai a leány rugalmas, hűvös testéhez értek, érezte, hogy összeressen. Főlnézett rá alulról, és annak nagy, nyitott szemeit látta rászzegeződni, valami leírhatatlan kifejezéssel. Melissa Doninak a leggyönyörűbb fekete szemei voltak [...] És tudod kire gondoltam én, mikor ezt a dalt hallottam a hálószobám nyitott ablakán keresztül? Reád, ki Melissa! No, ne mozdulj! Így nagyon szép vagy” (11-13. o.).

Míg a Künstlerromant általában úgy definiálják, hogy az alkotó egyéni, önálló kiteljesedését eredményezi, amelynek során kiválik

a társadalomból, azaz létrehozza a saját alkotói terét, addig Lavinia esetében ez bizonyos szemszögből fordítva történik. Éppen a társadalmi státusba való belépés segít neki kialakítani későbbi önartikulációs közegét, hiszen a történet végén férjével – s már ismét várandósan – újrakezdik kapcsolatukat, új alapokon. A regény az elszeparálódott alkotóművészt mutatja, aki az új érzés, szerelem hatására kilép a világba, s munkáinak, alkotásainak gyökere ezekbe az új tapasztalatokba kapaszkodik és lüktet. A kezdetben magányos, remeteként élő szobrásznő végső és egyben totális önkifejezése szervesen kapcsolódik a világhoz, közösségi életéhez, hiszen ennek révén látja önmagát és másokat is.

A történet, mint hagyományosan vett románcnarratíva, merőben új szinten funkcionál. Stephen Benson szerint a románcok alapvetően két jellegzetes irányvonalat követnek: vagy a 'Szépség és a Szörnyeteg', vagy a 'Kékszakáll' motívum határozza meg őket. Történetünk esetében azonban mindkét aspektus leképeződik, hiszen a regény első fele egyértelműen az előbbi irányvonal mentén konstruálódik, csak éppen szubverzíven, míg a másik felében a túl sokat tudni akaró, eltaszított asszony képe jelenik meg. A szöveg első felében Lavinia, a megkeményedett remete testesíti meg a szörnyeteget, akít Friedrich, a feminin és finom férfi változtat 'emberré'. Az átalakulás folyamata tisztán kivehető, Lavinia levágtatja tűzvörös, hosszú haját – s ez a tett, úgy vélem értelmezhető a sámsoni erővesztés szimbólumaként –, új ruhát vesz fel, és lebontatja a szöveg nyitó-jelenetében is szereplő selyemsátort, „mely bizony már kissé vesztett friss színéből, helyenként fakó volt, itt-ott foszladozni kezdett” (5. o.). Laviniát tehát a férfi hozzá hasonlóvá akarja alakítani, s a házasság, mint ennek a narratív formának a beteljesedése, itt is megjelenik. A történet közepén azonban új ciklus indul, amely ott kezdődik, ahol a boldog véget érő románcok befejeződnek, tehát a házasságnál és a gyermeknél. A 'Kéksza-

káll' vonulat igen jól rekonstruálható, hiszen az első otthon töltött szerelmes éjszakájuk alatt (amikor egyébként gyermekük megfog) a férfi volt szeretője öngyilkos lesz a hálószobájuk ajtaja előtt, ekképpen ő jelentheti 'Kékszakáll' halott feleségeit. Lavinia pedig akkor kerül az ördögi körbe, amikor megpróbál belépni férje érzéseibe, gondolataiba, múltjába, aki viszont elutasítja a személyes titkaihoz való hozzáférést, megkövetelve magának az autoritatív pozíciót. Lavinia a 'tiltott határátlépésért' eltaszítatik, Kékszakáll várából mennie kell.

A Lavinia-Friedrich szerelmi kapcsolat alapvetően három szerkezeti egységre osztható. Ezeket egyfajta ájulás, önkívületi állapot választja el egymástól: az első esetben a gyermekszülés komplikációi miatti altatás, a második esetben a gyermek halála okozta sokk miatti ájulás. Ezeket akár Csipkerózsika-álmoknak is felfoghatjuk, amelynek során Lavinia újraalkotja, újraálmódja önmagát, erőt gyűjt az elkerülhetetlen változáshoz, és testileg-lelkileg új emberként ébred fel mindkét esetben.

Az első szerkezeti egységben Lavinia és Friedrich kialakuló kapcsolatába nyer bepillantást az olvasó, melynek során a tradicionális nemi erőviszonyok megdőlni látszanak. A két művész találkozásánál különös játék alakul ki. Kapcsolatuk eleve furcsán indul, hiszen mind a kettő metaforikus távolságokból figyelni a másikat. Míg Lavinia Melissán át ismeri meg fokozatosan a férfit, az egy „örült nagy messzelátóval” (13. o.) figyelni a szobrásznőt. A kettejük közötti reláció érdekessége azonban abban rejlik, hogy az aktív és passzív szerepek nemi hierarchiáját destabilizálják, hiszen Lavinia a kemény agyaggal dolgozó kemény entitás, Friedrichet a finomság és a harsány pompa lengi körül. A szöveg expressis verbis kinyilvánítja karaktereihez való ambivalens viszonyát, s a fent említett tradicionális nemi síkokat áthágva teremt meg Laviniát egy olyan „asszonynak, akinek nem imponálnak a versek, az márvánnyal dolgozik. Az férfi!” (82. o.) De hasonló mó-

don reprezentálja Friedrichet is, akit „puha és feminin pompaszeretete” (100. o.) elidegenít a sztereotipikus férfiképtől. Szerelmük kibontakozása során Lavinia vállalja az aktív szerepet, felkeresi a férfit, kifejezi érzéseit, míg a férfi a látszólagos passzivitás pozíciójába vonul vissza, s mindent partnerétől vár. Így a nő megy el hozzá, hogy megvallja mit érez, s ő nyit be a férfihoz nászéjszakájukon.

Az áthágott nemi hagyományokra a szöveg számtalan példát kínál, emeljük ki kettőt ezek közül. Az első igen szimbolikus aktus: amikor Lavinia elmegy a férfihoz, az felkéri a nőt, hogy töltsön ő a csészekébe, s csak később árulja el, hogy ez próba volt, mert a csészek rendkívül finom porcelánból készültek, s még egyetlen asszonynak sem sikerült úgy töltenie, hogy ne pattanjanak el. Ez nyilvánvalóan a népmesei hagyományokat is őrző románcok alapmotívumaihoz vezethető vissza, ahol a hősnék próbákat kell kiállnia, hogy elnyerhesse szíve választottjának kezét. Csakhogy itt a hősnő feladata, hogy kiállja a próbát. A másik példa a nászéjszakájuk, amelynek során, mint már említettem, Lavinia nyit be a férfi hálószobájába, aki „ott ült bíborszegélyes, fehér kínai selyemruhában, mely karcsú és finom alakját szinte asszonyos redőkkel foltya körül. Ott ült, mint egy antik fejedelem, a nyakán hosszú aranylánccal, mely az övéig lecsüngött, derekán egy övvel, melyben drágakövek csillogtak, s az ujjai tele voltak gyűrűkkel, amiknek kövei szikráztak sápadt keze fölött [...] Nézz engem!” (162. o.). Ez a közeg nyilvánvalóan feminin perspektívából mutatja Friedrichet, aki teljes pompájában várja kedvesét. Ezt a pozíciót erősíti, hogy a nézés tárgyává kíván lenni. A néző státusa alapvetően megköveteli a hierarchikus rendbe való beilleszkedést, hiszen a látás fenomenológiája alapvetően férfiközpontú, tehát létrejön a kötelező heteroszexuális olvasat. Csakhogy itt Lavinia biszexuális látásmódot képvisel, képes mind domináns, mind pedig alávetett szemmel nézni. Lavinia szobrász, tehát van nézői kultúrája, amely alapján, ha kell, művészi

alkotásként olvassa az embereket. Ebben a szituációban a néző és a nézett hierarchikus viszonya fordított nemi közegben érvényesül, ráadásul disszonánsan, mert bár a nő lenne a domináns tekintet hordozója, szemét lesüti, nem néz a férfira. A szöveg tehát amellett, hogy felborítja a néző pozíciójának sztereotípiáit, valahol újrakonstruálja azt a két ember egymáshoz való viszonyában.

Az alkotás folyamata a történet során mindig új és új tartalommal bővül, s a művészi önmegvalósítás akkor éri el a csúcspontját, amikor Lavinia tönkrement házassága és gyakorlatilag életképtelen gyermeke iránti keserűségében megmintázza „Hágár szobrát, aki gyermekével száműzetett a pusztaságba, és belegyúrn minden életet, fájdalmat, vereséget, gyászt, ami érte! A térdelő asszony, aki halállal vívódó gyermekét nézte maga előtt – igen, ez ő, megint ő! [...] Ez a térdein megsemmisülten guggoló asszony ő volt, az arcába csapódó, széltől zilált hajjal, lágyéka körül a pár ruhadarabbal, a gyermekre meredő tekintettel, mely harcot és ellenállást üzen az igazságtalan balsorsnak, mely őket, kettőjüket kivette a magányba, a száműzetésbe, távol az emberi könnyörülettől, martalékul az éhségnek és szomjúságnak. De az anya nyitott szemmel várta az angyal érkezését, várta a segítséget, melyet az irtalmas Isten küld...” (283. o.).

Hágár az Ószövetségben Mózes I. könyvében jelenik meg, mint Ábrahám ágyasa és Sára szolgálója, akit, miután fiút szült Ábrahámnak, Sára parancsára elküldenek a közösségből, némi vízzel és étellel. A magára hagyott asszony, miután minden ételük és vizük elfogyott, letette fiát egy bokor tövébe, és ő maga leült egy másikhoz, mert nem tudta végignézni fia lassú és keserves halálát. Isten azonban nem hagyja magára Hágárt, hiszen ő is Ábrahám vérének anyja, így forrást fakaszt a kisdéd reménytelen sírására (1Móz 21, 19.). Hágár története metaforája a Laviniával törtéteknek, hiszen a szobrásznőt is elhagyta férje, s kénytelen kíméletlen harcot folytatni beteg fia életéért. Ebben

az elementáris alkotásban egyetlen metafizikai pillanatba sűrűsödik minden Lavinia által átélt és túlélt momentum, ugyanakkor a remény és a folyamatos küzdés sokkoló hatású megnyilvánulása is. Lavinia „minden óra után, melyet a szoborral töltött, egyre jobban érezte a maga teremtő erejének diadalát az anyag fölött. Mintha minden kifejezés számára megért volna immár! Mintha nem lennének előtte többé megközelíthetetlen határai a művészetnek. S ha a munkát befejezte, fáradt, de lángoló agya elé új formák, új témák, új meglátások tolnak [...] Érezte, hogy egyre magasabbra és magasabbra fog jutni azon az úton, amelyen megindult” (283. o.). Lavinia Tarsin nem szobor többé, nem küzd az anyaggal, hanem ő maga vált alkotóvá, ő maga lett az anyag.

A gyermek Lavinia számára nyilvánvalóan az újfajta beteljesülés, önkifejezés lehetőségét hordozza magában, hiszen számtalanszor gondolt már arra, milyen lenne „alkotni egy vérből és húsból való embert, és belelehelni a lelkét, a szomjúhozót” (152. o.). Érthető módon óriási átalakuláson megy keresztül. Házassága legszomorúbb éjszakáján fogant gyermeke azonban nemcsak néma, de életképtelen is. Szenvedéseit tovább fokozza, hogy férje elhagyta és viszonyt kezdett egy másik nővel. A beteg gyermek születése a rossz alapokon nyugvó, sikertelen házasság és önismeret eredményeként is értelmezhető, benne rejlik a nő zárkózottsága, a férfi disszonanciája és a kettejük közötti horizontkülönbség: ami Friedrichnek nagyformátumú hódítás, az Laviniának utolsó esély a gyermekszülésre: „Te az én vágyam gyermeke vagy” (201. o.). E mondatban rejlik annak megvallása, hogy az ő vágya gyarló, elégtelen és tökéletlen, ugyanakkor a néma gyerek allegorikus ábrázolása a nő nem kifejezhető vágyainak és akaratának, amely bármilyen formában reprezentálódik is, minden esetben degenerált, hiányos vagy életképtelen lesz. A beteg gyermek halála tehát predesztinált, így a nő vágyának halála is kötelező érvényűnek tűnik.

Csakhogy Lavinia ismét új korszakba lép, hiszen gyermeke halála után hosszú és fájdalmas felépülés következik, amelyben ő és férje ráeszmélnek, hogy „mind a ketten magunkat kerestük, ahelyett, hogy egymást kerestük volna. Mert nem térdeltünk le alázatosan vágyaink elé, hanem önzőn követeltük, hogy szolgáljanak minket! Mert készen akartunk mindent, amiért pedig küzdeni kell, hogy igazán megérdemeljük” (340. o.). A kínzó felismerés párhuzamosan alakul ki a törekvéssel, hogy ismét egymásra találjanak, s beteljesíthessék egymást. Friedrich többé nem fél az áldozatvállalástól és Lavinia többé nem akar szenvedni. Kettejük kialakuló harmóniájának látható jelei vannak: Friedrich eteti, segíti Laviniát, míg ő visszanyes-

ti vörös haját. Lavinia újra járni tanul, s ez szimbolikusan is értelmezhető, ez is egyfajta újjászületés, rekreáció, amelynek során újratemti önmagát, s a maga mögött hagyott tapasztalatok birtokában sokkal erősebben, s immár újra várandósan, egy őt elfogadó és szerető férjjel.

Kérdés persze, hogy Lavinia Tarsin a sok hanyattatás, küszködés és önfeláldozás után vajon megtalálta alkotói, asszonyi és anyai 'vég-szignifikanciáját'? Van-e egy nőnek önbeteljesítési határa, egyáltalán van-e lehetősége az önartikulációra? Erdős Renée rávilágít arra, hogy ha a küzdelem önmagunkért végtelen is, mindig vannak állomások, lehetőségek, új és friss hullámok, amelyek megerősítik, vagy éppen eltántorítják az egyént.

(Erdős Renée: *Lavinia Tarsin házassága*, Garabonciás Kiadó, 1990)

Sáropatak, A Művelődés Háza, 1983.

A Zempléni Múza 2005. évi V. évfolyamának összesített tartalomjegyzéke

Tanulmányok, esszék

- Baráth Béla Levente: Vizuális nevelés Sárospatakon 1797-1902 között (3/29)
Beke Pál: Kistáj, kistérség, közösségi művelődés (1/5)
Bertha Zoltán: Fekete-piros versek költője (1/22)
Bónis Ferenc: Mosonyi Mihály, a magyar zenei romantika úttörője (2/39)
Egey Emese: Zempléni filmhíradók 1924–1942 között (1/30)
Éles Csaba: Maupassant másfél évtizede. Párhuzamok és kereszteződések a francia kultúra történetében, 1880-1893 (4/6)
Györe Anett: Az alkoholizmus, mint társadalmi jelenség (2/12)
Karasszon Dénes: Az orvostörténész Elekes György emlékezete (1/39)
Komporday Levente: A borsi Rákóczi-kastély a két világháború között (2/21)
Lapis József: Az ősz-líra lehetőségei a 19. század második felében (3/5)
Lubinszki Mária: Valóság és álom határán. József Attila *Altatójának* lélektana (4/20)
Lukáts János: Féja Géza és a Görgey-kérdés (1/18)
Martinák János: Csokonai és Sárospatak (*A tanulmányt Szilágyi Ferenc kritikai kiadásával egybevetette és a jegyzeteket írta Földy Krisztina Lilla.*) (2/29)
Orosz Fruzsina: Az értelmiség szerepe és felelőssége Bibó István gondolatvilágában (2/5)
Surányi Dezső: Hargitai Zoltán (1912-1945) kései siratója (4/34)
Takács Ádám: A történelem ereje. Módszer és tematika Michel Foucault-nál (3/18)
Técsi Zoltán: A madárvonulás misztériuma (3/48)
Tuba Zoltán: Hargitai Zoltán sárospataki éve (4/40)
Ugrai János: A debreceni és a sárospataki kollégium gazdálkodása és működése a 19. század elején (4/23)
Vásárhelyi Balázs: Zemplén közúti hídjai a Tiszán és a Bodrogon (3/43)

Művészportré

- Dobrik István: Változatok József Attila verssoraira. Feledy Gyula művészete (1/43)
Fazekasné Majoros Judit: A szerencsi Zempléni Múzeum képeslap-gyűjteménye (3/56)
„Ha jó a nádám, nem cserélnék senkivel” Beszélgetés Kiss József Liszt-díjas oboaművésszel (*Az interjút készítette: Földy Krisztina Lilla.*) (3/52)
Kovács Ágnes: Makovecz Imre és Sárospatak (4/45)
Mucsi András: Természet és harmónia. Emléksorok B. Szabó Edit szobrászművészről (2/44)

Szépirodalom

- Balázs Ildikó: Megnőttek a fák (1/56)
 Balázs Ildikó: Tűbefűzés s száláthúzás közt (1/53)
 Báthori Csaba: Csendélet (1/63)
 Báthori Csaba: Farkastej és laboda (1/62)
 Bene Zoltán: Két part között (2/60)
 Chrobacsinszky Eszter: Elfogadás (4/64)
 Chrobacsinszky Eszter: Miért örökzöldek a fenyők? (4/65)
 Dudás Sándor: Hangtalanul és tétován (2/67)
 Esze Dóra: Csombormenta teaház (4/55)
 Farkas Arnold Levente: Az egyik vers (3/76)
 Farkas Arnold Levente: Kinéz (3/77)
 Fecske Csaba: A sárba le (3/74)
 Fecske Csaba: Megmarad-e valami (3/75)
 Háló Gyula: Karácsonyi könyörgés (4/66)
 Háló Gyula: Simeon (4/67)
 Karaffa Gyula: 1971 (1/64)
 Karaffa Gyula: Ima volt? (1/67)
 Karaffa Gyula: Nógrádi dombok (1/66)
 Karaffa Gyula: Rövidek... (1/65)
 Lászlóffy Csaba versei (4/68)
 Mezei Gábor: Néha járkálok itt a parkban (3/78)
 Puskás Balázs: azt mondják (1/68)
 Puskás Balázs: éjjelente (1/69)
 Rászlai Tibor: Halántékon az idő (4/60)
 Rainer Maria Rilke: Őszi nap (*fordította: Szabó Szilvia*) (3/73)
 Szathmáry Zoltán: Egy pár bakancsról (1/61)
 Szathmáry Zoltán: Nárcisszus ébredése (1/60)
 Szilágyi László: Árnyékban (2/68)
 Szlovén költők versei (*fordította: Lukács Zsolt*) (2/54)
 Tomaji Attila: Toszkán anzixek (4/61)
 Török-Szofi László: Névjegy (2/64)
 Török-Szofi László: Térdig érő (2/63)
 Vass Tibor: Kétezeröt, nem a reményről beszélek (3/66)
 Zsirai László: Jellemzés (2/66)
 Zsirai László: Megfajthatatlan (2/65)

Archívum

- A Tanácsköztársaság és a pataki Kollégium. Buza László emlékei 1919-ről (*A kéziratot közléteszi és az utószót írta: Bolvári-Takács Gábor*) (3/79)
 Erdélyi életképek, 1942. Turi Sándor úti emlékei a második bécsi döntés után (*A kéziratot közléteszi, a bevezetőt és a jegyzeteket írta: Bolvári-Takács Gábor.*) (1/70)
 Halmi Iván: Októberi napló, 1956. Karcolatok a Szabadságharc napjaiból (2/69)
 Koncsol László: Sárospataki történetek, 1947-1950 (4/72)

Szemle

- Balázs Géza: A Pannon-tengeri töredékekről (3/85)
Bencsik János: Maradjon örök emlékezetben (1/92)
Bolvári-Takács Gábor: Teleki József, Sárospatak és az Akadémia (2/82)
Czegei Wass Huba: Mit mondana ma Wass Albert? (2/86)
Cseke Péter: Kakas és pelikán (4/88)
Dobay Béla: Vallomás a nótás Bathó Jánosról (1/77)
Erdei Nóra: Erdős Renée újralfedezése (4/95)
Földyné Asztalos Adrienne: Minőség és szeretet. Száz éve született Szabó Ernő (1/80)
Katona Rezsőné: Sátoraljaújhely olvasmányos lexikona (2/92)
Komáromy Sándor: Mennyei Parnasszus. Forráskiadvány pataki diákok halottbúcsúztató verseiből (4/92)
Kovács Árpád: Versenyképes államháztartás (2/94)
Kovács Teofil: Lelkészek, korok, öltözetek (2/89)
Lukács Zsolt: A modern szlovén költészet változatai (2/79)
Marik Sándor: Vállalva és visszanezve (1/87)
Nagy Ádám – Nizák Péter: A *Civil Szemle* bemutatkozik (1/90)
Pocsainé Eperjesi Eszter: Falukutatás, helytörténet, néprajz (3/99)
Tanka László: Magyarok Amerikában és Ausztráliában (3/91)
Tomaji Attila: Vass Tiborról, a *Bevallás garnitúra* ürügyén (1/84)
Trencsényi Imre: Komjáthy István és a tehetségvédelem (3/95)

Egyéb

- A 2005. évfolyam összesített tartalomjegyzéke (4/100)
Bordás István: Huszadik szám (4/5)
Szerkesztőbizottságunk új tagja bemutatkozik (Tuba Zoltán) (1/93)
Számunk szerzői (1/94, 2/98, 3/102, 4/103)

(összeállította: Bolvári-Takács Gábor)

Számunk szerzői

Bolvári-Takács Gábor PhD 1967-ben született Sárospatakon. Történész, művelődésszervező, jogász, a Magyar Telekom Szimfonikus Zenekar ügyvezető igazgatója, lapunk főszerkesztője.

Bordás István 1965-ben született Miskolcon. Tanár, művelődésszervező, a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Közművelődési és Idegenforgalmi Intézet igazgatója, a *Zempléni Múzsza* lapigazgatója.

Chrobacsinszky Eszter 1987-ben született Budapesten. Főiskolai hallgató.

Cseke Péter 1945-ben született Recsenyéden. Szociográfus, irodalomtörténész, író, a kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem egyetemi tanára, a *Korunk* szerkesztője.

Éles Csaba 1951-ben született Debrecenben. Művészettörténész, kritikus, esztéta, a filozófiatudomány kandidátusa, a Debreceni Egyetem tszv. egyetemi docense.

Erdei Nóra 1982-ben született Debrecenben. A Debreceni Egyetem PhD-hallgatója.

Esze Dóra 1969-ben született Budapesten. Író.

Háló Gyula 1957-ben született Vásárosnaményban. Lelkipásztor, újságíró.

Komáromy Sándor PhD, 1945-ben született Bodrogolasziban. Irodalomtörténész, a ME Comenius Tanítóképző Főiskolai Kar főiskolai tanára.

Koncsol László 1936-ban született Deregyőn. Szlovákiai magyar költő, műfordító, kritikus, történész, a Szlovákiai Református Egyházkerület főgondnoka.

Kovács Ágnes 1973-ban született Miskolcon. Építészmérnök, szakíró, a Sárospataki Református Kollégium főépítésze

Lászlóffy Csaba 1939-ben született Tordán. Költő, dráma- és prózaíró.

Lubinszki Mária 1976-ban született Miskolcon. Pszichológus, filozófus, a ME Comenius Tanítóképző Főiskolai Kar tanársegéde.

Rászlai Tibor 1949-ben született Szőnyben. Eszmetörténész, tanár.

Surányi Dezső 1947-ben született Csongrádon. Agrobiológus, az MTA doktora (mezőgazdasági tudomány), a ceglédi Gyümölcsstermesztési Kutató-Fejlesztő Intézet tudományos tanácsadója.

Tomaji Attila 1959-ben született Budapesten. Tanár.

Tuba Zoltán 1951-ben született Sátoraljaújhelyben. Biológus, növényökológus, az MTA doktora, a gödöllői Szent István Egyetem Növénytani és Növényélettani Tanszékének tszv. egyetemi tanára, lapunk szerkesztőbizottsági tagja.

Ugrai János PhD 1977-ben született Egerben. A Miskolci Egyetem Neveléstudományi Tanszék tanársegéde.

Szerkesztőségi közlemény: a lapunk 2005/3. számában Szabó Szilvia neve alatt közölt *Őszi nap* című vers Rainer Maria Rilke *Herbsttag c. költeményének* műfordítása, ennek jelölése a vers mellől sajnálatosan lemaradt.